

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

***EKSPERIMENTAL
PSIXOLOGIYA***

(O'QUV QO'LLANMA)

**Sh.R.Barotov
L.Ya.Olimov**

Toshkent - 2007

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI

EKSPERIMENTAL PSIXOLOGIYA

(O'QUV QO'LLANMA)

**Sh.R.Barotov
L.Ya.Olimov**

Toshkent - 2007

ANNOTATSIYA.

Ushbu o'quv qo'llanma oliy o'quv yurtlarining psixologiya, pedagogika psixologiya yo'nalishi talabalari va magistrantlariga mo'ljallangan. Shuningdek, ushbu o'quv qo'llanmadan maktab, kollej va litseylarning psixologlari ham foydalanishlari mumkin.

В этой книге подводятся итоги теоретических и экспериментальных исследований в области человеческого знания. Рассматриваются проблемы изучения человека в современной науке, а также изменение функций психологии в системе наук. Особое внимание уделяется изучению основных характеристик человека как индивида, личности и индивидуальности.

Книга рассчитана на студентов, магистрантов а также будет полезна психологам, работающим в школах , лицеях и колледжах.

The results of theoretical and experimental researchs in the human knowledge is given in this book. The problems of human study in modern science and the changes of psychology function in science system is given in this book. A lot of attention is paid in the study of the main characters of human (as on individ and person.)

The book is intended for the students of Universities, holders of masters degrees, and for psychologist of school, colleges.

Tuzuvchilar:

**p.f.d. prof. SH.R.Barotov
o'qituvchi L. Ya. Olimov**

Taqrizchilar:

**p.f.n. U.S.Jumaev
p.f.n. E.Halimov**

KIRISH.

Zamonaviy psixologiya fanining rivojlanishi shu jihati bilan xarakterliki, undagi ma'lumotlarni amalda qo'llash inson faoliyatining turli qirralarini o'z ichiga oladi. Oldingi asrlardan farqli jihati ham shundaki bunda akademik fan qiziqishlarini emas, balki hayotning o'zi fan oldiga tadqiqotning yangi muammolarini qo'ya boshlaydi. Agarda oldin psixologiya fani laboratoriya va kafedralalarda mavhum bilimlarni namoyon etib turgan bo'lsa, endi psixologiyaning amaliy jihatlari zudlik bilan rivojlanishiga yuz tutdi. M: mehnat, injener, kriminal, harbiy psixologiya shular jumlasidandir.

SHunday qilib psixologiyani ikki sohaga bo'lish mumkin:

1. Ilmiy;
2. Amaliy

Har qandiy eksperimental psixologik tadqiqotlarning asosiy belgilari quyidagilardan iborat bo'ladi.

1. Muammolarning mavjudligi, qachonki ularning echimini topish ilmiy tadqiqotsiz mumkin emas.
2. Ilmiy farazlarning (gipoteza) mavjudligi-muammolarning echimini ilmiy jihatdan asoslab berishda tahminlarning aniq qo'yilishi.
3. Mavjud farazni tekshirib ko'rishda ilmiy tajribani tayyorlash va uni o'tkazish.
4. Tajribada erishilgan natijalarni matematik statistika asosida taqqoslash.

Masalan, 1-misol: Tajribaning maqsadi: bola psixikasining jadal rivojlantirishning pedagogik-psixologik jihatlari.

2-misol: O'qitishning yangi metodlaridan unumli foydalanishni tajribada sinash. O'quvchi fanni o'zlashtirishda qiyinchiliklarga duch kelganda yangicha metodga murojaat qilish.

Hozirgi kunda ta'lim tarbiya tizimida yigit va qizlarni tarbiyalab ta'lim berishda, ota-onalarni tayyorlashda, mutaxassislar tayyorlash

va ularni malakasini oshirishda qator muammolar mavjud. Ushbu muammolarni tajribada tadbiq qilib, aniq bir tavsiyalar berish fan oldida turgan dolzarb muammolar hisoblanadi.

1 muammo: Bolalar va katta yoshli kishilarning psixologik rivojlanishini jadallashtirish. Ushbu muammo shundan dalolat beradiki, hali shu kunga qadar ayrim kishilar psixik rivojlanish zaxiralaridan barcha unumli foydalana olishmayapti. Ayrimlarda ushbu zaxiralar hali o'rganilmagan (L.S.Vigotskiy).

2 muammo: yosh inqirozlarini aniqlash va bartaraf etish.

3 muammo: Rivojlanishda senzitiv (jadal) davrini diagnostika qilish va uni boshqarish.

4 muammo: bolani ta'lim olishda real imkoniyatlarini aniqlash va uning keyingi perspektiv rivojlanishini ta'minlash.

5 muammo: O'qituvchi va tarbiyachini kasbiy psixologik jihatdan tayyorlash va malakasini oshirish.

1. Ta'lim tizimida zamonaviy mutaxassis, ayniqsa o'qituvchi psixologik tayyorgarligi jihatdan qanday bo'lmo\i darkor?
2. O'qituvchi faqat psixologiyani nazariy jihatdan bilishi lozimligi yoki amaliy jihatdan ham ma'lumotga ega bo'lishi lozimmi?
3. Har qanday o'qituvchi ham amaliyotchi psixolog bo'la oladimi va boshqalar.

Ko'rinib turibdiki hozirgi kunda har qanday sohani eksperimental psixologik jihatdan tadqiq etish, mavjud muammolar echimini topish, amaliy jihatdan ko'mak ko'rsatish psixologiyaning oldida turgan muhim vazifalar hisoblanadi. Ta'lim va tarbiyani birgalikda olib borish, yosh avlodni har tomonlama etuk qilib tarbiyalashda pedagogik psixologik jihatdan o'rganish va shu asosda amalga oshirishda eksperimental pedagogik psixologiyaning o'rni va roli juda muhim hisoblanadi.

Ushbu o'quv qo'llanmada eksperimental psixologik tadqiqot usullari, ularni qo'llash tartibi, shuningdek laboratoriya sharoitida olib borilgan ba'zi bir eksperimental hususida mulohazalar yoritilgan. O'ylaymizki, berilgan ma'lumotlar psixologiyaning amaliy jihatlari o'rganilishi va uning rivojiga hissa qo'shib, amaliyotchi psixologlar tayyorlash uchun muhim ahamiyatga ega.

1 MAVZU: EKSPERIMENTAL PSIXOLOGIYA FANI TARIXI.

REJA:

- 1. Eksperimental psixologiya fani haqida.**
- 2. Veber va Fexnerning eksperimental psixologiya fani taraqqiyotiga qo'shgan hissalarini.**
- 3. V. Vundtning olib borgan ishlari.**

Mashhur ingliz olimi F.Gal'ton 1884 –1885 yillar davomida bir necha seriyalardan tajribalar o'tkazdi. Bunda 5 dan 80 yoshgacha bo'lgan ho'xlovchilar arzimagan haq evaziga laboratoriyada o'z kuchi, reaksiya tezligi; organizmning xislatlarini 17 ko'rsatkich bo'yicha tekshirishlari edi. Bu ko'rsatkichlar qatoriga shuningdek, bo'yi, oqirlik, opkaning triklik siqimi, kalt va musht kuchi, harflarni eslab qolish qobiliyati, ko'rish o'tktrligi, rangni farqlash kabi ko'rsatkichlar ham

kiritildi. To'liq dastur bo'yicha hammasi bo'lib 9337 kishi tekshirilib chiqildi. F.Gal'tonning fikriga ko'ra, testni o'kazish eksperimentni talab etadi. SHunday qilib, eksperiment fanning haqiqiy asosi, poydevori deb qarala boshlandi. Bu haqida Dj. Kettell ham ta'kidlab o'tgan: qachonki asosidan eksperiment va o'lchash, aniqlash tashkil qilar ekan, shundagina psixologiya haqiqiy va aniq fan bo'lishi mumkin. 1890 yilda nashr qilingan ilmiy ishida u 50 turdagi laboratoriya testlarining ro'yxatini keltiradi. Hozirgi kunda ularni testdan ko'ra ko'proq topshiriqlar deb atash to'g'riroq bo'ladi. bu topshiriqlar testlarga qo'yiladigan talablardan faqat ikkitasiga ega edi: uni qo'llash ko'rsatmasi mavjud hamda tadqiqotning (laborator) ilmiy xarakteri ta'kidlangan edi. Bu talablarga ko'ra laboratoriya yaxshi jixozlanishi; testni o'tkazish vaqtida begonalar bo'lmasligi; barcha teshiruvchilarga bir xilda ko'rsatma berilishi, ya'ni ular nima qilishlari kerakligini yaxshi o'zlashtirib olishlari lozim edi.

F.Gal'ton va Dj.Kettell dastlabki asarlari nashr etilgach, test metodi g'oyasi turli mamlakat olimlarining diqqatini o'ziga tortdi. SHu tariqa uning tarafdorlari va qarshi bo'lgan olimlar paydo bo'la boshladi. Bu metodni qo'llash tarafdorlariga quyidagilarni kiritish mumkin: Germaniyada – G.Myunsterberg, S.Krepilin, V.Onri, Frantsiyada – A.Bine, AJSHda – Dj.Gilberd va boshqalar. Bu tadqiqotchilar yangi turdagi, ya'ni psixologiyani amaliyot extiyojlari bilan bog'lashga uringan olimlar edilar. Biroq amaliy tadqiqotlarga intilish psixologiyada fandan yiroqlashish deb baholanadi. Dj. Kettellning ta'kidlashicha, u o'zining dastlabki testlarini laboratoriya tadqiqotlarida individual farqlarni aniqlash maqsadida 1885 yilda qo'llangan, ammo V. Vundtning qarshiligi tufayli ularni nashrdan chiqara olmadi.

Yangi metodlar yaratilishi bilan birga birlashtirilgan testlar qo'llanila boshlandi. Masalan, aqlni o'rganish metodlari orasida amerikalik psixolog D.Veksler (1939, 1955) ning subtestlari keng tarqaldi. YAngi proektiv metodlar ham yaratilib, keng qo'llanila boshlandi (amaerikalik psixolog G. Myurre (1935, 1943) ning tematik appertseptsion testi (TAT), nemis psixologi S. Rozents Veygning frustratsiyaga bo'lgan reaksiyani o'rganish testi va boshqalar).

Rus psixologiyasida diagnostik metodlaridan foydalanish o'z tarixiga ega. Bunda psixodiagnostika rivojlanishining ikki bosqichini ajratib ko'rsatish mumkin.

Birinchi bosqich 20-yillarning boshidan 30-yillarning o'rtasigacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Bu davrda pedagogika va psixotexnikada test metodlari keng tarqaldi. Bu davrda psixologik diagnostikaning rivojlanishida M.S. Bernshteyn, L.S. Vigotskiy, P.P. Blonskiy, S.G. Gellershteyn, N.D. Levitov, G.I. Rossalimo, P.I. SHpil'reyn va boshqalar katta hissa qo'shdilar. Olimlar tomonidan ilgari surilgan qator ilg'or fikrlar keyinchalik rivojlantirilmadi, chunki 1936 yildan keyin bu sohadagi barcha tadqiqotlar to'xtatildi va psixodiagnostikaning keyingi rivojlanishiga jiddiy to'siq vujudga keldi.

Psixodiagnostika rivojlanishidagi ikki bosqich 50-60 yillarga to'g'ri keladi. Bu davrda aqliy taraqqiyotni o'rganishga katta e'tibor beriladi.

Rus psixologi tomonidan ishlab chiqilgan aqliy taraqqiyotni sifatli tahlil qilish tamoyili qatolr vazifalarni hal qilishda o'z mahsuldorligini namoyon qildi va ko'pgina tadqiqotlarda o'z aksini topdi.

Respublikamizda psixodiagnostikaning rivojlanishiga M.G. Davletshin, B.R. Jodirov, G'.B. SHoumarov, E.G'. G'oziev, V.A. Tokareva, R.Z. Gaynuttdinov kabi olimlar o'z hissalarini qo'shganlar.

Ma'lumki, XIX asr fizika, biologiya, fiziologiya, ximiya va boshqa tabiat fanlarning gurillab o'sishi bilan xarakterlanadi. Fanda paydo bo'lgan eksperimental metodning keng qo'llanilishi fanning bunday o'sishiga yordam berdi. XVIII asrning oxiri XIX asrning boshlaridayoq psixologlar o'rtasida psixik xodisalarni o'rganishda eksperimentni tadbiq qilish mumkin emasmikan degan masala maydonga chiqdi. Bu masala buyicha filosof I. Kant o'z fikrini aytdi. Uning fikricha, psixologiyada eksperimentning bo'lishi mumkin emas, ularga matematikani tadbiq qilish mumkin emas. Psixik xodisalarni o'lchashning mumkinligi, binobarin, psixologiyada eksperimentning bo'lishi mumkinligi xaqida nemis psixologi I. Gerbart (1776-1841 y.) ijobiy fikr aytgan. U «psixologiyada matematikani tadbiq etish mumkin va zarurligi xakida» shunday degan: «Mening tekshirishlarim amalda faqat psixologiyaning o'zi bilan cheklanib qolmasdan, balki fizikaga va umuman tabiat fanlariga ham qisman aloqadordir».

Gerbartning fikricha, asosiy psixik element tasavvurdir, qolgan barcha processlar – xissiyot, iroda, tasavvurlar kombinaciyasidan va munosabatlaridan iboratdir. Ruxiy xolatlar doimo o'zgarish processida bo'ladi. Tasavvurlarning bu doimiy o'zgarish va almashish processida

ma'lum darajada doimiylik, qonuniyat bor. Bu doimiylikning miqdor tomonini o'lchash mumkin. Shuning uchun ham, Gerbartning fikricha, psixologiyaga matematikani tadbiiq qilish mumkin.

Gerbart, garchan psixologiyada eksperimentdan foydalanishning zarurligi va foydaliligini isbotlagan bo'lsa ham, lekin uning o'zi bu metoddan foydalanmagan.

Veber va Fexner

Psixologiyada eksperimentni tatbiiq qilish buyicha dastlabki ishlarni fiziolog Veber (1796-1878 y.) va fizik Fexner (1801-1887 y.)lar amalga oshirdilar. Veber va Fexnerlarning maqsadi tashqi ta'sirotlar (fizik omillar) va ularning muvofiqi – sezgilarning o'zaro munosabatlari soxasidagi qonuniyatlarni topishdan iborat edi. Fexner eksperimental metodlar asosida sezgilarning ortib borishi bilan ularni kuzgatuvchi ta'sirotlar o'rtasidagi qiyosiy munosabatni aniqlab, sezgi qo'zg'atkich logarifmasiga proporcionaldir degan psixo-fizik qonunni kashf etdi. Veber va Fexnerlar o'tkazgan tajribalar «Psixofizika» degan aloxida fanning paydo bulishiga olib keldi. Veber va Fexner ishlarining aham iyati, asosan, shundan iboratki, ular birinchi bo'lib psixologiyani, tabiat fanlari singari, eksperimental fanga aylantirish mumkin ekanligini isbotladilar. Shu vaqtgacha faqat kuzatish, asosan, o'z-o'zini kuzatishdan foydalanib kelinayotgan psixologiya endi aniq fanlardagi ob`ektiv metoddan foydalana boshlaydi.

V. Vundt

Eksperimental psixologiya taraqqiyotida ayniqsa nemis fiziologi va psixologi Vilgelm Vundt (1832-1920 y.)ning ishlari katta aham iyatga ega bo'ldi. Vundtgacha faqat ichki tajribadan va oz-o'zini kuzatishdan foydalanib kelgan psixologiya faqatgina tasviriy fan edi. Vundt eksperiment va o'lchash metodlarini zarur deb topib, psixologiyani izohli fanga aylantirishni maqsad qilib quydi.

Vundt psixologiya uchun klassik metodlar bo'lib qolgan bir qancha metodlarni, ya`ni kuzgatish metodi, ifodalash metodi va reaksiya metodlarini kashf etdi ham da rivojlantirdi. Vundt 1879 yili Leypsigda birinchi eksperimental psixologiya laboratoriyasini tashkil qildi. Oradan kup vaqt o'tmasdan (1881 y.) u Berlin universiteti xuzurida eksperimental psixologiya institutini tashkil qildi. Vundt shug'ullangan masalalardan biri usha vaqtda astronomlar tomonidan ochilgan diqqatni bir vaqtda ikkita xar xil kuzgatkichga to'plash mumkin emasligi

xaqidagi masala edi. Bu xodisani aniqlash uchun Vundt (laboratoriya tashkil qilingunga qadar) 1861 yilda aloxida mayatnik ish uylab chiqardi (Vundt mayatnigi). Bu mayatnik graduslarga bo'lingan yoy atrofida xarakatlanadi va xar bir ma'lum vaqtdan keyin shingirlaydi. Bu psixologik elementlar uchun kashf etilgan birinchi asbob edi. Ilmiy (izoxli) psixologiyani oyoqqa turgizish uchun Vundt qo'shimcha vosita sifatida yondosh fanlar, ayniqsa fiziologiya, astronomiya, etnografiya, tarix, mifologiya va boshqa fanlardan olingan ma'lumotlardan foydalanish zaruriyatini ilgari surdi. Leypcig laboratoriyasi va institutidan namuna olib, Germaniyaning boshqa universitetli shaxarlarida ham, shuningdek boshqa mamlakatlarda ham, jumladan Franciya, Angliya va Amerikada laboratoriya ham da institutlar tashkil qilindi. XIX asrning oxirida Rossiyada ham bir qancha eksperimental psixologiya laboratoriyalari tashkil qilindi: Moskvada Tokarskiy, Qozonda Bexterev, Odessada N.N.Langerlar tomonidan shunday laboratoriyalar ochildi. 1911 yil Moskva universiteti xuzurida, maxsus qurilgan binoda professor Chelpanov rahbarligida eksperimental psixologiya instituti tashkil qilindi. Xozirgi vaqtda bu institut RF Pedagogika fanlari akademiyasi sistemasiga kiradi. Professor A. F. Lazurskiy (1874-1917 y.) tomonidan eksperimental metodning aloxida turi – tabiiy eksperimental ishlab chiqarilgan. Eksperimentning bu turidan bizda bolalar psixologiyasini o'rganishda, pedagogika masalalarini, ayniqsa, ta'lim psixologiyasi masalalarini ishlab chiqarishda keng va unumli foydalanilmoqda.

Eksperimental metodning tatbiq qilinishi psixologiya fani taraqqiyotiga juda unumli ta'sir ko'rsatdi. Bu metod yordamida oddiy kuzatish yoki o'z-o'zini kuzatish yo'li bilan aniqlash qiyin bo'lgan yoki butunlay mumkin bulmagan ko'p ma'lumotlar aniqlandi, ayrim psixik xodisalar o'rtasidagi bog'lanishlar aniqlangan, psixik processlardagi, ayniqsa, sezgilar, diqqat, idrok, xotira soxasidagi ba'zi bir qonuniyatlar ochilgan.

Eksperimental analiz yo'li bilan murakkab psixik processlar (idrok, xotira, tafakkur)ning aloxida komponentlari tarkibiy qismlari ajratilgan, psixik processlarning fiziologik xodisalar bilan, shuningdek, tashqi fizik muxit hamda ijtimoiy muxit bilan bo'lgan bog'lanishlari ochilgan.

Eksperimental tekshirishlarning yakunlari, shuningdek, eksperimental metodning usullaridan foydalanish praktik faoliyatning turli soxalarida – o'quv tarbiya ishlarida, medicinada, mexnatni tashkil qilish va

ratsionalizatsiyalashtirishda, sud ishlarida, san`atda juda ko'p foyda keltiradi. XIX va ayniqsa XX asrlarda psixologiya faqat empirik (tajribaga asoslangan) fan sifatida taraqqiy etadi. Bu davrda uning predmeti, ya`ni urganadigan vokelik soxasi kuchli ravishda kengaydi, bu fanning aloxida yangi soxalari paydo bo'ladi va shakllanadi, yangi, yanada samaraliroq tekshirish metodlari kashf qilinadi. Psixologiyaning bergan ma'lumotlaridan amaliy faoliyatning turli soxalarida foydalanila boshlaydi. Ayni vaqtda, XIX va XX asrlarda idealizm bilan materializm o'rtasidagi kurash yanada chuqurlashadi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

- 1) Eksperimental psixologiya fani nimani o'rganadi?
- 2) Veber va Fexnerning eksperimental psixologiya fani taraqqiyotiga qo'shgan hissalar haqida gapirib bering.
- 3) V. Vundtning eksperimental psixologiya sjhasida olib borgan ishlari qanday ahamiyatga ega?
- 4) Psixologik testlar tarixi haqida nimalarin bilasiz?
- 5) Proektiv metodlarning yuzaga kelishi va qo'llanilishi.
- 6) Rus psixologiyasi psixodiagnostika rivojlanishining asosiy bosqichlari.

2 MAVZU: Eksperimental–psixologik tadqiqotlarni tashkil qilish, o'tkazish va olingan natijalarni qayta ishlash.

Reja:

- 1. Metodologiya. Ijtimoiy psixologik tadqiqot dasturi**
- 2. Ijtimoiy psixologik tadqiqotlarda tanlash metodi**
- 3. Ma'lumotlarni to'plash va tahlil qilish tajribasi**
- 4. Kuzatish metodi**
- 5. Hujjatli manbalar tahlili**
- 6. Anketa va intervyu**

Metodologiya - uslibiyot deb ilmiy tadqiqot tamoyillari tizimiga aytiladi. Aynan, metodologiya to'plangan faktlar bilimning real va ishonchli asosiga qay darajada xizmat qilishi mumkinligini aniqlaydi.

Rasmiy nuqtai nazardan, metodologiya real hayot haqidagi bilimlar mazmuni bilan bog'liq bo'lmay, balki bilimlarni tashkil etish borasidagi jarayonlar bilan ish ko'radi. SHuning uchun «metologiya» termini, odatda, tadqiq etilgan protsedura, texnika, usullar majmuini va ma'lumotlar to'plash, ularni qayta ishlashni anglatadi.

Metodologiyani mohiyatan tushunish tadqiqot predmeti doirasidagi evristik (ya'ni, izlanayotgan) funktsiyani amalga oshirish asoslanadi. Har qanday nazariy bilimlar tizimi nafaqat predmet doirasidagi tasvirlash va tushuntirish mazmuniga ega bo'ladi, balki, bir vaqtning o'zida yangi bilimlar izlanishida qurol hisoblanadi.

Predmet doirasidagi ob'ektiv hayotni aks ettiruvchi nazariya qanchalik tamoyil va qonunlarni shakllantirsa u shunchalik voqe'likning o'rganilmagan qirralariga kirish usullarini ko'rsatadi. Gegelning ta'kidlashicha: - **"Har qanday fan amaliy mantiqdir"**.

A.N.Kupriyan nazariyaning 3 ta asosiy metodologik funktsiyalarini ajratib ko'rsatadi: mo'ljallangan, bashoratlangan, klassifikatsiyalangan - tasnifiy. *Birinchi*, tadqiqotchi harakatini ma'lumotlar olishga yo'naltirsa; *ikkinchi*, ba'zi maxsus sohalarda o'ziga xos bog'liqlikni tiklashga suyanadi; *uchinchi* esa xususiyat va aloqalarni namoyon qilish yo'li orqali faktlarni tizimlashtirishga yordam beradi.

Dastur - ilmiy amaliy tadqiqot faoliyatining qonuniyatli bajarilish tartibi va bosqichli dasturlashtirilgan ketma-ketligi bo'lib, bu umumiy kansepsiya loyihada aks etadi.

Dasturga qo'yiladigan asosiy talablar:

- 1) zarurat;
- 2) aniqlik;
- 3) asoslangshanlik;
- 4) mantiqiy ketma-ketlik.

Dastur psixolog tomonidan amalga oshiriladigan bo'lajak tadqiqot tartibini aniq asoslab tuzib chiqishdan iboratdir. Bu tartib bo'lajak tadqiqot materiallarini to'plash, qayta ishlash va ma'lumotlarni tahlil qilishni o'z ichiga oladi.

Dastur mazmuni haqida qisqcha ma'lumot berilishi annotatsiya deyiladi. Har qanday empirik psixologik tadqiqot dasturning umumiy talablari mavjud. Bularga: tadqiqotning asosiy maqsad va vazifalarini aniqlash, ishchi farzni ishlab chiqish, dasturni ishlab chiqish jarayonida kompyuter texnikasidan foydalanish kabilar kiradi.

Ma'lumotlar ba'zasini to'plash

Dasturda tadqiqotning ma'lumotlar ba'zasini to'plash va ta'minlash o'zida harakatlar yig'indisini tashkil etadi. Muammoni qo'shishda ilmiy adabiyotlar va turli metodlar analizidan foydalanish maqsadga muvofiqdir:

1. Izlanayotgan axborotlar manbasi ma'lumotlar bazasidan aniqlanadi:

- a) statistika;
- b) referatlar, ilmiy ishlar, lug'at ma'lumotlar;
- v) bibliografiya (katologlar, kitoblar);
- g) ma'lumotlar bazasi;
- d) konferentsiyalar.

2. Metodlarni tanlashda izlanayotgan axborotlar saralangan manbalardan olish kerak. SHular jumladan statistik analizlar, so'rovlar, turli hil konkret metodlar, an'anaviy yoki rasmiy hujjatlardan ma'lumotlarni tanlash mumkin.

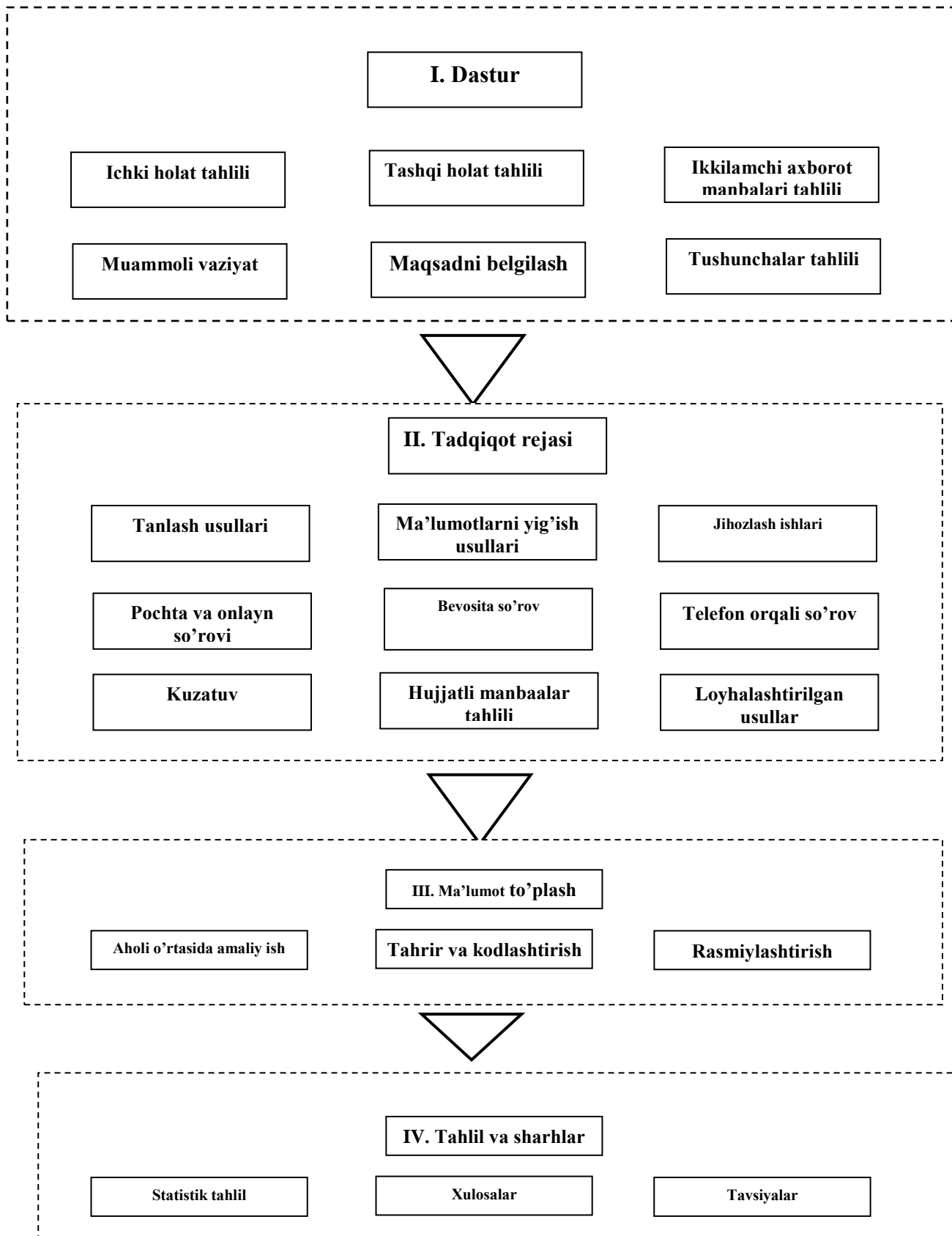
3. Jarayonga tegishli, o'xshasa yoki yonma-yon muammolar bilan tanishib chiqish.

4. Hamkasblaringizni tajribasi, predmetlarga, qulayliklarga moslashishni o'rganib chiqish.

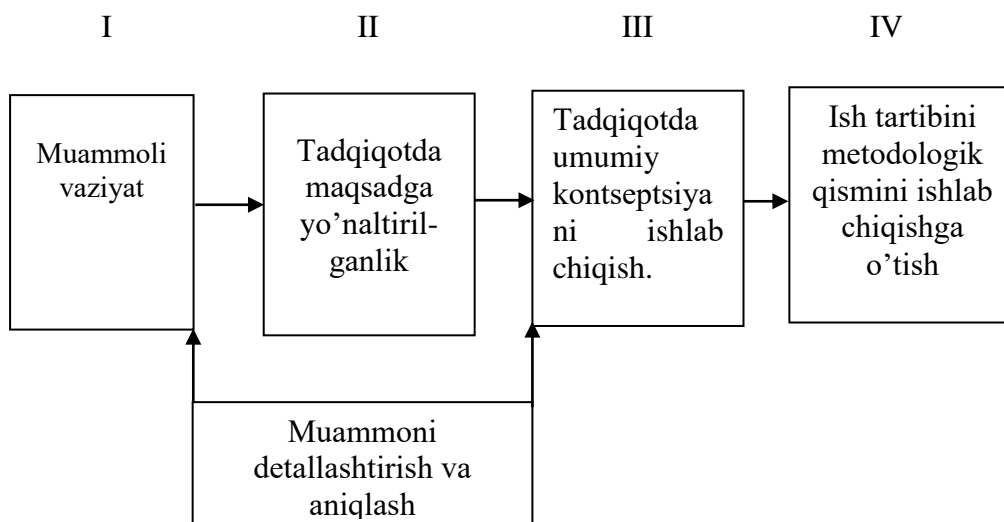
Tadqiqot dasturi

Tadqiqot bosqichlari¹:

¹ 1-rasm: E.A.Kapitonov Sotsiologiya XX veka. Rastov na Danu. Fenks, 1996. -S. 463.

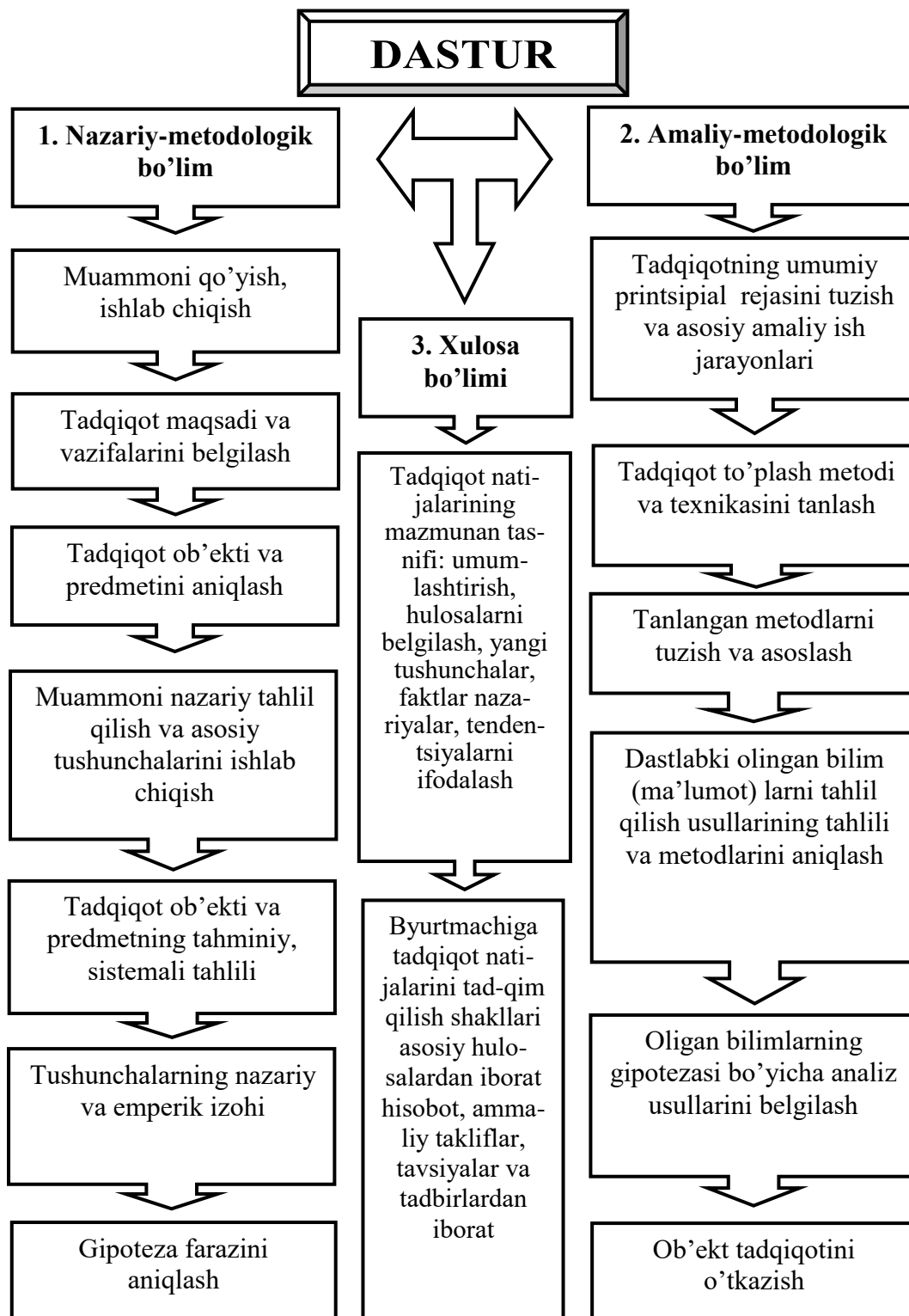
Dasturni ishlab chiqishdagi mantiqiy ketma-ketlik:

Dasturda ijtimoiy muammo ob'ekti, predmati, maqsad va vazifalar, ilmiy taxmin aniq belgilangan bo'lishi lozim. Dasturda, asosan 2 ta katta bo'lim va xulosadan iborat bo'ladi:

- 1. Nazariy-metodologik bo'lim;**
- 2. Amaliy-metodologik (protsedura-ish tartibi) bo'lim;**
- 3. Xulosa bo'lim qismidan iborat.**

Dastavval bu bo'limlarning har biri haqida qisqacha to'xtalamiz:

Endi ana shu uchala bo'limlarning har biri haqida kengroq to'xtalamiz.

I. Nazariy-metodologik bo'lim:

Izlanishlarda muammoni qo'shish. Muammo - bu ilmiy-amaliy echimni talab etuvchi, mavhumlikni ifodalovchi so'rov so'zlar shakli. Uni

qo'yilishi ijtimoiy - psixologik tadqiqotlarning asosiy bo'g'ini bo'lib, echimga muhtoj ijtimoiy vazifadir. O'z o'rnida muammoni qo'shish uni echimga bo'ysundirish demakdir.

Muammoning klassifikatsiyasi:

- **gnoseologik (anglanishi kerak bo'lgan muammolarni etishmasligi);**
- **predmetli (aniq ijtimoiy-psixologik ziddiyatlar, qarama-qarshiliklar);**
- **tegishlilik (stratifikatsion, demografik, oilaviy va xokazolar);**
- **masshtabli - (global, hududiy);**
- **davriy (qisqa, o'rta, uzoq muddatli);**
- **ahamiyati jihatidan (birinchi darajali, majmual, tuzilmaviy).**

Muammo ijtimoiy - psixologik jihatdan rivojlanayotgan bilim asosida echiladi va ijtimoiy - psixologik tadqiqotda aniq savollar orqali echimga yo'naltiriladi. Muammoni qo'yish jarayonida ikki asosiy ketma-ketlikni ajratish mumkin:

a) muammoli vaziyatni anglash;

b) muammoni echimini shakllantirish.

Muammoli vaziyat - bu ijtimoiy voqeylikda qarama-qarshilikning mavjudligidir. Psixolog ma'nolardagi ahamyatli va ahamyatsiz qarama-qarshiliklar nazariy asosga to'g'ri kelmasligini qayd qilib boradi. SHu asnoda muammoli vaziyatni echishda va bizga noma'lum natijani izlashda yangi bilimga bo'lgan ob'ektiv ehtiyoj shakllanadi.

1. Muammoni qo'yish, ishlab chiqish: korxonada yoki muassasa psixologlar oldiga muayyan bir masalani qo'yadi. Bilimga byurtma beradi. byurtmachining o'zi ilmiy muammoni qo'ya olmaydi, chunki buning uchun professional bilimlar zarur bo'ladi. Muammoni ilmiy ifodalash psixologning vazifasi. Bunada quyidagi talablar qo'yiladi: a) ilmiy manfaatlar, buyurtmachi manfaati, tadqiqot va ular natijalarini o'rganiluvchi jarayonaga ta'siri bo'lishi kerak. b) ilmiy bilimlarni noilmiy bilimlardan aniq ajratish kerak. v) umumiy tushuncha va abstrakt kategoriyalardan emas, balki aniqlikdan iborat bo'lishi lozim. Muammoni empirik o'rganib, ochiq qo'ymaslik kerak, chunki foydaliyliklik, barqarorlik, kollektivdagi keskinlik va nizomlarni-kamaytirish, boshqarish va tashkil qilish munosabatlarini tajriba yo'li bilan tekshirib bo'lmaydi.

Ilmiy ishda ijtimoiy tuzulmadagi qarama-qarshiliklar, ijtimoiy muammolar real ifoda etilishi lozim. Ilmiy muammoning qo'yilishi ayni shu soha uchun kerakli bo'lgan bilimlar doirasidan chetga chiqish, bu bilimlar chegarasini kengaytirish demakdir. Ba'zan muayyan va hozirgacha ma'lum bilimlar doirasida hamisha ham ijtimoiy muammo vaziyatlari hal etilayvermaydi. SHu sababdan ham ko'pincha bilimlarga bo'lgan ehtiyojlar ham o'sa boradi. Ko'pincha ijtimoiy psixologik tadqiqotlar faqat nazariy umumlashmalar ishlab chiqibgina qolmasdan, balki ijtimoiy muammo vaziyatini hal etishning konkret amaliy tavsiyalarini ham ishlab chiqadi. Masalan, madaniy-marifiy muassasalar kadrlarning ko'nimsizligi masalasini o'rganishga bag'ishlangan ijtimoiy psixologik tadqiqotni nazariy umumlashmalar asosida hal etish mumkin. Bir jihatdan, bu ijtimoiy muammo vaziyatini keltirib chiqargan shart-sharoitlar atroflicha tahlil etilib, nazariy xulosalar ilgari surilsa, ikkinchi jihatdan bu vaziyatni bartaraf etishning dolzarb yo'l-yo'riqlari tavsiya etiladi. YUzaga kelgan ijtimoiy muammo ma'lum bo'lgan amaliy vositalar bilan hal etilmasa, ilimga, tadqiqot o'tkazilishiga murojaat qilinadi. Bu murojaat ilmda ijtimoiy byurtma deb ataladi. SHunday qilib, ijtimoiy psixologik tadqiqotlar ikki yo'nalishda:

a) *ijtimoiy byurtma;*

b) *shaxsan psixologning tashabbusi asosida amalga oshirilishi mumkin.*

Ammo psixologning shaxsiy tashabbusi ham real hayot muammolari asosiga qurilishi shart. Shaxsiy tashabbus ko'rsatish, hayotiy ziddiyatlarni ilmiy tafakkur va keng tadqiqot asosida hal etilishi uchun psixolog keng dunyo qarashga ega bo'lishi zarurdir.

Ba'zan ilmiy muammo dasturda atroflicha to'la - to'kis bayon etib bermasligi ham mumkin. Bunday paytda tadqiqotchi ilmiy muammoni umumiy tarzda izohlash va uning ayrim jihatlari xususida atroflicha tushuncha berib o'tishi mumkin. Tadqiqot davomida ilmiy muammo haqidagi fikr kengayadi va bu narsa dasturga kiritilib boriladi.

2. Tadqiqot maqsadi va vazifalarni belgilash: ijtimoiy psixologik tadqiqot buyurtmachi va bajaruvchilar o'rtasidagi munosabat o'zaro kelishib olinadi. Tadqiqot uchun sarf qilinadigan harajatlar: moliyaviy va mehnat resurslari hisoblab chiqiladi.

Bunda maqsad va vazifa aniqlab olinadi. Maqsad - bu ongda oldindan payqalgan tadqiqot natijasidir. Muammoni o'rganish darajasi,

ijtimoiy buyurtma, tadqiqot manfaatlariga bog'liq bo'ladi. Empirik (eksperiment) tadqiqotning umumiy maqsadi: ob'ekt rivojlanish turlari, tuzilmasi, o'zgaruvchanligi va tendentsiyalaridir.

Bu faktlar turli maqsadlarga qo'llanishi mumkin:

- a) nazariy hulosalar olishda;
- b) o'rganish metodining effektivligi, bilish imkoniyati orqali hulosalar olishda;
- v) amaliy maslahatlar olishda;
- g) kam o'rganilgan soha bo'yicha informatsiya to'plaganda.

Ijtimoiy psixologik tadqiqot maqsadi turlicha bo'lishi mumkin. Masalan, muayyan ishlab chiqarish korhonasida mehnat unumdorligini ko'tarish muammosini ijtimoiy psixologik tadqiqot qilish zarur bo'lsa, bunda asosiy maqsad mehnat unumdorligi pastliginig asosiy sabablarini aniqlash, mavjud yashirin iqtisodiy imkoniyatlarni qidirib topish va mavjud shart-sharoiti o'zgarishidan iborat bo'ladi. Tadqiqotning asosiy vazifasi esa belgilab olingan maqsadning mazmunan, uslubiy va tashkiliy jihatdan yanada oydinlashtirib olishdan iborat bo'ladi.

Ijtimoiy psixologik tadqiqotlarda maqsad-bu tadqiqotlarni nazariy yoki amaliy yo'nalishlarda bo'lishini ko'rsatuvchi mo'ljal vazifasini o'taydi. Ayni vaqtda dastur o'tkazilayotgan tadqiqot qanday muammoni hal etishi yoki qanday xarakterdagi natijalarga ega bo'lishi hususida konkret savollarga javob berishi lozim.

Maqsadni amalga oshirish jaryonida bir yo'la bir necha hil manzaralarga duch kelish mumkin. Zero, hamma narsa oldindan aniq belgilanishi qiyin. Hamma imkoniyat va yutug'larni to'la aniqlik bilan hisobga olishga urinish be'manilikdan va shallaqilikdan boshqa narsa emas. SHu bilan birga barcha tadqiqotchi kutilgan natijalardan tashqari yana qo'shimcha natijalar paydo bo'lishini nazardan qochirmaslik kerak. «Agar siz qandaydir yo'llanmagan, kutilmagan hayolingizga keltirmagan narsani topishni o'ylamaydigan bo'lsangiz, siz bu narsani hech qachon topa olmaysiz» degan edi. Maqsadni amalga oshirishda ba'zan faqatgina asosiy vazifa emas, ikkinchi darajali vazifalarni ham br yo'la bajarishga to'g'ri keladi. SHunig uchun ham ishda asosiy qo'shimcha u yoki masalalar bir yo'la hal etiladi yoki hal etishnig konkret yo'llari belgilab beriladi.

Maqsadni amalga oshirish jarayonida tadqiqotchi 3 an'anaviy vazifani bajarishni o'z oldiga qo'yadi:

- 1) o'rganiluvchi mavzuni ilmiy-nazariy jihatdan tadqiq etish;
- 2) ilmiy-nazariy mavzuning boshqa ilm va hayot bilan bog'liqligi;
- 3) krizis holatlardan chiqishning aniq-ravshan yo'llarini belgilab berish (dasturda metodologik tavsiyalarni yaratishni qayd etadi).

Ba'zan hal etilmagan noasosiy vazifalar alohida mustaqil tadqiq etilishi dasturda ko'rsatilishi lozim.

Demak, empirik ijtimoiy psixologik tadqiqot maqsadi nazariy, metodik, amaliy, informatsion bo'lishi mumkin. Maqsad tadqiqot jarayonini tashkil qiladi va e'tibor qaratishga yordam beradi.

Maqsad ma'lum bir vazifalarni echish natijasida amalga oshadi. Agar maqsad tadqiqot jarayonini tashkil qiladi va e'tibor qaratishga yordam beradi.

Maqsad ma'lum bir vazifalarni echish natijasida amalga oshadi. Agar maqsad tadqiqot nima uchun o'tkaziladi degan savolga javob bersa, vazifa tadqiqotni qanday o'tkazish, qo'yilgan maqsadni qanday nazariy, metodik masalalarni echish zarur degan savolga javob beradi. Maqsad bir necha vazifalarga bo'linadi:

- a) shu haqda tushuncha berish.
- b) nazariy tipologiyasini bayon etish va hokazo.

Asosiy va asosiy bo'lmagan vazifalarni ajratish kerak. Bu vaqtni to'g'ri taqsimlashga xizmat qiladi.

3. Tadqiqot ob'ekti va predmetini aniqlash: Ko'pincha mehnat jamoalari ob'ekt bo'lib xizmat qiladi. Ob'ekt qanchalik aniq bo'lsa, metod shunchalik to'g'ri tanlangan bo'ladi. Empirik tadqiqot tipik ob'ektlari odamlar fikri, jamoadagi munosabatlar, siyosiy jarayonlar. Bu ob'ektga bir necha predmet to'g'ri kelishi muumkin. Predmet «ong tuzilmasi» va hokazo. Umuman ob'ekt (lat. predmet) - falsafada kishi ongidan tashqarida, unga bog'liq bo'lmagan holda mavjud bo'lgan har qanday hodisa. Keng ma'noda - kishi bilishga intilgan predmet, hodisa (masalan, o'rganish ob'ekti) va o'z faoliyatini shunga yo'naltirish (ko'rish ob'ekti).

Ob'ekt odatda mustaqil tushuncha sifatida tadqiqochi ixtiyoridan chetda turadi va maxsus o'rganiladi. Predmet esa tadqiqotchi tomonidan muayyan shaklga solinadi va mahsus tadqiqot qo'lamii sifatida o'rganiladi. Ob'ekt predmetidan ma'no doirasi jihatidan ancha keng, predmet ob'ektning hosilidir. Birgina ob'ektning o'zida bir necha alohida tadqiqot predmetlarini ajratib olib o'rganishi mumkin. Ijtimoiy

voqealikni ob'ekt sifatida qayd etishi va unda predmetni ajratib chiqarish, hamisha yuzaga kelgan ijtimoiy ziddiyatli muammo va bu muammoni hal etish holatlari bilan chambarchas bog'liq. Ba'zan tadqiqotchi oldin maxsus masala, ya'ni predmetni aniqlab oladi va shundan so'ng shu masala atrofidagi muhit, masalaga qon - qarindosh tomonlarini, ya'ni ob'ektni belgilaydi. Bu 2 yondashuv dialektik materializimning induktiv bilish usullariga muvofiq va har ikki yondashuv ham to'g'ri deb e'tirof etishi mumkin.

Ob'ekt - bu haqiqiy mavjud bo'lgan tuzilma bo'lib, predmet - abstrakt qo'yilgan tadqiqot muammosidir.

4. Muammoni nazariy tahlil qilish va asosiy tushunchalarni ishlab chiqish:

a) defetsiyalashni (ta'riflash), ya'ni ilm-fanda ishlab chiqilgan nazariy va metodologik nuqtai nazaridan muammoning asosiy tushunchalarini aniqlash, nazariy asoslar bo'lmaganda esa tadqiqotchi o'z kontsepsiyasini mustaqil yaratish kerak.

b) tadqiqot tushunchalariga bog'liq, ya'ni muammoning nazariy tahlili bevosita tushuncha bilan dialektik uzviylikda rivojlanadi. Bunda nazariy va empirik ko'rsatkichlar o'zaro aloqada bo'ladi.

5. Tadqiqot ob'ektining tahminiy, sistemali tahlili:

O'rganilayotgan ob'ekt sistemali tahlil qilinadi. Bu ob'ektni, ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy bog'liqlikda o'rganishdir. Sistemali tahlil natijasida faqat ob'ektdagi mavjudlik mexanizimiga emas, balki institutsional, oilaviy-maishiy, shaxsiy tuzilmalar ham aniqlanadi. Ob'ektning sistemali tahlili asosida gipoteza shakllanadi.

6. Tushunchalarni nazariy va empirik interpretatsiyasi:

Dasturni tuzishdagi keyingi qadam, bu interpretatsiyadir. Interpretatsiya - sharhlash, izohlash, tushuntirib berish, talqin qilish natijasida olingan tushunchalar elementidir. Dasturni tuzishda tushunchalar nazariy va empirik interpretatsiya talqin qilinadi:

a) nazariy interpretatsiya (izohlash) - bu tushunchalar mazmuni muammoning nazariy aspekti nuqtai-nazardan tushuntirishi («e'tiqod» va «qadriyat» tipi belgilanadi).

b) empirik (eksperiment) interpretatsiya tushunchalarni empirik faktlar bilan taqqoslash, o'rganilayotgan soxa bilan mosligini aniqlash, operatsional tushuncha to'plash.

7. Gipotezani (ilmiy faraz) aniqlash:

Gipoteza – bu o'rganilayotgan ob'ekt xususiyatlari haqida ilmiy tahlil. Gipoteza: a) ta'riflovchi, b) tushuntiruvchi, v) oldindan aytib beruvchi, ya'ni gipoteza – prognozlar bo'linadi:

-ta'riflovchi gipoteza - bu ob'ekt tuzilmasi va elementlar haqidagi tahlilni komponentlari miqdoriy bog'liqligi elementlararo aloqalar va xarakteri haqida ma'lumotlar beradi. Masalan, mehnat motivi tuzilmasi ish haqiga emas, balki mehnat mazmuniga bog'liq bo'ladi. Dindorlikning ustun tipi-progmatik va milliy tiplar mavjuddir;

- tushuntiruvchi gipoteza - juda murakkab bo'lgan sabab aloqalari haqidagi taxmindir;

- gipoteza - bashorat jarayoning rivojlanishi haqida tasavvur beradi. U rivojlanish tendentsiyasi va yo'nalishlarini aniqlovchi, barqaror mexanizimlarni ochib beradi.

Gipoteza - empirik metod yordamida tekshirilishi mumkin bo'lgan, tadqiqotdagi eng asosiy hususiyatlarni aniqlovchi muhim bilish instrumentidir. Gipoteza bor yo'qligi tadqiqot darajasini xarakterlaydi, qolgan barcha ishlar gipotezani isbotlash yoki inkor etish bilan bog'liq bo'ladi.

Ijtimoiy psixologik tadqiqot loyhasi

Ijtimoiy psixologik tadqiqot - bu ijtimoiy psixologik ma'lumot analizi asosida, muamoni o'rganish, baholash, miqdoriy va sifatiyli tahlilni o'tkazish asosida aniq bir metodlarni qo'llash bilan ijtimoiy voqeylikni o'rganuvchi ijtimoiy psixologik vositadir.

Ijtimoiy psixologik tadqiqot loyhasi - bu ijtimoiy voqeylikni bosqichma-bosqich metodologik va aniq ma'lumotlaraga asoslagan usullar, hamda ilmiy tadqiqotning ketma-ketlik tuzilmasidir

IJTIMOIY PSIXOLOGIK TADQIQOTLAR

1. Annotatsiya	1.1. Tadqiqot nomlanishi;
	1.2. O'tkazilish muddati;
	1.3. Ijrochi (nomi, adresi, tel, tashkilot, tadqiqot o'tkazuvchi) Boshqaruvchi va javobgar ijrochi (F.I.O. ilmiy darajasi mavqeyi, ish joyi, adres, tel.);
2. Tadqiqot shakli	2.1. Pilotoj;
	2.2. Asosiy;
	2.3. Birmartali;
	2.4. Davom ettiruvchi (longityud);
	2.5. Taqqoslovchi;
	2.6. Qayta (panelli, trendli, kagortli);
	2.7. Monografik;
	2.8. Umumiy, keng qamrovli;
	2.9. Tanlovli;
	2.10. Nazariy;
	2.11. Nazariy;
	2.12. Amaliy.
3. Tadqiqot ob'ektining tasnifi	3.1. Umumiy birlikka ijtimoiy-demografik xarakteristika
	3.2. Umumiy birlik hajmi
	3.3. Kuzatuv biligi (keragini tagini chizing): -individ; -oila; -birlamchi jamoa; -noformal guruh; -tashkilot, muassasa; -aholi punkti; -tuman, viloyat, hudud va hokazo.
	3.4. Tanlashning umumiy ko'lami (kuzatishdagi birliklar miqdorini ko'rsatish).

	<p>3.5.Tanlash turi: -tasodifiy; -kvotali; -uyali tanlash va hokazo.</p>
	<p>3.6.Tanlash birligiga ijtimoiy-demografik xarakteristika.</p>
<p>4.Tadqiqot metodlari tasnifi</p>	<p>4.1. Tadqiqotda sotsiologik ma'lumotlar yig'ish metodlari.</p> <p>Respondent tomonidan to'ldirilgan anketa: – shaxsiylashtirilgan; – individual yoki guruhlashtirilgan.</p> <p>Pochta va onlayn orqali so'rov: – shaxsiylashtirilgan; – individual yoki guruhlashtirilgan.</p> <p>Standartlashtirilgan intervyu: – turar joyiga; – ish joyiga.</p> <p>Erkin intervyu: – turar joyiga; – ish joyiga.</p> <p>Tuzilmaviy kuzatuv: -tuzilmasiz kuzatuv; -kiritilgan kuzatuv; -kiritilmagan kuzatuv; -o'z-o'ziga hisobot; -o'z-o'zini sur'ati; -holatlar, kundaliklar, shaxsiy xujjatlar tahlili; -rasmiy hujjatlar tahlili; -statistik tahlil; -OAV lari matnlarining tahlili; -ekspert so'rovi; -test; - mustaqil protsedura; - anketa yoki intervyu asosida; -sotsiometrik so'rov; -ijtimoiy psixologik eksperiment; -maxsus texnik uskunalar asosiida so'rov va boshqa metodlar.</p>

	4.2. Ijtimoiy psixologik analizlar metodi; Oddiy statistik tahlil: - empirik belgilash; -statistik guruhlashtirish; -usullar, metodlar momenti.
5. Ko'p o'lchamli tahlil	-asosli; -klasterli; -shkalalashtirilgan
	5.1. Tadqiqot maqsadi.
	5.2. Tadqiqot shkalasi, vazifasi.

II. **Amaliy - metodologik bo'lim:**

Protsedura (ish tartibi) - tadqiqot amaliyotida qo'llaniladigan, uni o'tkazish uchun muhim bo'lgan turli qoidalar, xarakterlar, instrumkentlarni qo'llash va ularni tartibga bog'liq bo'lgan masalalar yig'indisidir.

1. Tadqiqotning umumiy (printsipial) rejasini tuzish va asosiy amaliy ish jarayonlari:

Bu albatta gipoteza xarakteriga bog'liq:

a) Tushuntiruvchi gipoteza-shart-sharoit yaratib, tajriba protsedurasini o'z iyachiga oladi.

b) Ta'riflovchi gipoteza-tipologik protsesslarni o'z ichiga oladi, ya'ni barqaror hususiyatlar, sifatlarni o'zida mujassametadi.

Gipoteza-bashorat ommaviy hodisalarini kuzatishda statistik metodlarni talab qiladi.

Rejali tanlash tashkiliy vositalarni va moddiy sarf harajatlarni aniqlaydi, chunki anketalar, blankalarni, korxonalar bilan shartnomalar ko'paytirish, so'rov o'tkazish uchun odamlarni to'plash kerak bo'ladi.

2. Tadqiqot to'plash metodi va texnikasini tanlash ishlari.

Empirik ijtimoiy psixologik tadqiqotlarni 2 turga bo'lish mumkin:

1) tarqatma materiallarni to'plash metodi;

2) olingan informatsiyani ishlab chiqish va tahlil metodi.

Dastur o'z ichiga metodlarni tanlash, ta'riflash va tuzishni oladi.

Metodni tanlash-asoslangan gipotezadan kelib chiqan bo'lishi kerak. Bunda har bir metod o'ziga xos empirik xususiyatga ega:

a) so'rov metodi-jarayonning sub'ektiv tomonlarini o'rganishga yo'naltiriladi. Chunki u respondentlarni hayot faoliyati haqidagi javoblariga asoslangan;

b) kuzatish metodi-haqiqiy hulq-atvor munosabatlarni o'rganadi;

v) hujjatlarni o'rganish metodi-fiksatsiyaga (yozib qo'yish, qayd qilish, to'plash) ga asoslanadi;

g) eksperiment metodi-hodisalarni bir butunlikda o'rganadi.

Amaliyotda ana shu metodlardan biri tanlanadi:

-agar tadqiqot ijtimoiy psixologik xarakterga ega bo'lsa, unda fikrlar, qarashlarni o'rganishda so'rov metodidan foydalanish kerak;

-agar xulq-atvor xakteri, hodisalarga reaksiya muammosi haqida bo'lsa, unda kuzatish metodidan foydalanish mumkin;

-eksperiment metodi - ma'lum bir sabablarning ta'sirini bilish uchun muammoning barcha tomonlarini o'rganish kerak bo'lganda qo'llaniladi. Masalan, mehnatni tashkil qilishning yangi shakllari, siyosiy xulosalar, qonunlarni qabul qilishda, so'rangra ularni ishlab chiqishda kerak bo'ladi.

3. Tanlangan metodlarni tuzish va asoslash. Har qanday metod o'ziga xos ravishda tuziladi. SHunga ko'ra umumiy hususiyatlarni ajratish mumkin, ya'ni informatsiya to'plashda empirik metodlarning umumiy printsiplarni tuzish mumkin. Amerikalik psixologlar fikriga ko'ra balandroq ovozda berilgan savol salbiy javobdan ko'ra ko'proq ijobiy javob berishga undar ekan.

Balandroq ovozda aytilgan respondentlarning tadqiqotga bo'lgan qiziqishini oshiradi.

4. Dastlabki olingan bilim (ma'lumot) larni tahlil qilish usullrning tasnifi va metodlarini aniqlash. Olingan informatsiyaning ob'ektivligi ko'p jihatdan nazariy metodologik pozitsiyaga, metodlarni mazmuni va shakliga bog'liq. Demak tadqiqot natijalari bu ilmiy asoslangan bilimlardir. SHuning uchun tadqiqotning asosiy va muhim printsiplari bu tadqiqot xarakterlari tuzilmasining mazmun va xarakterini hamda mnstrumentariyalarini (ilmiy metodologik nuqtai nazardan) aniqlashdir.

5. Olingan bilimlarni gipotenezasi (faraz) bo'yicha analiz usullarini belgilash. Narsa yoki hodisa mohiyatiga etishish bo'yicha inson tomonidan maqsad qilib qo'yilgan, ammo ilmiy asoslanmagan bo'lsada, mantiqan bog'liq chora-tadbirlarning xomaki rejasi taxmin (gipoteza) deyiladi.

Ijtimoiy psixologik tadqiqot gipotezasi ijtimoiy ob'ektning tuzilishi haqidagi nazariy asoslangan ilmiy tahmin bo'lib, bu ob'ektni tashkil etuvchi turli xil elementlar va aloqalar xarakteri, ularning faoliyatlashritish va tadqiqotni o'zida ifodalaydi. Ilmiy gipoteza o'rganilayotgan ob'ekt hususida dastlabki tahlil o'tkaziladigan keyingina tuzilishi mumkin. Gipotezaning nechog'lik haqiqat go'yiligi yoki hayotiy emasligi empirik asoslanish davrida konkret ijtimoiy psixologik taqiqotlar o'tkazish davomida ma'lum bo'ladi. Bunday tadqiqotlar natijasida gipotezalar o'zining inkoori yoki tasdiqini topadi.

Ilmiy asoslangan gipoteza quyidagi talabalarga javob berilishi kerak:

1. Ilmiy gipoteza umuminsoniy fikrlarning mohiyat printsiplariga muvofiq bo'lishi lozim (oldin sinfiy manfaatlar ustun edi, endi milliy mustaqillik tufayli umuminsoniy manfaatlar ustunligi yuzaga keladi).

2. Ilmiy gipoteza isboti allaqachon hammaga ma'lum bo'lgan voqea va hodisalarni asoslashga bag'ishlanmagan bo'lishi lozim. Ammo bu ilmiy tahmin hozir eskirgan, lekin umumilmiy qarashlarga xilof bo'lmaydi.

3. Ilmiy gipoteza hammaga ma'lum bo'lgan, isboti ayrim faktlar haqiqatga zid bo'lmasligi kerak.

4. Ilmiy gipotezani ijtimoiy psixologik tadqiqotlarning jarayoni davomida isbotlashning imkoniyati yo'q.

O'rganilayoigan ijtimoiy ob'ektni izohlovchi gipotezalarga bo'lib tadqiq etish mumkin. Bayon etuvchi ilmiy gipoteza-bu tadqiq etilayotgan ob'ektni shakliy va mazmuniy aloqalari hususidagi ilmiy talqindir. Ilmiy gipoteza o'rganiluvchi ob'ekt ilmiy tahmini bo'lib, shu bo'yicha ekspremental tekshirishda asosiy ilmiy taxmin bilan qo'shimcha ilmiy tahminlar o'rtasidagi farqni e'tibordan chetga qoldirmasdan, alohida o'rganish lozim.

Bayon etuvchi gipotezaning hayot haqiqatiga qancha mos kelishini tekshirib ko'raylik. Birinchisi asosiy ilmiy gipotezaning ish haqining ishga bo'lgan munosabatga ta'siri haqidagi ilmiy tahmin ma'nosi shundan iboratki, ish haqi 8 soatdan iborat mehnatga munosabatining ob'ektiv va sub'ektiv hususiyatlariga bevosita ta'sir ko'rsatishi masalasini isbotlashdir. Ana shu umumiy gipotezadan quyidagi qo'shimcha gipotezalar kelib chiqadi:

1. Oylik ish haqi qanchalik yuqori qilib belgilansa ishga munosabatining ko'rsatkichlari shuncha yuqori bo'ladi.

2. Oylik ish haqi qanchalik yuqori bo'lsa, mehnatga musobatning sub'ektiv munosabatlari (mehnatdan charchamaslik, qoniqish, ruhiy tetiklik va boshqa hususiyatlar) shunchalik bo'rtib turadi.

3. Mehnat qilish motivlari qilinayotgan ish mazmuniga qaraganda shu ish uchun berilayotgan oylik ish haqiga ko'proq bog'liqdir. Tadqiqotchi gipotezani barcha hujjatlar, manbalar to'planib, umumlashtirilgandan so'ng empirik ma'lumotlarni mushohada qilish, ilmiy tilga ko'chirish zaruriyati yuzaga keladi. Ilmiy xulosalar nazariy umumlashmalarga aylantiriladi.

Demak, izlanishga qaratilgan tadqiqot rejasi 3 bosqichdagi tadqiqot turini (1-hujjatlarni o'rganish, 2-eksperiment bilan maslahatlashuv, 3-kuzatish o'tkazishni) o'z ichiga oladi, bu bosqichlarning birinchisi ilmiy muammo haqidagi ma'lum bo'lgan barcha ilmiy, publistik va arxiv hujjatlarini chuqur o'rganib chiqish nazarda tutilsa, 2-bosqichda shu soha bo'yicha taniqli olimlar, tajribali kishilardan iborat ekspertlar guruhi fikrini o'rganish e'tibor markazda bo'ladi. 3-bosqichda esa tadqiqotchi ilm va tasavvurlarga ega bo'lgan holda ob'ekt hususida kuzatish ishlarini olib borishni ko'zda tutadi. Izlanish rejasi ilmiy muammoni aniq nomlab olish va asoslangan gipotezani ilgari surish bilan yakunlanadi.

Bayon etish rejasida bir qator ijtimoiy psixologik tadqiqotlarni qo'llash, olingan muammolar statistik tahlil orqali qabul etilgan gipotezaning hayotiylikini tekshirib ko'rish va o'rganilayotgan ob'ekt hususida aniq miqdoriy va sifat harakteristikasiga ega bo'lishini taqozo etadi. Ba'zan ongda ma'lum bo'lgan fikirlar hali ilmda tasdiqlanmagan ham bo'lishi mumkin.

6. Obekt tadqiqotini o'tkazish. Tadqiqot predmeti-mavjud ijtimoiy psixologik muammoning asosiy masalalaridan biri hisoblanadi. Bir xil muammoli holatda yagona empirik tadqiqot ob'ekti bo'yicha tadqiqot predmeti bo'ladigan bir necha yo'nalishlar bo'lishi mumkin. Boshqacha qilib aytganda, tadqiqot predmeti tanlanganda, mavjud muammoni echish yo'llari bo'yicha ilmiy faraz tuziladi, shu bilan birga ijtimoiy psixologik tadqiqot o'tkazish usullari va shakllariga ta'rif beriladi.

Ijtimoiy psixologik tadqiqot ob'ekti deganda, ijtimoiy psixologik tadqiqot yo'naltirilgan ijtimoiy hodisa va tuzilmalar tushuniladi. Har

qanday ijtimoiy psixologik tadqiqot ob'ekti tizimli hususiyatga asoslangan vaqt, makoniy, imkoniyat va miqdoriy o'lchov chegarasiga ega bo'ladi. Empirik ijtimoiy psixologik tadqiqot nazariy-uslubiy darajasida tadqiqot ob'ektini tanlash muhim ahamiyatga ega. Hal qilinishi zarur bo'lgan muammo xarakteri, uning dolzarbligi tadqiqot maqsadi va vazifasi tadqiqot ob'ektining qanday bo'lishligini belgilaydi. Agar tadqiqot ob'ekti unchalik katta bo'lmasa, ijtimoiy psixologik jihatdan uni to'laligicha qamrab olish imkoniyati bo'lsa, bir butun holda tadqiqot ob'ekti qilib olinishi mumkin. Ba'zan esa murakkab ijtimoiy psixologik tadqiqot ob'ektini to'laligicha qamrab olish imkoniyati bo'lmaydi. SHunig uchun bunday vaziyat tadqiqot ob'ektining nisbatan aniq chegarasi belgilab olinishi shart.

Dasturda aniq ko'rsatilishi zarur bo'lgan jihatlar quyidagilardan iborat:

1. empirik tadqiqot ob'ekti;
2. ijtimoiy psixologik tadqiqot ob'ektini to'laligicha qamraydimi yoki uning ayrim jihatlarini qay darajada qamrab oladi;
3. tanlov asosida olib boriladigan ijtimoiy psixologik tadqiqot asosi (ro'yxat tuzish, kartoteka, ijtimoiy psixologik xarita kabilar).

III. Xulosa qismi:

1. Tadqiqot natijalarining mazmunan tasnifi: umumlashtirish, xulosalarni belgilash, ya'ni tushunchalar, faktlar, nazariyalar, tendentsiyalarni ifodalash.

2. Buyurtmachi tadqiqot natijalarini taqdim qilish shakllari: (asosiy xulosalardan iborat hisoboti, amaliy takliflar, tavsiyalar va tadbirlardan iborat).

Umuman ijtimoiy psixologik tadqiqot natijalarini bundan ilmiy va yuksak saviyada tahlil qilish ulardan ijobiy boshqarish amaliyotida unumli foydalanish imkonini beradi. Empirik ma'lumotlarni tahlil qilish va umumlashtirish jarayonidayoq o'rganilyotgan ob'ektning muhim jihatlari ko'rina boshlaydi. Bu jihatlari nazarda tutgan holda ilmiy takliflar, tavsiyalar va tadbirlar ishlab chiqish, ijtimoiy psixologik tadqiqot natijalaridan amaliyotda foydalanish uchun asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi.

Ijtimoiy psixologik tadqiqot natijalaridan amaliyotda foydalanish bosqichi ikkiyoqlama jarayon bo'lib, unda olimlar, ilmiy hodimlar, amaliyotchilar ham faol ishtirok etadi.

Ijtimoiy psixologik tadqiqot natijalari ilmiy hisobot tarzida tuziladi. Ilmiy hisobot guruhlashtirilgan holda tuzilib, kelgusida o'tkaziladigan tadqiqotlar uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Ilmiy hisobot tarkibi asosan ikki qismdan iborat bo'lib, nazariy va amaliy bo'limlarga bo'ladi. Ijtimoiy psixologik tadqiqotning ilmiy hisobotida quyidagi asosiy talablarga e'tibor berilmog'i lozim:

1. Ilmiy hisobotda tadqiqot predmetiga muvofiq muammoning barcha o'zaro bog'liq jihatlari chuqur aks etishi zarur. Bunda ijtimoiy psixologik muammoning asosiy mohiyatli jihati aniq ko'rsatilmog'i kerak. Bajariladigan ishlar esa mantiqiy tartib asosida ko'rib chiqiladi.

2. Ilmiy hisobotning har bir bobi 2 qismdan iborat qilib tuzilmog'i maqsadga muvofiq. Birinchi qism muammoni va tadqiqot natijalarini o'z ichiga olsa, ikkinchi qism esa ilmiy hulosalarni amaliy taklif va tavsiyalarni tashkil etmog'i kerak.

3. Ilmiy hisobotda anketa savollari umumlashtirilgan holda ixcham qilib ifodalanadi. Hisobot aniq, hayotiy, hujjatli va statistik ma'lumotlar asosida tasdiqlangan bo'lishi talab etiladi.

4. Ilmiy hisobot ixcham va to'g'ri yozilishi zarur. Ko'pi bilan 30-40 betdan oshmasligi, zarur jadvallar, diagrammalar ilova tarzida ham berilishi mumkin.

Umuman xulosa qismida yana shuni ta'kidlamoq lozimki, ba'zi psixologlar fanning asosiy vazifasi aniq ma'lumotlar yig'ib, zarur takliflar va tadbirlarni ishlab chiqishdan iborat, ularni hayotga, amaliyotga tadbiq qilish esa jamoat tashkilotlari, ma'muriyatni ish deb xisoblaydilar. Bunday qarash ilmiy ma'lumotlar va ularni boshqaruvdagi echimlar o'rtasida uzilishga olib keladi. Ijtimoiy psixologik tadqiqot natijalarini amaliyotga tadbiq etishning turli shakllari va usullari mavjud. Ular quyidagilardan iborat:

1. Olib borilgan tadqiqot natijalarini mavjud rahbariyat pog'onasi (ma'muriyat, kasaba uyushmasi, bo'linma va boshqalar) va tadqiqot guruhlari (masalan, ishchi birgadasi, talabalar guruhi kabilar) oldida himoya qilish.

2. Tadqiqot natijalarini kitob shaklida, uslubiy qo'llanma, maqolalar to'plamida va matbuotda nashr etish.

3. Ijtimoiy psixologik tadqiqot natijalari bo'yicha olimlarning radio va televidinieda chiqishlari ham o'ziga amaliy ahamiyat kasb etadi.

4. Ilmiy-amaliy anjumanlar, seminarlar, simpoziumlar tashkil etish va o'tkazish kabi shakllari ham muhim ahamiyatga ega.

5. Bugungi kunda ijtimoiy psixologik tadqiqot natijalaridan amaliy foydalanishda sotsial-psixologik markazlar faoliyatini kengroq qo'llash.

Demak, ijtimoiy psixologik tadqiqotlar nazariy asoslarni ishlab chiqish va faktlarni yig'ish bir paytda amalga oshirilmaydi. Ammo ular mushtarak birlikda umumiy vazifalarga bo'ysungan holda amalga oshiriladi. Dasturni ishlab chiqish davrida ikki asosiy talabga rioya qilish muhim ahamiyatga ega:

1. Ishlab chiqilgan nazariy umumlashmalardan real tadqiqot o'tkazishga o'ta bilish, bu fikirlarni ishlash, hulosalarga aylantira bilish;

2. Olingan natijalar, faktlar yig'ilgan empirik materiallardan nazariy umumlashmalarga ega bo'lish ana shu talablar mazmundir.

Yuqorida bu ikki talabga rioya qilish bir jihatdan real ijtimoiy psixologik tadqiqotlar o'tkazishni tizimli yo'lga qo'yish, jamiyat ijtimoiy munosabatlarni tadqiq etish ishlarini uzluksiz amalga oshira borishni ta'minlasa, ikkinchi jihatdan, ilm-fanning turli sohalari uzviy rivojlana borishi uchun keng imkoniyatlar ochiladi.

Ijtimoiy psixologik tadqiqotlarda tanlash metodi

Tanlash metodi-tanlab olingan sotsial muammoning muhim xususiyatlari haqidagi yakuniy xulosalarni chiqarishga yordam beradigan tadqiqot usuli hisoblanadi. Bu metod yordamida kuch, vaqt va usullar tejiladi, muammoni echishga xizmat qiladigan asosiy belgilar tanlab olinishi evaziga muammo tez va aniq hal etiladi. Psixologiyada ahamiyatli natijani olishga xizmat qiladigan bir nechta tanlov usullari mavjud bo'lar:

- a) alohida holatlarni o'rganuvchi monografik tadqiqot;
- b) statistik tanlov metodlari, bu ham ikki turga ajratiladi ya'ni kutilgan va kutilmagan tanlash.

Kutilgan tanlovning maqsadga yo'naltirilgan va proportsiyalangan shakllari mavjud bo'lib, har ikkalasi tadqiqotning sifatli olib borilishiga yordam beradi. Proportsiyalangan tanlovda so'rovni o'tkazishda qancha kishi va ularning qanday xarakterga ega bo'lishi aniqlanadi.

Kutilmagan tanlov esa butkul kutilmagan, qatlamli va qismli tanlash turlariga bo'linadi. Butkul kutilmagan tanlovda quyidagi usullardan foydalaniladi:

- a) lotoreya asosidagi tanlov;
- b) taxminiy sonlar asosida;
- v) sistemali tanlov olib borish.

Ijtimoiy psixologik tadqiqot ob'ekti sifatida katta hudud bo'ylab tarqalgan va sotsial-demografik xususiyatlari bilan farqlanuvchi ko'p sonli odamlar guruhi qatnashishi mumkin. Bu guruhlarga o'n minglab, yuz minglab odamlarni qamrab olgan hududlar, viloyat, shaharlar, ishlab chiqarish korxonasi minglab ishchilari, o'quv yurti talabalarini misol keltirish mumkin. Tabiiyki, psixolog bunday guruhning har bir a'zosini bevosita so'roq qilishga qiziqadi. Lekin bunga hojat bormi?

Masalan, so'rashning anketa usuli orqali siyosiy savodxonlik borasida 20-30 kishidan iborat bir guruhni yoppasiga so'roq qilish mumkin. Ammo aytaylik, 300 kishidan ortiq guruh a'zolarini har birini so'roqqa jalb etish bu qiyin masala. Bu vaziyatda intervyu oluvchi bir kunda 5 kishini so'roq qila olsa, olingan ma'lumotlarning aniqligiga erishish mumkin. SHu yo'l bilan 300 kishini so'roq qilishda bir vaqtning o'zida 60 tadan ortiq intervyuerlarni jalb etishga to'g'ri keladi. Bu holat esa tadqiqot jarayonida ortiqcha vositalar, energiyaning sarflanishiga

olib keladi. Albatta, birta tadqiqotchi bu jarayonni bir necha kunga «choʻzib» oʻtkazishi mumkin, lekin bunda tadqiqotning ish surʻati pasayadi. SHu kabi muammolarni bartaraf etish maqsadida ijtimoiy psixologik tadqiqotlarda tanlov metodidan foydalaniladi.

Tanlov jarayonida xatoliklarning oldini olish va soʻroq qilinadigan shaxslardan olinadigan empirik maʼlumotlarning ishonchligiga erishish uchun tadqiqotga jalb etiladigan kishilar soni optimal darajada tanlab olinadi. Statistika maʼlumotlarni toʻplashda har xil shart-sharoitlarning yuzaga kelishi tufayli tanlov majmualari oʻzaro hamda bosh majmuaga nisbatan farqlanishi mumkin. Ilmiy asosda belgilangan tanlov majmuasi tarkibi olingan empirik maʼlumotlar yuzasidan bosh majmuaga mutanosib boʻlsa, tanlov majmuasi birliklari bosh majmuaning mikromodeli sifatida namoyon boʻladi. SHunga asoslanib, tanlov jarayoni birinchidan, sotsial obʼektlarning sifatlari va xususiyatlarining bir-biriga mosligi va oʻzaro bogʻliqligi, ikkinchidan, bosh majmuadan ajratib olingan tanlov birliklarini oʻrganishdan olingan xulosalarning oʻzaro mutanosibligiga asoslangan boʻladi. Buni bir misol tarzida koʻrib chiqamiz.

Daraxtdan uzilgan olmalar taʼmini aniqlashimiz kerak boʻlsa buning uchun savatdagi bu olmalardan 1 yoki 2 tasini taʼtib koʻrishimizning oʻzi etarli. Bu qoniqish bizning bitta daraxtdan terilgan olmalarning taʼmi deyarli bir xil boʻlishiga boʻlgan ishonchimiz bilan belgilanadi.

Ammo, aytaylik, 100 ta daraxtdan terilgan olmalarning taʼmini bilish uchun qanday yoʻl tutish kerak? Buning uchun har bir daraxtdan uzilgan olmalarni tatib koʻrish kerakmi? Yoʻq, bunday paytda biz bir xil shakl va rangga ega boʻlgan olmalar bir vaqtning oʻzida bir xil taʼmga ega boʻladi, deb xulosa qilishimiz uchun obʼektning tashqi sifatlari (shakli, navi, ranggi, massasi) toʻgʻrisidagi tasavvurlarimiz toʻgʻri keladi. SHu oʻrinda aytish kerakki, yuqorida keltirilgan obʼektning sifatlari bir necha variantlarga ega boʻlishi mumkin. Bunda tanlov majmuasi son jihatdan katta miqdordagi elementlarni qamrab olishi, yaʼni «sinov» uchun juda koʻp olmalar tanlanadi.

Tasavvur qilaylik, oldimizda 3 xil shakl (kichik, katta, noksimon) ga ega boʻlgan olmalar bilan toʻldirilgan bir savat turibdi. Har bir shakldagi olmalar oʻz rangiga ega (qizil, sariq, yashil).

Demak, savatda 9 navdagi olmalar bor. Bunday to'g'ri xulosa chiqarishimiz uchun biz 9 tagacha olmalarni tatib ko'rishimiz lozim bo'ladi.

Yuqoridagi misollardan shu narsa ayon bo'ladiki, tadqiqot ob'ektining bir-biriga bog'liq sifatlariga asoslanib, shu ob'ektning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashimiz mumkin. SHuning uchun bosh majmuadan tanlov birliklarini tanlab olishda uning xususiyatlarigina emas (olmaning ta'mi), balki u bilan chambarchas bog'liq bo'lgan ob'ektning sifatlari (shakl va rangi) ga e'tiborni qaratish lozim. Agar bunday sifat turlari ko'pchilikni tashkil etsa, shuncha ko'p tanlov olishimiz lozim bo'ladi.

Ijtimoiy hodisalarning haqoniyligi to'g'risidagi xulosalarning qay darajada aniqligi o'tkazilgan tanlovning sifatiga bog'liq. Bunda psixologning vazifasi cheklangan miqdordagi tanlab olingan ob'ektlar ya'ni tanlov majmualarini o'rganishdan olingan natijalarga asoslanib, o'rganilayotgan sotsial muammo yuzasidan bosh majmuaga tadbiiq etishdan iborat.

Ijtimoiy psixologik tadqiqotlarda tanlovni shakllantirishda ob'ekt tavsifi, gipotezalar mazmuni va tadqiqot vazifalarini belgilash hamda tadqiqot maqsadini aniq belgilash muhim rol o'ynaydi.

Bunda tadqiqotdan ko'zlangan maqsadni savollarda aks ettirish, bu savollarni esa dixotomik shkalalar tarzida ifodalash maqsadga muvofiq.

Ijtimoiy psixologik tadqiqotlarda qo'llanadigan asosiy tanlov metodlarini chuqur o'rganishga kirishishdan oldin bu jarayonga taalluqli bo'lgan tadqiqot ob'ekti, bosh majmua, tanlov majmuasi, tahlil birliklari, kuzatuv birliklari tushunchalari mohiyatini anglab olishimiz zarur.

Muayyan ijtimoiy muammo ijtimoiy psixologik tadqiqot predmeti bo'lib xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalari qaratilgan, muayyan bir hududni egallovchi, ishlab chiqarish bilan aloqador hamda o'z davrida mahalliydashgan (ya'ni o'sha hududgagina tegishli) tadqiqot ob'ekti bosh majmua deyiladi. Bosh majmua tadqiqot muammosiga aloqador bo'lgan barcha kuzatuv birliklaridan tashkil topgan bo'ladi.

O'z navbatida, bosh majmuadan qat'iy qoida asosida ajratib olingan muayyan sondagi elementlar to'plami tanlov majmuasi deyiladi.

Tanlov majmuasi tadqiqot jarayonida bosh majmuaning mikromodeli sifatida qatnashadi. Ammo, bunda tanlov majmuasining

tarkibi o'z sifat – xususiyatlari va belgilari ko'ra bosh majmuaning tarkibiga aynan mos kelishi talab etiladi. Bunga erishish uchun tanlov qoidalariga qat'iy rioya qilish lozim. Tanlov majmuasining tadqiq etilayotgan elementlar (respondent) tahlil birliklari hisoblanadi.

Bunday tahlil birliklari sifatida alohida individlar yoki butun bir guruhlar (korxonalar ishchilari, o'quv muassasalari talabalari...) ni keltirish mumkin. Ijtimoiy psixologik tadqiqotlarda tanlovni shakllantirishda quyidagi qoidalarga amal qilish lozim.

Tanlov jarayonida har doim ham bevosita so'roqqa jalb etilgan tahlil birliklari asosiy element sifatida qatnashmaydi. Avvalgi u yoki bu tashkilot, o'quv masalalarida muayyan bir guruh ajralib, u yopasiga yoki cheklangan sondagi respondentlar so'rov jarayonida ishtirok etadi.

Tanlovning har bir bosqichida alohida reja bo'yicha tanlab olinadigan elementlar tanlov birligi deyiladi.

Ijtimoiy psixologik tadqiqotlarda tanlov usuli asoslarini tushunish uchun avvalo ehtimollik nazariyasi va matematik statistika to'g'risidagi tushunchalar katta ahamiyatga ega.

Ehtimollik nazariyasi matematik statistikaning nazariy asosi bo'lib, amaliy matematikaning bir bo'limi hisoblanadi. Bu nazariyaning qonunlari bir qator asosli aksiomalar bazasi hisobida deduktiv usulda ishlab chiqariladi.

Matematik statistika bu umumiy matematikaning bir bo'limi hisoblanib, uning nazariyalari empirik ma'lumotlarni umumlashtirgan holda induktiv yo'l bilan ishlab chiqiladi.

Matematik statistika ehtimoliy-tasodifiy xarakterga ega bo'lgan ommaviy hodisalarning qonuniyligini o'rganadi. SHu sababdan matematik statistika xulosalari argumentatsiyasi ehtimollik nazariyasi qonuniyatlariga asoslanadi.

Individlar majmuasidan iborat, ijtimoiy psixologik tadqiqot ob'ektini o'rganishda markaziy tushunchalar qatoriga tasodifiy hodisalar va tasodifiy kattaliklar kiradi.

Tasodifiy hodisalar tadqiqotlarda nominal shkalada ifodalanib, ularda individlar sifat-xususiyatlari (jinsi, yoshi, kasbi) bo'yicha guruhlanadi. Tasodifiy hodisalar bu shunday hodisalarki, ularning sodir bo'lishini oldindan aytib bo'lmaydi.

Tasodifiy kattaliklar ham tasodifiy hodisalar hisoblanib, hodisalarning xususiyatlari miqdoriy shkalalarda ifodalanadi. Ular

asosan ob'ektning ekstensiv va intensiv xususiyatlari (sotsial faktlar miqdori, oylik maosh miqdori, malaka darajalari) ni namoyon etadi.

Tanlov metodlari tasnifi

Ijtimoiy psixologik tadqiqotlar ehtimoliy-tasodifiy va aniq maqsadga qaratilgan tanlov usullariga ajratiladi.

Ehtimoliy-tasodifiy tanlov metodi ehtimollik tushunchasi bilan bog'liq bo'lib, u bir qator ijtimoiy fanlar jabhalarida keng qo'llaniladi. Ehtimoliy-tasodifiy tanlov metodi-bu matematik tanlov bo'lib, sodir bo'lishi mumkin bo'lgan hodisalarni kutilayotgan, ya'ni sodir bo'lishi aniq bo'lgan hodisalar soniga nisbati deb qaraladi. Bu kabi hodisalarning umumiy soni etarlicha katta bo'lishi ker Ehtimoliy-tasodifiy tanlov metodi ehtimollik tushunchasi bilan bog'liq bo'lib, u bir qator ijtimoiy fanlar jabhalarida keng qo'llaniladi. Ehtimoliy-tasodifiy tanlov metodi-bu matematik tanlov bo'lib, sodir bo'lishi mumkin bo'lgan hodisalarni kutilayotgan, ya'ni sodir bo'lishi aniq bo'lgan hodisalar soniga nisbati deb qaraladi.ak.

Masalan, kub misolida ko'raylik. Biz kubni 600 marta (umumiy hodisalar soni) kamaytirganimizda, undagi «oltilik»ning har bir tomonini tushish ehtimoliyati 100ga teng bo'ladi. Kubdagi «oltilik» ning faqat yuqori tomoni bilan tushish ehtimoliyatini quyidagicha aniqlash mumkin:

$$R_6 = 100/600 = 1/6 - r\text{-hodisaning ehtimoliyati}$$

SHuningdek, «Oltilik» ning xohlagan bir tomonini tushish ehtimoliyatini aniqlash mumkin.

To'liq ehtimollik (ya'ni kubdagi 6 tomondan albatta bittasi tushishi) o'z navbatida barcha hodisalarning ehtimoliyatlari yig'indisidan tashkil topadi. Demak, to'liq ehtimoliyat quyidagiga teng:

$$R = R_1 + R_2 + R_3 + R_4 + R_5 + R_6 = 1/6 + 1/6 + 1/6 + 1/6 + 1/6 + 1/6 = 1$$

SHunday qilib, yuqoridagi hodisalarning xohlagan birtasining sodir bo'lish ehtimoliyati doimo birga teng bo'ladi.

Bu usulning kamchilik tomonlaridan biri shundaki, uni 800-1000dan ortiq birliklardan iborat majmualarda qo'llash psixolog uchun ancha qiyinchilik tug'diradi. SHuning uchun son jihatdan katta birliklari qamrab olgan bosh majmualarda tanlovning mexanik usulini qo'llash kerak.

Mexanik tanlovni amalga oshirishning asosiy printsiplari shundan iboratki, dastlab bosh majmuaning elementlari birta ro'yxatga kiritiladi va ular ichidan respondentlar (birliklar) soni teng intervalda tasodifiy yo'l bilan tanlab olinadi. K-soni bu holda tanlov qadami deb belgilanadi.

Tanlov qadami (K) quyidagi formula bilan topiladi:

$$K=N/n$$

Bunda N-bosh majmua kattaligi;

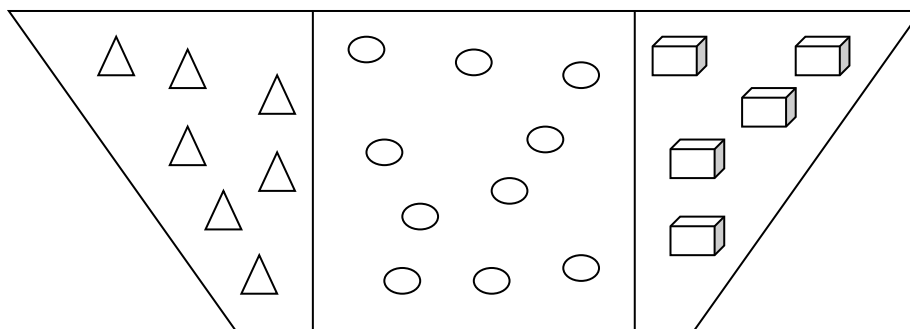
n-tanlov majmuasi kattaligi.

Masalan, N-200 kishi, n-20 kishi deb olsak, u holda

$$K=2000/200=10$$

Bu esa tanlov jarayonida ro'yxatdan har bir o'ninchi birlik tanlab olinishi lozimligini anglatadi. Tanlov hisobi ro'yxat boshidan yoki oxiridan boshlanishi mumkin. Bunday ro'yxatlar qatoriga saylovga nomzodlar ro'yxati, kadrlar bo'limi ro'yxati blankalari, ishlab chiqarish tsexlaridagi tabellarni misol keltirsa bo'ladi.

Ijtimoiy psixologik tadqiqotlar uchun etarlicha qulay va aniq usul - bu seriyali tanlov usulidir.

Uning mazmuni quyidagicha izohlanadi: agar bosh majmuadagi birliklarni sifat-xususiyatlariga ko'ra qismlar-seriyalarga, "bo'lib tashlash" imkoniyati bo'lsa, unda har bir seriyadan alohida-alohida respondentlar tanlab olinadi. Seriyalardan tanlab olingan respondentlar soni undagi umumiy elementlar soniga proporsional bo'ladi. Respondentlarni alohida guruhlariga ajratishni quyidagi ko'rinishda tasvirlash mumkin.

Rasmda 3 ta seriya tasvirlangan. Ularning har biridan mexanik yoki xususiy-tasodifiy tanlov yordamida tahlil birliklarini tanlab olish mumkin.

Alohida seriyalardan tanlab olinadigan respondentlar soni quyidagicha aniqlanadi:

$$n_i = \frac{N_i n}{N}$$

i -bosh majmuadan ajratilgan seriyalar.

N_i -seriyadagi birliklar soni.

Misol uchun olamiz: 200 kishidan iborat ishlab chiqarish korxonasi. U o'ziga 300ta oliy ma'lumotli, 700 ta tugallanmagan oliy va 1000 ta o'rta maxsus ma'lumotga ega bo'lgan ishchilarni biriktirgan. Bosh majmuaga 200 kishi kiritilishi kerak. Bunda quyidagi yo'l bilan har bir seriyadan respondentlar tanlab olinadi:

$$n_1 = 300 \cdot 200 / 2000 = 30 \text{ kishi};$$

$$n_2 = 1000 \cdot 200 / 2000 = 100 \text{ kishi};$$

$$n_3 = 700 \cdot 200 / 2000 = 70 \text{ kishi};$$

Tanlov majmuasining umumiy kattaligi $n = n_1 + n_2 + n_3 = 200$ kishi bo'ladi.

Amaliyotda tadqiqotchi tomonidan klasterli (uyali) tanlov usuli tez-tez qo'llaniladi. «Klasterli» (ingliz tilida uya, in)-kuzatuv ostidagi birliklarning tabiiy guruhlanishini anglatadi. Bu usulda dastlab tanlov birliklari sifatida alohida respondentlar emas, butun bir guruh - klasterlar tanlab olinib, so'ng shu klasterlar ichida barcha birliklarda yoppasiga so'roq o'tkaziladi.

Masalan, harbiy xizmatchilar bosh majmuasi harbiy qism-bo'linmalarga bo'linishi, o'quv muassasalari-universitet, institutlarda talabalarning fakultetlarga taqsimlanishi klasterlar bo'lib xizmat qiladi.

Klasterli tanlovda guruhlar tarkibi maksimal darajada bir-biriga o'xshash bo'lgan holda tanlov reprezentativ bo'lishi mumkin.

Umummilliy so'rov o'tkazilayotganda klaster usulini qo'llash namunasi sifatida qishloqlar, mahalla, tumanlari, shahar tumanlari saylov uchastkalariga bo'linishini misol sifatida keltirish mumkin.

Klaster jarayonlari to'g'ri qo'llanishi uchun 4 zaruriy shartga amal qilish kerak:

1. Klasterlar aniq belgilanishi lozim. Bosh majmua a'zosi faqat 1 ta klasterga tegishli bo'lishi mumkin.

2. Har bir klasterga kiradigan bosh majmua a'zolarining soni aniq bo'lishi lozim.

3. Klasterlar juda ham katta bo'lmasligi va geografik jipslashgan bo'lishi lozim.

4. Klasterli tanlovni shunday bajarish lozimki, u tanlov xatosining o'sishini kamaytirish kerak.

Bunday tanlovni bajarishdan oldin tadqiqotga ketadigan sarf-xarajatlarning samaradorligini solishtirish foydalidir. O'zgaruvchilar sifatida klasterning o'rtacha kattaligi va klasterlar soni tanlanadi. SHu 2 o'zgaruvchiga bog'liq bo'lgan sarf-xarajatlar quyidagicha baholanadi:

$$C_t = A \cdot C_1 + H \cdot C_2$$

C_t -tadqiqotning umumiy bahosi;

A -“dastlabki tanlov birliklari” soni.

C_1 -dastlabki tadqiq qilishga ketadigan o'rtacha xarajatlar.

H -rejalashtirilgan tanlovni umumiy kattaligi.

C_2 -birta intervyu o'tkazish uchun ketadigan o'rtacha sarf-xarajatlar.

Ijtimoiy psixologik tadqiqotlarda ehtimoliy tanlov bilan bir qatorda aniq bir maqsadga yo'naltirilgan tanlov usuli qo'llanilib, u ehtimollik nazariyasi qoidalaridan xoli tarzda amalga oshiriladi. Bu tanlov usulining quyidagi turlari ajratiladi: stixiyali tanlov, kvotali tanlov, asosiy massiv tanlov.

Stixiyali tanlov usuliga gazeta va jurnal mushtariylarining pochta orqali so'roq qilinishi misol bo'ladi. Bunda tarqatilgan anketalarni qaytargan respondentlar sonini oldindan belgilash imkoni bo'lmaydi. Ushbu holat tanlov reprezentativligi bahosini qiyinlashtiradi. SHu sababdan tadqiqot xulosalari bevosita so'roqda ishtirok etgan anketalar-tanlov majmuasiga asoslanib chiqariladi.

Jamoatchilik fikrini o'rganishda keng qo'llaniladigan yana bir usul kvotali tanlov usulidir. Bu usul odatda bosh majmuaga kirgan elementlarning xususiyatlari to'g'risida statistik ma'lumotlar tadqiqot boshlanishidan oldin to'plangan hollarda ishlatiladi. Bu ma'lumotlar tadqiqotlar jarayonida psixolog uchun kvota sifatida xizmat qiladi va ular keyingi bosqislarda qo'l kelishi mumkin.

Kvotali tanlovda respondentlar (kvota) intervyu oluvchi shaxs tomonidan kvota ko'rsatkichlariga asoslanib tanlab olinadi. Ko'pincha bunday ko'rsatkichlar sifatida respondentlarning ma'lumotdarajasi, yoshi, professional tayyorgarligi va h.k. lar misol bo'ladi. Bosh majmua haqida ma'lumotlarning borligi bu tanlov usulini ma'lum idoralar, muassasa, korxonalarda qo'llash imkonini beradi. Korxonalarda o'tkaziladigan tadqiqotlar uchun kvotali tanlov usulining muhimligi shundaki, bu erda sotsial tajribalar o'tkazish mumkin.

Tanlov majmuasining hajmini belgilash.

Bu masala butun bir tanlov nazariyasining muhim sharti hisoblanadi. Bir tomondan, tanlov majmuasi hajmi aniq ma'lumotlar to'play olish uchun «Statistik talab» da ya'ni ancha katta bo'lishi kerak. Ikkinchi tomondan, optimal ma'noda «tejamkor» bo'lmog'i maqsadga muvofiq.

Xo'sh, bunda eng ko'p me'zonlar qaysilar? Matematiklarning ta'kidlashicha, yuqoridagi omillarga bosh majmua xususiyatlarining miqdor jihatlari, aniqrog'i ularning dispersiyalari kiradi. Uning dispersiyalari qancha katta bo'lsa, tanlov majmuasi shunchalik katta hajmda bo'lishini talab qiladi. Buni 1 misol orqali yoritamiz. Aytaylik, biz 2000 kishilik bosh majmuadan tanlov o'tkazish uchun tanlov majmuasining jinsiga ko'ra tarkibini aniqlaymiz va bunda tanlov majmuasining 70% erkaklar, 30%ni ayollar tashkil etadi.

Ehtimollik nazariyasiga muvofiq, har bir o'nlik sondagi respondentlar orasida taxminan 3 ta ayol to'g'ri keladi. Agar bizga 90 ayolni so'roq qilishimiz kerak bo'lsa, unda yuqoridagi proporsiyaga asosan, kamida 300 kishini tanlab olishimiz kerak bo'ladi.

Psixolog bosh majmua to'g'risida ma'lumotlarga ega bo'lmasa, tanlov majmuasining hajmi formulalar yordamida aniqlanadi. Bunday paytda psixolog-amaliyotchining ko'p yillik tajribasiga tayanish mumkin. U dastlabki so'roq uchun odatda tanlov majmuasiga 100-250 kishini tanlab olishi lozim. Keyingi bosqichlarda bosh majmua tarkibi 5000 kishidan iborat bo'lsa, tanlov jarayonida tanlov majmuasini hajmi 500 kishini, ya'ni bosh majmua tarkibining 10% ni tashkil etishi talab etiladi.

Bir qator tanlov birliklari orasidan biz faqat bitta aniqrog'ini tanlab olamiz. Tanlov majmuasidagi 2 xil jins vakillari soni orasidagi tafovut maksimal darajada bosh majmua tarkibiga nisbatan yaqin bo'lishi kerak (40% ayollar, 60% erkaklar)

Agar bu foizlarning og'ish darajasi 5%ni (ya'ni keltirilgan kattaliklar tanlov majmuasi tarkibida 37% va 63% yoki 42% va 58% va h. tashkil etsa, u holda tanlov majmuasining reprezentativligini belgilaydi, undagi ba'zi xatoliklar esa tasodifiy deb qaraladi. Bunday tasodifiy xatoliklar qatoriga tanlov majmuasining aniqligini buzuvchi xatoliklarni aralashtirib yuborish kiradi. (-ayollar -60%, erkaklar40%). Bu xatolik

tufayli yuqoridagi 5% li farq qiluvchi tanlov majmuasidan noaniq natijalarni keltirib chiqaradi.

Aralashtirib yuborish xatosi quyidagi oqibatlariga olib keladi:

-bosh majmuaning xususiyat ko'rsatkichlari to'g'risida noto'g'ri statistik ma'lumotlar to'plash;

-tanlov majmuasini juda kichik hajmda belgilash;

-kuzatuv birliklarini tanlashda noto'g'ri usulni qo'llash (masalan, noto'g'ri tuzilgan ro'yxatga asoslanib tanlash, so'rov o'tkazilayotgan vaqt va joyni to'g'ri tanlamaslik).

Xatolikning katta yoki kichikligini matematik formulalar orqali aniqlashning iloji yo'q. SHuning uchun ular avtomatik tarzda ijtimoiy psixologik tadqiqot natijalari va xulosalariga ko'chadi. Bu narsa kuzatuv birliklarini tanlashda maxsus qoidalarga amal qilish o'ta muhimligidan darak beradi.

Bu kabi xatoliklarni oldini olish uchun bosh majmua tarkibi to'g'risida oldindan olingan ma'lumotlar ham qo'l keladi. Bunday ma'lumotlar manba bo'lib qaydnomalar ro'yxati hujjatlari, ekspert so'rovnomalari, davlat statistika organlari ma'lumotlari, hamda shu ob'ekt miqyosida ilgari o'tkazilgan tadqiqotlar natijalari hujjatlari ximat qiladi.

Takror tadqiqotlarda tanlov usulini qo'llash. Takror tadqiqotlarda tanlov jarayoni ob'ekt to'g'risida reprezentativ ma'lumotlarni olish uchun etarlicha universal bo'lishi kerak. U o'rganilayotgan ob'ektning har bir rivojlanish davridagi ahvoli to'g'risida tushuncha berilishi kerak.

Tanlov xarakteri takror tadqiqotning vazifalariga bog'liq bo'lib, shu sababdan dastlabki va takror so'roq jarayonlari yagona sxema bo'yicha olib borilishi shart emas.

Eng asosiysi, qo'llanayotgan usul ma'lumotlarning reprezentativligi va qiyosiylikini ta'minlashi kerak.

Tanlovni shunday tashkil etish kerakki, u so'roq paytida ob'ekt uchun reprezentativ bo'lsin. Takror tadqiqot o'tkazish paytida ob'ekt tarkibi o'zgarishi mumkin, ammo bu tarkib to'g'risidagi ma'lumotlar keyingi ko'rsatkichlarga mos kelishi uchun tanlov majmuasining asosiy parametrlariga asosan avvalgisi bilan bir xilligini saqlab qolishini talab qiladi.

SHuning uchun dastlabki tadqiqotda qanday usul qo'llanishidan qat'iy nazar, takror so'roq qilishda kvotali tanlov usulini qo'llash maqsadga muvofiq.

Bunda kvota sifatida tanlov majmuasining dastlabki so'roq natijalaridan olingan asosiy xususiyatlarining miqdoriy belgilari xizmat qiladi.

Ma'lumotlarni to'plash tajribasi:

Psixologiyada ob'ekt haqida to'laqonli ma'lumot to'plash muhim ahamiyatga ega. Bu ijtimoiy jarayonlarni samarali boshqarish imkoniyatini oshiradi. Ijtimoiy psixologik tadqiqot usullari ta'rixiy-tadrijiy rivojlanish davomida mukammallashib, o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib kelmoqda

AXBOROT MANBAI	USULLAR
Hujjat	Hujjatli manbalar tahlili - ijtimoiy psixologik tadqiqot metodlarining asosiy ko'rinishlaridan biri bo'lib, qo'lyozma, bosma matnlardagi, shuningdek magnitofon va kinolentalardagi informatsiyalarni o'rganadi, bu albatta sotsial hayotning muhim xususiyatlarini tadqiq etishga xizmat qiladi.
Ijtimoiy voqeyliklarning ko'rinishi, zohirlanishi	Kuzatish - tadqiqotchining hodisa va sharoitlarini bevosita to'g'ridan-to'g'ri qayd etish yo'li bilan birlamchi ijtimoiy axborot yig'ish usulidir.
<i>Ishtirokchilar:</i> 1. Odamlar 2. Kichik guruh	So'rov - ijtimoiy psixologik ma'lumotlarni yozma, anketa va og'zaki, intervyu shaklida to'plashda eng ko'p qo'llaniladigan usul. U jarayonning sub'ektiv tomonlarini o'rganishga yo'naltirilgan bo'lib, respondentlarni hayot faoliyati haqidagi javoblariga asoslanadi. Sotsiometrik so'rov - sotsiometriya ilmiy tadqiqot usuli bo'lib, u kishilar hulqi, hatti-harakatlarini, o'zaro munosabatlarining tuzilishi va mazmunini so'rash yoki qayd qilish orqali o'rganadi.

3. Ijtimoiy tajriba	Ekspert baholash so'rovi - tadqiq qilinayotgan ob'ekt haqida to'laqonli va xolis baho berib biladigan shaxs.
Tashkillashtirilgan holatlar	Eksperiment - tajriba, sinov asosida ob'ektni har tomonlama kuzatish, o'rganish imkoniyatini beradi. Unda hodisalar bir butunlikda o'rganiladi.

Kuzatish - tadqiqotchining hodisa va sharoitlarini bevosita to'g'ridan-to'g'ri qayd etish yo'li bilan birlamchi ijtimoiy axborot yig'ish usulidir.

Kuzatishlarda, uning metodlarida zamonaviy Psixologiya katta ahamiyat kasb etadi. Zamonaviy psixologiyada birlamchi sotsial ma'lumotlarni olishda ikkita uslub mavjud, bular: miqdoriy va sifatiy usullardir. Uning xilma-xilligi shundan iboratki, dastlabki ma'lumotlarni olish metodi, uning sotsial predmet haqidagi tasavvuriga bog'liq. Bu tartib yoki kishilar ongidagi doimiy hayot tarziga bog'liq.

XX asr psixologlari bularni echish va metodologiyasini yaratish ustida doimiy izlandilar. Biz quyida fikirlarimizni umumiy ko'rinishga (miqdoriy tahlil) ga baho berib chiqamiz. Dastlab miqdor tushunchasi haqida gap borar ekan shuni aytish kerakki, u oddiygina ijtimoiy psixologik ko'rinishdagi uch xil sinfga bo'lingan metodlardan iboratdir. Bular quyidagilarda namayon bo'ladi: 1) to'g'ridan-to'g'ri kuzatish; 2) ma'lumotlarni tahlil qilish; 3) so'rov metodi. Ularni qo'llash texnikasi shu darajada xilma-xilki, hatto ba'zi birlari mustaqil metod mavqe'iga ega bo'lgan. Masalan, intervyu yoki anketa so'rovi. Lekin u yoki bu turdagi metodlarini qo'llashda ham ular umumiy qoidaga bo'ysunadilar. Har bir metod ham tezkor ma'lumotlarni qayta qurilishini qattiq nazorat ostiga olishni o'zida aks ettiradi. SHunday ekan, psixologik yoki sotsial psixologik ko'rinishdagi bunday holatlarni, dastlabki ma'lumotlar to'plashdagi metod deb qabul qilish mumkin bo'ladi:

1. To'g'ridan - to'g'ri kuzatish: ijtimoiy psixologik kuzatish asosida voqealarni guvohlar tomonidan to'g'ridan-to'g'ri joriy qilish tushuniladi. Umuman olganda har qanday ilmiy izlanish kuzatishdan boshlanadi. Bu esa ayni haqiqatga asoslangan bo'ladi. Ba'zida o'zimizning, ba'zida esa boshqalarning kuzatishlaridan foydalanamiz.

2. Ma'lumotlarni tahlil qilish: kuzatish, so'rov. Intervyu kabi tadqiqotlarning «oqlama» va «qoralama»larning bir joyda umumlashtirib, tadqiqot mavzuiga asoslangan holda sxemalashtirish yoki tahlil qilish tushuniladi. Unga ko'ra aniq, konkret javoblar olinadi.

3. So'rov metodi: ma'lum bir auditoriya, guruh, jamoani bir joyda yoki turlicha joylarda ma'lum mavzuga asoslangan savollar majmuini ochiq va yopiq tarzda taqdim etish va psixologik muhitni shakillantirish

orqali respondentlardan real javoblarni olishga intilishdan iboratdir. So'rov metodi intervyu yoki anketa uslubida va shunga o'xshash bo'lishi mumkin.

Har bir mavzuning talqinida «nimani kuzatish?» deganda 6 turga bo'lingan o'ziga xos strategiyani ko'rish mumkin:

1. Sotsial hodisalarning umumiy xarakteristikasi shunday elementlarni o'zida aks ettiradiki, unda faoliyat qobig'i (ishlab chiqarish, oilaviy hayot, siyosat va boshqa) qoida va normalar, ob'ektni bir butunlikda boshqarish (rasmiy va umumiy belgilangan lekin ko'rsatma va buyruqlarda ko'rsatilmagan) ob'ektning kuzatishdagi o'z-o'zini boshqarish darajasi (uning qanday holatdaligi tashqi faktorlar va ichki sabablarda aniqlanadi) ko'rsatiladi.

2. Ushbu jarayonda ob'ektning kuzatishdagi tipga xosligini aniqlashga urinishga boshqa ob'ekt va jarayonlarga tegishli bo'lishi mumkin: atrof-muhit, hayot tarzi, umumiy iqtisodiy va siyosiy atmosfera, unday holatda vaziyatni umumiy, ommaviy bo'lishi qo'l keladi.

3. Sub'ektlar yoki sotsial voqealarning qatnashchilari. Kuzatishning umumiy topshirig'idan qat'iy nazar ularni guruhlarga bo'lish mumkin: demografik va sotsial xarakteriga ko'ra (jins, yosh, oilaviy va modiy holat yoki bilimi), faoliyatining namoyon bo'lishi (bilim va bo'sh vaqt), jamoa va guruhdagi mavqeiga qarab (boshqaruvchi, kasbdosh, bo'ysinuvchi, administrator). Birgalikdagi faoliyatda ma'lum funktsiyalar ob'ektni o'rganishda sodir bo'ladi, (huquq sodir bo'lishining faoliyatini, imkoniyati, majburiyat qoida), ma'lum bo'lmagan munosabatlar va funktsiyalar do'stona aloqa, norasmiy odimlash, avtoritet.

4. Faoliyat maqsadi, sub'ekt va guruppalarning qiziqishiga: umumiy hamda jamoaviy maqsad va qiziqsh: rasmiy va norasmiy: atrof-muhitga mos yoki maqul bo'lmagan kelishilgan yoki munozarali qiziqish va maqsadlar kiradi.

5. Faoliyatning strukturasi bir tomondan tashqi istak (stimul), ichki maqsadni anglash (motiv), ma'lum maqsadga etishishda o'ziga tortuvchi vositalar (vositalarni saqlash va ularning ahloqiy jihatlariga e'tibor bergan holda), faoliyatini tez unumli, reproduktiv, diqqatni kuchaytiruvchi, va ularning amaliy natijalariga qarab (extiyojni qodiruvchi va ma'naviy vositalar) qo'llaniladi.

6. Doimiylik va voqealarni kuzatish tezligi: yuqorida ko'rsatilgan parametrlar va ularda ko'rsatilgan vaziyatlar tiplariga qarab boholanadi. Bunday rejalar asosida qo'llanilgan kuzatish umumiy maqsadga yo'naltirilgan ob'ekt asosida olib borilishini bildiradilar. Ma'lumotlarning to'planishiga qarab va ularning ma'lum bir tahlilidan so'ng kuzatishning maqsadi aniqlanadi.

Kuzatish usullari

Kuzatuv - tadqiqotchining hodisa va sharoitlarini bevosita to'g'ridan to'g'ri qayd etish yo'li bilan birlamchi ijtimoiy axbarot yig'ish usulidir. Kuzatish voqealikdagi narsa va hodisalarini muayyan maqsadga muvofiq qaratilgan hissiy bilish usulidir. Kuzatish harakat, o'zgarish va rivojlanishdagi ma'lum ob'ektni tabiiy sharoitda u qanday bo'lsa shu holicha diqqat bilan belgilangan vaqt ichida, ma'lum maqsad asosida ko'zdan kechirib borishdir. Kuzatishning qay darajada bo'lishi qo'yilgan maqsadning aniqligiga, kuzatilayotgan narsa va hodisalar haqida oldindan bilimga ega bo'lishga bog'liqdir. Kuzatishda sub'ekt asboblardan foydalanadi. Asbob kuzatish darajasini kengaytiradi, kuzatilayotgan narsani idrok qilish qobiliyatini kuchaytiradi. Kuzatish bevosita (asbobsiz) yoki vositali (asbob bilan) olib boriladi. Kuzatish jarayonida sub'ekt ob'ektning miqdor va sifat jihatlarini in'ikos ettiradi va aniqlab oladi. Ijtimoiy psixologik tadqiqotlarda kuzatish dastlabki empirik ma'lumotlarni yig'ish usuli bo'lib, muayyan maqsadga qaratilgan, oldindan puxta o'ylab, muntazam olib boriladigan, hissiy qabulga asoslangan bo'ladi. Bu usuldan fodalanishning o'ziga xos afzalligi shundaki, tadqiqotchi muayyan darajada tadqiqot olib borayotgan ob'ektidan mustaqil bo'ladi va unga bo'ysunmaydi. Kuzatish usulidan olinadigan ilmiy ma'lumotlar ob'ektiv va xolis, hayotiy bo'lish bilan o'zining ilmiy qiymatiga egadir. SHu bilan birga, kuzatish usulidan olingan ilmiy ma'lumotlarda sub'ektiv jihatlar ham bo'lishi mumkin. CHunki, ijtimoiy psixologik tadqiqot tadqiqotchining ijtimoiy voqealikka, jarayonga nisbatan qanday munosabatda bo'lishi va qay yo'sinda tavsiflashi asosida boradi. Kuzatish usulining yana bir muhim o'ziga xos jihati: uning muayyan darajada chegaralanganligi bo'lib, ko'pincha tadqiqot etilayotgan voqealikni qayta kuzatish imkoniyati bo'lmasligidadir. Bu usulning yana bir zaif jihati shundaki, kuzatish orqali tadqiqotchini qiziqtirgan savolga kuzatuvchining fikir va hukumni

bilish juda qiyin. Barcha hollarda kuzatish hozircha soʻz bilan ifodalanadi. Ammo, Baʼzi xulqiy ehtirosli munosabatlarni, holatlarni bir tarzda yozish va soʻz orqali ifodalash qiyin boʻladi. Kuzatish jarayoning xarakteriga qarab uning quyidagi tipalarini ajratib koʻrsatish mumkin:

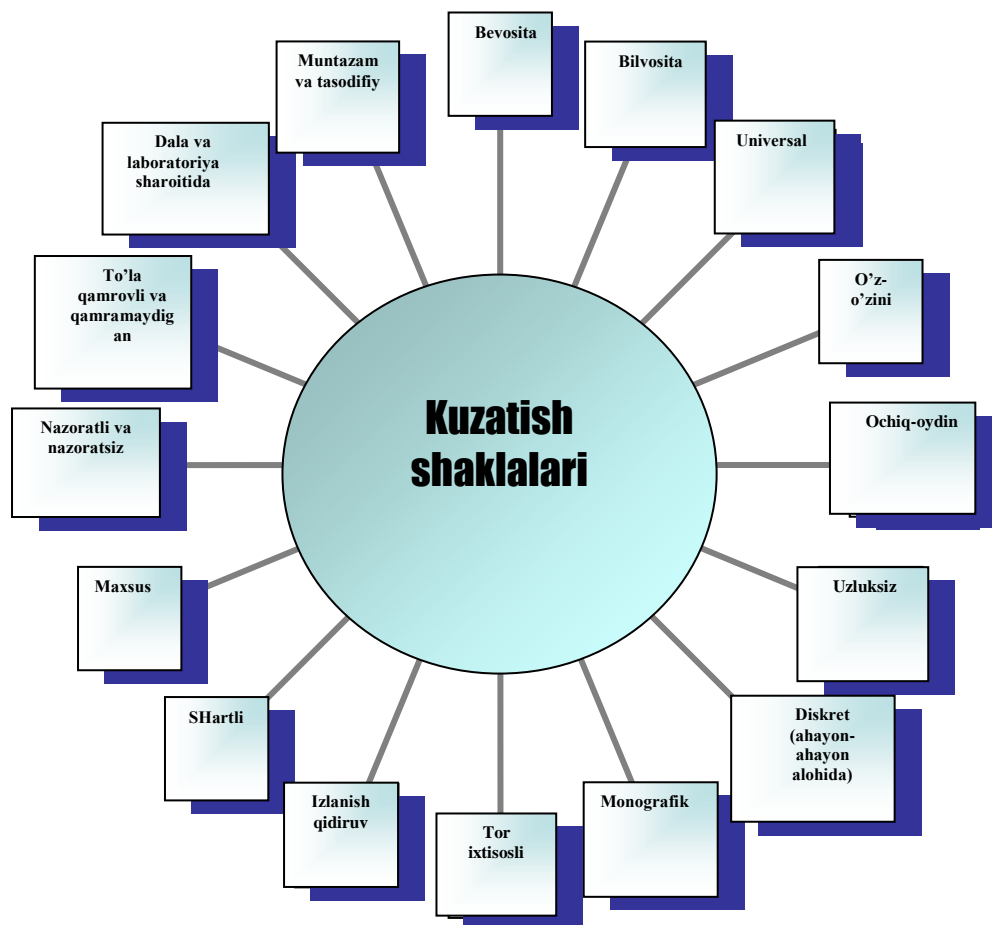
- **nazoratli va nazoratsiz;**
- **toʻlaqamrovli va qamramaydigan;**
- **dala va laboratoriya sharoitida;**
- **muntazam va tasodifiy kabilar.**

Ijtimoiy psixologik tadqiqotlarda kuzatish usuli oʻrganilayotgan obʻektga nisbatan chetdan yoki ichkaridan qoʻllanilishi mumkin. Tadqiqot etilayotgan obʻekt chetdan kuzatilganda tadqiqodchi obʻektga nisbatan mustaqil boʻladi va unga boʻysunmaydi. Ichkaridan kuzatishda tadqiqotchi kuzatayotgan obʻektda roʻy berayotgan ijtimoiy jarayonlarda bevosita ishtirok etadi va unga boʻysinadi.

Ijtimoiy psixologik tadqiqotlarda faqatgina kuzatish usulidan foydalanish bilan kifoyalanib qolmaslik kerak. Chunki, kuzatish usuli orqali olingan natijalar oʻrganilayotgan obʻekt toʻgʻrisida toʻla maʼlumot bera olmaydi. Bu usulda koʻpincha ijtimoiy psixologik tadqiqotning dastlabki bosqichlarida obʻekt usulida koʻpincha birinchi tasavvurga ega boʻlish uchun yoki ijtimoiy psixologik tadqiqotlarning boshqa usullari yordamida olingan maʼlumotlarni, statistik hujjatlarni qoʻshimcha ravishda tekshirish maqsadida foydalaniladi. Umuman kuzatish usuli bir necha koʻrinishga ega. Bu usulni tahlil qilishda vaqt va masofa belgilari hisobiga olinadi. Kuzatishning koʻrinishlari quyidagilardan iborat: shartli ravishda uzluksiz va diskret, monografik, maxsus va boshqa koʻrinishlari mavjud.

Kuzatish metodi psixologiyada turli xususiyatlarga koʻra farqlanadi: protseduralarning rasmiylik darajasi, kuzatuvchining kuzatishdagi vaziyati, kuzatiladigan muhiti va kuzatuv muntazamligi shular jumlasidandir.

Umuman, tadqiqotchilar kuzatishning quyidagi shakllaridan foydalanadilar

Kuzatuv rasmiyligiga ko'ra strukturali (nazorat qilinadigan) va strukturalashmagan (nazorat qilinmaydigan) shakllariga bo'linadi. Strukturali kuzatuv shaklida nimani qanday kuzatish oldindan rejalashtirilgan bo'ladi. Bu kuzatuv shakli, tadqiqot predmeti to'g'risida aniq ma'lumotga ega bo'lgandagina qo'l kelishi mumkin. Strukturali kuzatuv shakli boshqa metodlar yordamida muhim axborotni olish mumkin bo'lmagan taqdirda axborot olishning asosiy metodi sifatida foydalaniladi. Bu usul boshqa metodlar asosida qayd etilgan natijalarni qayta tekshirishda ham qo'llaniladi.

Strukturalashmagan (nazorat qilinmaydigan) kuzatuv shaklida faqatgina kuzatuv ob'ekti aniqlangan bo'lib, odatda tadqiqot boshlang'ich pallasida, ob'ekt to'g'risida konkret ma'lumot olish va muammoli vaziyatni aniqlash maqsadida qo'llaniladi. Unda psixologning voqea va hodisalarni haddan ortiq ob'ektiv baholashi asosiy kamchilik sifatida ilgari suriladi.

Kuzatuvchining kuzatish muhitidagi vaziyatiga ko'ra zimdan va ichkaridan kuzatish shakliga bo'linadi.

Kuzatish muhitiga ko'ra kuzatuv metodi dala va laboratoriya kuzatuv shakliga bo'linadi. Dala kuzatuvlari real turmush hodissalari va

tabiiy sharoitlarda amalga oshiriladi. Bu nisbatan keng tarqalgan usul bo'lib, sotsial ma'lumotlarni yig'ishda asosiy va qo'shimcha metod sifatida qo'llaniladi.

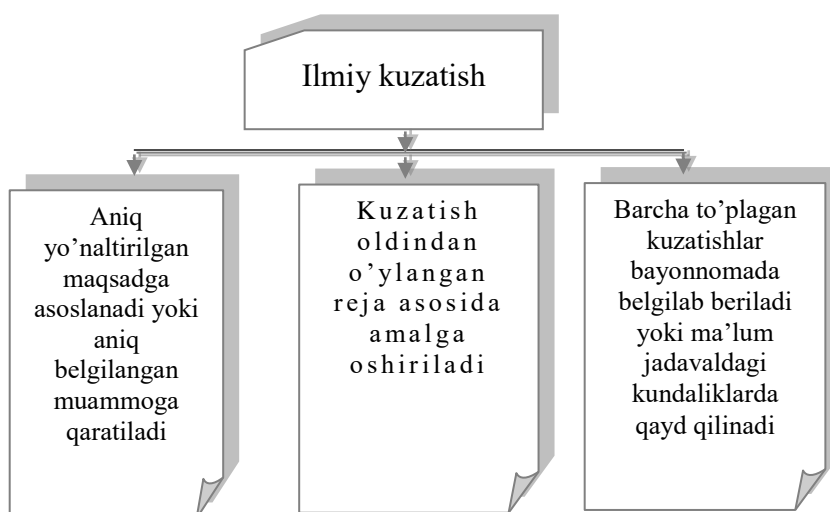
Laboratoriya kuzatuvlari-ob'ektni suniy muhitda o'rganishga asoslanadi. Bu kuzatuv ko'p hollarda eksperimental xarakterdagi tadqiqotlarda qo'llaniladi. Laboratoriya sharoitidagi kuzatuvlarda ob'ekt hatti-harakatini va hodisalarni qayd etish uchun psixolog turli shakldagi texnik vositalarni qo'llashi mumkin.

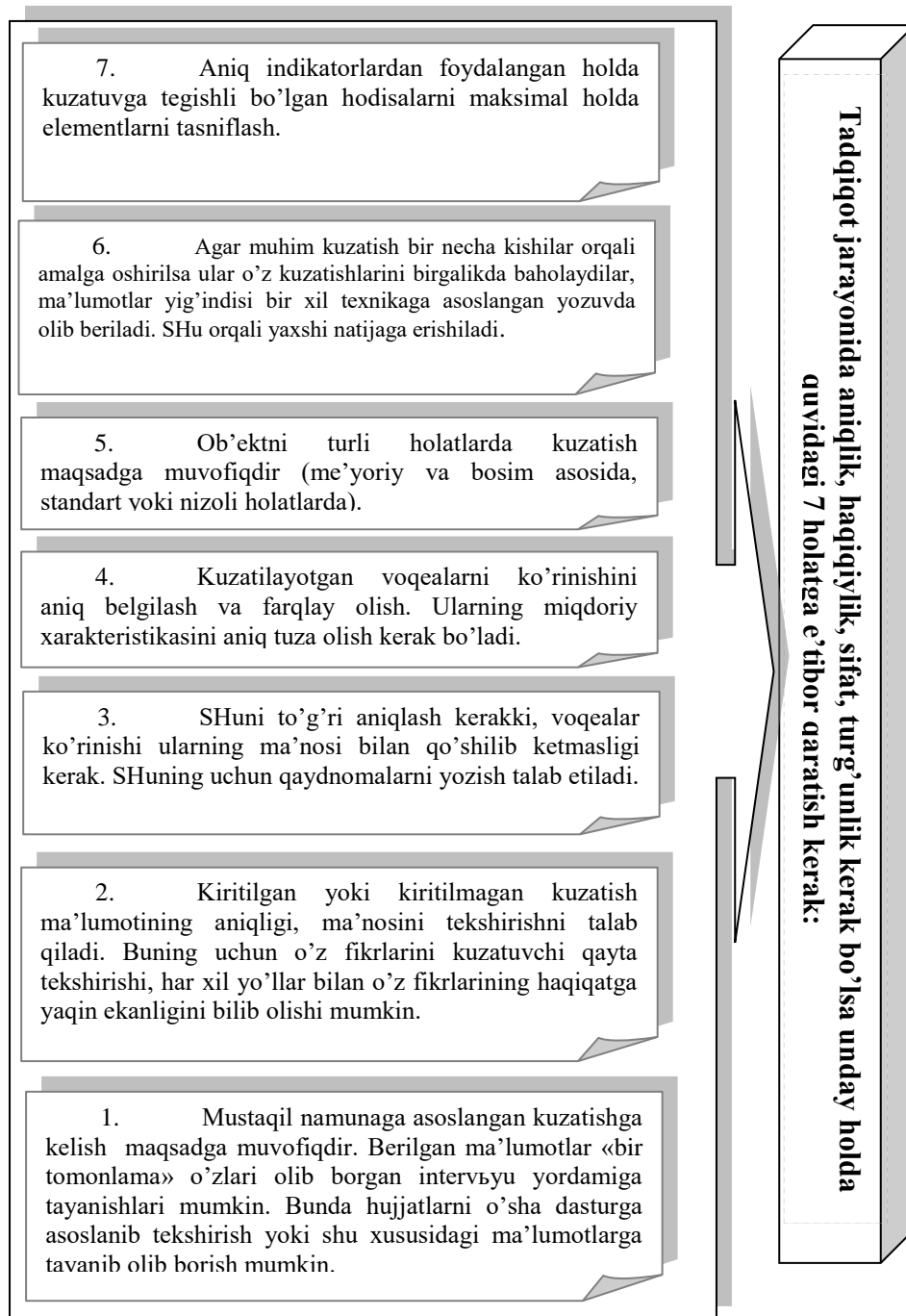
Bunday vositalarga kino va fotoaparatura, video va audio magnitafonlarni misol qilib ko'rsatish mumkin.

Kuzatuv metodi davomiyligiga (regulyarnost) ga ko'ra sistematik va tasodifiy shakllarga bo'linadi. Sistematik kuzatuv shakli hodisa va jarayonlarni kechishini ma'lum vaqt mobaynida qayd qilib borishi bilan farq qilinadi. Kuzatuv bunda doimiy tarzda yoki vaqt vaqti bilan o'tkazilishi mumkin: har kun, haftada, bir kun, har oyda bir haftada kabilar. Sistematik kuzatuv turli shakldagi tadqiqotlarda qo'llaniladi.

Tasodifiy kuzatuv oldindan rejalashtirilmagan harakat hodisalarni va jarayonlarni o'rganishga asoslanadi.

Kuzatish - ma'lum ma'noda tadqiqotchi uchun ish rejasi asosida olib borilayotgan tadqiqotda «Razvedka» vazifasini o'taydi deb ayta olish mumkin. Har qanday kuzatishlardan farqli o'laroq, ular shunisi bilan ajraladi. Unga ko'ra :

Kuzatish asosida to'plangan ma'lumot asosli va mustahkam tekshirishga bo'ysunishi kerak. Kuzatishning tasniflanishi turli xil asosda bo'ladi.

Ular rasmiylashtirishga qarab boshqarilmaydigan (standartlashtirilmagan, strukturasi); boshqariladigan (standartlashtirilgan, strukturali) kuzatishlarga bo'linadi. Avvalambor tadqiqotchi umumiy rejali printsiplardan foydalanadi. Ikkinchidan, esa voqealarni ishlab chiqilgan holatda ro'yxatga oladi. Kuzatuvchining

qanday holatdagiligidan qat'iy nazar qatnashuvchi (yoki qabul qilingan) va oddiy kuzatishlar farqlanadi. Birlamchi tadqiqotchi ijtimoiy hayotga kirishni o'zicha taqlid qiladi, uning mazmunini taxlil qilib qandaydir, «ichkaridan» o'rganadi. Oddiy kuzatishlarda u voqealarni qandaydir «tashqaridan» kuzatadi. Ikkala holatda ham kuzatishlar ochiq uslubda olib boriladi.

Ijtimoiy psixologik axborotlarni yig'ish va tahlil qilish usullari bilan bog'liq bo'lgan soha ijtimoiy psixologik tadqiqotlar uslubiyot va texnikasi deb tushuniladi.

Ijtimoiy psixologik tadqiqot ko'p pag'onali va ko'p avzifalarni bajaruvchi va bir necha bosqichdan iborat bo'lgan ilmiy faoliyatdir. Ijtimoiy psixologik tadqiqot o'z mohiyatiga asoslagan holda nazariy va empirikka ajratiladi. Empirik tomoni o'z ichiga empirik bo'limlar, elementlarni mujassamlashtirgan, bular: empirik tushunchalar, o'rganilayotgan ijtimoiy ob'ektlarning empirik modellari, empirik jarayonlarning mantiqiy sxemalari (tushunchalarni operatsion tanlash sxemasi, axborotlarni to'plash, ularga ishlov berish va tahlil qilish), ijtimoiy tushunchalar bilan operatsionallash imkoniyatini beruvchi ko'rsatkichlar va o'zgaruvchilar tizimlari, empirik ma'lumotlarni va ilmiy faktlarni, shuningdek, tadqiqotlarning empirik uslublarini, axborotlarni, yig'ish ularga ishlov berish va tahlil qilish texnik vositalari va uslublaridir. Ijtimoiy psixologik kuzatuv – tadqiqotchi tomonidan qayd qilingan qandaydir hodisa, xususiyatlar, xossalar va o'ziga xos ko'rinishlarning umum yo'nalishini va sistemali idrok qilishni o'zida aks ettiradi. Qayd qilishning shakl va usullari turli xil bo'lishi mumkin: kuzatish varaqasi yoki kuzatish kundaligi foto yoki kino apparat televizion texnika va boshqa texnika vositalar. Kuzatishning tadqiqot ko'rinishlari va birinchi axbarotni yig'ib olish usulidagi o'ziga xos xususiyati tadqiqot qilinayotgan ob'ekt to'g'risida tahlil qilish layoqati ob'ektning boyligi va turli tumanligi to'g'risida turli xil ochiq ta'surotlar qoldiradi. Kuzatish vaqtida fe'l-atvor, hatti - harakat, yuz mimikasi alohida kishilarning yoki guruhlarning emotsiyani aks ettirishiga e'tibor jalb qilinadi. Hujjatlarni tahlil qilish ijtimoiy psixologik tadqiqotning asosi bo'lib matnlarni habar qilish yoki aytib berish tushuniladi. Bular barcha turdagi hujjatlarda uchrashi mumkin. Masalan, protokollarda, ma'ruzalarda, qarorlarda, publikatsiyasi va hodisalar to'g'risida ma'lumot beradi. Hujjatlarni o'rganish hayotning u yoki bu hodisalarni bir necha yillar avval bo'lib

o'tganligini o'rganib uning o'zgarishi va rivojlanib borishi tendentsiyasi va dinamikasi ko'rsatib berishga imkon yaratadi. Ijtimoiy psixologik tadqiqot turlarini klassifikatsiya qilishda tadqiqotchini qiziqish yoki qiziqmasligidan qat'iy nazar statistikasi va dinamik predmetda ikki xil ijtimoiy psixologik tadqiqot turlari mavjud:

1. ma'lum nuqtaga qaratilagan;

2. takrorlanuvchi ma'lum nuqtaga qaratilagan (nuqtali) tadqiqotni (ba'zan birmartali ham deyiladi) tadqiqot qandaydir hodisa yoki jarayonni o'rganish vaqtida ob'ektning tahlil miqdoriy karakteristikasi haqidagi «zarracha» larni aks ettirib statistik (muvozanat) qonuniyatlariga asoslangan deyiladi va vaqt mobaynida tendentsiyalar o'zgarishi to'g'risidagi savolga javob bermaydi. Ijtimoiy psixologik o'tkazihda keng tarqalgan va bir muncha murakkab metodlardan biri bu Eksperiment metodidir. Eksperiment metodi ma'lum bir vaziyatda o'z imkoniyatlaridan cheklangan holda qimmatli ma'lumotlar berishi mumkin. Uning asosiy maqsadi amaliyotga to'g'ridan - to'g'ri olib beradigan u yoki bu gipotezalarni tekshiradi. Element asosan uch sharoitda tekshirilayotgan kichik bir guruhlarda o'tkaziladi. Tadqiqot olib borilayotgan ekspremental vaziyat yaratuvchi bo'lib, xizmat qiladi. Ommaviy o'tkazilgan so'rovdan farqli ravishda eksprement olingan natijalar va xulosalarni foydalanish munosabatlariga ega bo'lmasligi mumkin. Eksprementda tadqiqotchi ekspremental tanlashda ko'p yarimliklariga ega bo'lishi mumkin va bu guruhlarni tanlashda ma'lum kriteriyalarga birinchi bo'lib ob'ektning xarakteristikasi qurilayotgan Eksperimentning talablari va sharoitdagi barqarorlik yoki o'zgarishlar kiradi.

SHunday turdagi kuzatishlari aytib o'tayotganda bir-birdan to'g'ri yo'l shundan iboratki unda tadqiqotchi (yoki kuzatuvchi) o'zi o'rganayotgan atrof-muhitga tezda kirisha olishi va atrofdagilar uchun ishonchli shaxs sifatida namoyon bo'lishi kerak. Asosiy ma'lumotlarni yig'ishida ko'rsatilgan kuzatishning mumtoz ishlatilishi misolini Uilyam Uaytda (1936-1939 y.) ko'ramiz, bunday usulni keyinchalik kuzatish metodidagi asosiy ilmiy amaliyotlarda qo'llanila boshlandi. Halli Garvard universitetining hamkori bo'lishdan oldin Uilyam Uayt amerika shaxarlarining birida joylashib italiyalik emigrantlarning hayot va yashash tarzini o'rgana boshlanadi. Uayt ma'lum ma'noda kuzatishga kirishib ketdi. Uaytni emigrantlarning urf-odatlariga moslashuvlari,

begona hududga moslashuvlari, mo'ljallari qiziqtirar edi. Kornaval hududi esa o'sha paytda turli guruhlar bilan to'lib toshgan, ayniqsa italyanlar uchun hafli bo'lgan hudud edi. Uayt italyanlar orasiga o'zini kornevalning kelib chiqish tarixini o'rganayotgan tarixchi talaba deb tanishtirdi. U italyanlarning doimiy ravishda ishlatadigan shevalarini o'rganib oldi. Uch yil davomida Uayt bu insonlar davrasida elkama-elka bo'lib yashadi. SHu erdagi ikki qarama - qarshi denet a'zolari bilan do'stlashib oldi, ularning urf-odatlarini o'rgandi, 18 oy davomida emigrant oilalarning birida yashadi. SHu davrda u o'sha oilaning haqiqiy a'zosiga aylandi. Avvaliga o'z ta'surotlarini yashirin tarzda yozib bordi. Keyinchalik ishonchni oqlagach o'z yozuvlarini oila a'zolari oldida qilishga ham uyalmasdi. Hatto kishilar ham uni doimo qo'lida qalam va blaknotda ko'rishga bora-bora ko'nikib qoldilar. Rossiyada esa bunday usulda birinchilardan ish olib borgan kishi V.B.Ol'shanskiy edi. Qimmatli mo'ljallar va ishchilar idialini o'rganish uchun u zavodga bir necha oygacha ishga kirgan edi. Bu vaqt oralig'ida ishchilar bilan do'stlashib olgan edi. SHuning uchun so'rov va intervyu hamda guruhiy munozara uchun yaxshigina muhit tez fursatda o'z yakuniga etdi. Zamonaviy psixologiyada ham bunday metod o'rganilayotgan jarayonlarga aktiv qo'llaniladi. Buni psixologiyada «Aktiv tadqiqot» deb aytish odat tusiga kirgan bo'lib, bunday tushunchani fanga frantsuz satsiologi A. Turen (1973 y.) kiritgan edi. O'sha payt (1970 y.) «Talabalar qo'zg'oloni» deb nom olgan davr edi. Keyinchalik esa bunday uslub Lotin Amerikasida keng qo'llanilgan. Agarda bunday tadqiqot metodini sxematik ko'rinishini ko'rib chiqadigan bo'lsak unda barcha jarayonlarning umumiy xulosa ko'rinishidagi yakuniy ko'rinishini tashkil qilingan holatini ko'rishimiz mumkin bo'ladi.

Kuzatuv

Kuzatuv-hodisalarni kechish jarayoni guvoh tomonidan to'g'ridan to'g'ri qayd etilib borishi.

Kuzatuv metodi-dastur tuzish bosqichlarida bilishning dastlabki punkt sifatida qo'llaniladi. SHuning bilan birga statistik ma'lumotlar etarli bo'lmaganda; eksperiment o'tkazish muhiti bo'lmagan sharoitda guruh va individ harakatlari va munosabatlarini o'rganganda qo'l keladi.

Kuzatuv ish jarayoni:

1. Nimani kuzatish?
2. Qanday kuzatish (texnik vositalar)?
3. Natijalarni qayd etish shartlari?

Qoida: kuzatishda ko'zga tashlanmay va kuzatuv a'zosi bo'lmay kuzatishga intilish zarur.

Kuzatuv shakli klassifikatsiyasi

16-jadval

Kuzatuv metodi xilma xilligi	tadqiqot ko'rinishi		
	razvedka	izohlanadi	ekspert
Standartlashtirilgan		+	+
Standartlashtirilmagan	+		
Kiritilgan	+	+	+
Kiritilmagan	+	+	+
Ochiq		+	+
Inkognito	+	+	
Laboratoriyali	+	+	+
Dala			

Ish tartibi

Kuzatuv kartochkasi № _____ shifir

O'tkazilgan joyi _____

Kun vaqti _____

Kuzatuvchi _____

Hodisalarning yangi unsurlari (vaziyatning yangi elementlari)	Guruh a'zolarining ta'siri				Kuzatuvchi izohi
	A	B	V	G	

Guruxda ishchilarning qo'-shilishi (uni yangi asvirlash)	Befarqlik	ta'sirni aniqlash qiyin	U bilan suxbat qurishga kirishish va jonlantirish	YAngi qatnashchini ko'rmalikka olish	"G" yashirinchana nazar solmoq
--	-----------	-------------------------	---	--------------------------------------	--------------------------------

Davriy kuzatuv kartochkasi

Vaqt	Kominal shkalada kodlashtirilgan ob'ekt harkati va reaksiyasi elementlari															Ayrı m izoh %
	a	b	v	g	d	e	j	z	i	k	l	m	n	o	.	
0-30 min	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	..	
31-60 min	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	..	

Hisob formulasi:

T-kuzatuv vaqti

N-kuzatuvlar soni

N₁-ijobiy ma'nolar soni

N₀-salbiy ma'nolar miqdori.

Kuzatuvchining ismi sharifi familiyasi

Xujjat nomeri №	Anadiz kategoriyali va kategoriyasiz kursatkichlar															
	Mavzu kodi				Ma'lumot belgisi (kod)				Ma'lumot geografiyasi (kod)				Ma'lumot mualifi (kod)			
	1	2	...	n	1	2	...	n	1	2	...	n	1	2	...	n
1																
2																
...																
N																

N																			
---	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

Quyidagi keltirilgan jadvalni tahlil qilishda quyidagilarni keltirilish mumkin. YA'ni miqdoriy tahlil natijalarini ko'rsatishda har bir ijtimoiy psixologik tadqiqotlarda qo'llaniluvchi foizli ko'rsatkich, indeks, ikkilamchi (dubl) korriliyatsiya ko'p qirrali statistik tahlillar qo'llaniladi. Belgilangan ob'ektda agar raqamlar manfiydan musbatga tomon ohsa quyidagi formula asosida aniqlanadi.

$$C_+ = \frac{F^2 - F \cdot n}{r \cdot t}$$

Bu erda F-ijobiy baholanuvchi raqam n-salbiy baholanuvchi raqam, r-tekstning miqdoriy ko'rsatkichi to'g'ridan to'g'ri o'rganilayotgan muammoga tegishli bo'lgan. t-tekstning umumiy ko'rsatkichi. Agarda raqamlar ko'rsatkichi aksincha bo'lsa unda

$$C_- = \frac{F \cdot n - n^2}{r \cdot t}$$

Formulasi qo'llaniladi. Tekst tahlili jarayonida A.N.Alikseev tomonidan taklif qilingan kategoriya tarkibidagi o'lchamda tutgan o'rni salmog'ini aniqlashda yordam beradi:

$$y_{kc} = \frac{2K_{2л} + K_{em}}{E(K_{2лI} + K_{emI})} \cdot 100\%$$

Bu erda U kc berilgan kategoriya tarkibining salmog'i (udelniy ves), Kgl voqealarning miqdori, qachonki berilgan kategoriya asosiy bo'lgan holda (yakka): Kvt voqealar miqdori, qachonki berilgan kategoriya (yakka, bir o'zi) ikkilamchi bo'lib qolsa E-tahlil qilinayotgan hujjatlarning yakuniy miqdori. Yo'nalishlardan biri «ma'lumotlar matritsasi» deb nomlanadi. Bunga sabab empirik olingan olingan ma'lumotlarning tahlilini statistik qayta ishlash bo'lib hisoblanadi. U o'z mohiyatiga ko'ra «qoralovchi va oqlovchi» (qoralama va oqlama) funktsiyalarga bo'linadi. Matritsa «ob'ekt belgisi» sifatida qoralanadi.

Har bir qator bir ob'ektga qaratiladi. Har bir ustun esa bir o'zgaruvchan belgidir.

19-jadval

Ob'ektlar	Uzgaruvchanlik						
	X_1	X_2	X_3	...	X_j	...	X_r
1	X_{11}	X_{12}	X_{13}	...	X_{1j}	...	X_{1k}
2	X_{21}	X_{22}	X_{23}	...	X_{2j}	...	X_{2k}
...
i	X_{i1}	X_{i2}	X_{i3}	...	X_{ij}	...	X_{ik}
...
n	X_{n1}	X_{n2}	X_{n3}	...	X_{nj}	...	X_{nk}

Bu erda har bir qator birta ob'ektga tegishlidir. (1,2,...n) har bir ustun esa o'zgaruvchan belgiga (X, X, \dots, X), har bir kesilib o'tuvchi l qator va j ustun kesishuvida xij ma'noli j belgi har bir ob'ektdagi 1 nomeri bilan bo'ladi.

Ijtimoiy psixologik tadqiqotda eng muhim bo'lgan sifat natijalarining tahlilini bajarish va analitik hisobotni tayyorlashni, olinga ma'lumotlarning tahlil sotsiologlar tomonidan mutaxassis olimlar bilan birgalikda umumiy gipoteza asosida boshlangan misollar tartibi bo'yicha o'tkaziladi. Butun ma'lumotlar ombori ahamiyatiga ega korelyatsiyalari inobatga olingan holda o'rganilayotgan har bir savol analitik jadvallar bilan beriladi.

Bugungi kunda insoniyatning kelajagi baxti iqboliuning qanchalik oqilona yashay olishida yashash uchun kurashida hususan, ho'jalik, iqtisodiy rivojlanishida, shubhasiz bor haqiqatga amal qilishda ko'rinadi. Bu haqiqat shundan iboratki, agar tabiat, jamiyat, madaniyatning asosi ekan, demak atrof muhit borgan sari insoniylashtirilishi kerak. Boshqacha qilib aytganda ijtimoiy taraqqiyot ilgari lab borar kan tabiat qonunlariga asoslanishi lozim unga teskari bo'lmasligi kerak. Insonning faoliyat ahloqiy ish huquqiyimi, ilmiymi, undan qat'iy nazar madaniy

faoliyat bo'lishi kerak. U ijodkor yaratuvchi ixtirochi bo'lishi zarari shundaki tadqiqot ham ma'lum ma'noda o'z kulminatsiyasiga erisha oladi deb hisoblash mumkin bo'ladi. Miqdoriy analiz esa o'z navbatida bunday qo'llamning ko'rsatkichlarini oshirishiga yordam beradi.

Hujjatli manbalar tahlili

Hujjatli manbalar tahlili – ijtimoiy psixologik tadqiqot metodlarining asosiy ko'rinishlaridan biri bo'lib, qo'lyozma, bosma matnlardagi, shuningdek magnitofon va kinolentalardagi informatsiyalarni o'rganadi, bu albatta sotsial hayotning muhim xususiyatlarini tadqiq etishga xizmat qiladi. Hujjatlar analizining kompleks (to'laqonli qamrab olingan) xususiyati tadqiqot ob'ekti haqidagi jami axborotni o'rganishni ifoda etadi. Ijtimoiy psixologik tadqiqotni boshlash oldidan foydalanish mumkin bo'lgan hujjatlarning haqiqiyliigi va ishonchliligiga iqror bo'lish lozim. Jumladan, matn mazmuniga, maqsadi, yo'nalganligiga, uni keltirib chiqaruvchi sabablari va oqibatlarini, muallifini aniqlashga harakat qilinadi. Bu jarayon davomida hujjatda yoritilmagan qirralarni aks ettiruvchi qo'shimcha hujjatlar (ikkilamchi hujjat) izlanadi. Hujjatlar analizining bir qator turlari mavjud bo'lib, ular asosan amaliy ehtiyojlarga, tadqiqotning xususiyati va maqsadi, hujjatning o'ziga xosligiga bog'liq holda turlanadi, bular:

1. An'anaviy metodlar.
2. Mumtoz (sifat) metodlar.
3. Miqdoriy metodlar.

Bular o'ziga xos maxsus xususiyatlarga ega bo'lsada, bir-birini rad etmaydi, balki to'ldirib boradi va ishonarli, asosiy axborot olishdek umumiy maqsad sari harakatlanadi.

I. Hujjatda aks etgan axborot an'anaviy metod yordamida o'rganiladi, uning yordamida hujjatda ifodalangan mazmunning eng chuqur hujjatlarini ham anglash imkoni tug'iladi, shuning uchun bu analiz turi intensiv deb baholanadi. An'anaviy analiz tashqi va ichki bo'lishi mumkin. Tashqi analiz hujjatning tarixiy tomonlarini aks ettirsa, ichki analiz hujjat mazmunini tadqiq etib, muallifning shaxsiy munosabatlar dinamikasini anglatadi. Tadqiqot o'tkazish tartibi quyidagicha amalga oshiriladi;

1. Tashqi analiz - bunda hujjatning shakli (rasmiy, norasmiy va h.), uning ishlab chiqilish vaqti va joyi, muallifi, maqsadi, yo'l qo'yilgan xatolar, hujjatning yo'naltirilganligi aniqlanadi.

2. Ichki analiz- bunda hujjatni ishlab chiqishga turtki bo'lgan sotsial faktorlar, o'rganilayotgan hujjatning sotsial effektivlik darajasi, uni ko'rib chiqishga mo'ljallangan amaliy tadbirlar aniqlanadi.

II. Miqdoriy analiz an'anaviy analizning sub'ektivlik xususiyatini oldini olishga qaratilgan, u hujjatning konkret jihatlarini tadqiq etishga yordam beradi. Bunda miqdoriy mazmun o'lchanadi va analiz natijalarini ob'ektivligi oshadi. Bu metodni ekstensiv deb baholaydilar. Bu metodning konkret-analiz turi tez-tez foydalaniladi.

Hujjatlar analizi ijtimoiy psixologik tadqiqotlarning barcha bosqichlarida ijtimoiy psixologik muammolarning barcha turlarini tadqiqlashda qo'llaniladi. Uning yordamida axborot to'plash nisbatan qisqa vaqt talab qiladi. SHuningdek, kuzatish va so'rovlarga qaraganda, hujjatlar o'zining yuqori asoslanganligi, ishonarliligi, aniqligi, umumiyliги bilan farqlanadi, nihoyatda kerakli ma'lumotlar ham ko'pincha hujjatlar analizi orqali olinadi. Mas; Davlat organlari hujjatlari, aholi soni qayd qilish va h.

Verbal hujjatlar analizi- yozma shakldagi hujjatlardan ma'lumot to'plashga xizmat qiladigan metod, uning ko'pgina usullari an'anaviylik, mumtoz, miqdoriylik bilan uyg'unlashib ketadi. (An'anaviy) Verbal hujjatlar analizining an'anaviy metodiga quyidagilar kiradi;

1. Tarixiy metod- bunda hujjatning ishonarlilik va asoslanganlik muammosi tekshiriladi. Jumladan, hujjat muallifi vaqti, joyi, uni keltirib chiqargan sabablar, xatoliklar aniqlanadi. Hujjatning ishonarliligini aniqlashda uning muallifini topish muhim ahamiyat kasb etadi. Hujjatning asoslanganligi hujjat mazmunini mushohada etish, uning sinfiy va siyosiy yo'nalishlarini topishga borib taqaladi.

2. Adabiy metod- muallifning o'ziga xos matn yozish yo'li va u foydalanadigan so'zlar lug'ati tekshiriladi.

3. Psixologik metod- hujjatdagi voqe'likni yoritishdagi mualliflik mahoratini va uning ijtimoiy jabha bilan uzviyligi aniqlanadi.

4. Ijtimoiy psixologik metod- hujjatni sotsial sohadagi ahamiyatini o'rganadi.

5. Lingvistik metod- matnning tarkibini tadqiqlaydi.

Ikonografik hujjatlar analizi- kino va fotohujjatlar, tasviriy san'at asarlarining mazmunini to'g'ridan-to'g'ri analiz orqali sotsial informatsiya to'plash metodi hisoblanadi:

1. an'anaviy (sifatiy);

2. shakllangan (tarkibiy va mazmuniy);

Bu metodda ko'pincha EHMLardan foydalaniladi.

An'anaviy metodga barcha ikonografik hujjatlar yakka va ko'plik shaklda kiradi. Masalan: hujjatli kinokadrlarga berilgan tavsiflar ham kiritiladi.

SHakllangan ikonografik hujjatlar analizi bir xildagi hujjatlar to'plamini o'rganishda qo'llanilishi mumkin, u hujjat mazmunini kontent-analiz birliklari tarzida o'rganadi. U portretlar analizidan tortib toki markalar tahliligacha o'rganish imkoniyatiga ega.

Ijtimoiy psixologik axborotning ikkilamchi analizi - ilgari turli psixologlar tomonidan to'plangan ijtimoiy psixologik axborotlardan yangi tadqiqot vazifalarini bajarishda foydalanish jarayoni. Bu metod yordamida axborotlar asosidagi ijtimoiy psixologik bilimlar hamkorligi oshadi. Bunday axborotlardan to'laroq foydalanish tadqiqot loyihalarini tejamkorligini ko'paytiradi, biroq psixologlar o'zlari to'plagan ma'lumotlarning taxminan 20%ini ishlata oladilar xolos. Ijtimoiy psixologik axborotlarni ikkilamchi analizi yordamida maxsus tadqiqotlarsiz o'rganilayotgan muammo bo'yicha qo'shimcha ma'lumotlar olish mumkin bo'ladi, asosiysi vaqt va kuch tejaladi.

Bu metodning e'tirof etiladigan muhim funktsiyasi bo'lib, standartlashtirilgan ijtimoiy psixologik ma'lumotlarni olishning metodik jihatdan ta'minlanishini amalga oshirish tashkil etadi. SHuningdek, u tadqiqotchi to'plagan axborotlarni ishonarli va sifatligini nazorat qiladi.

Diskriminantli tahlil - ijtimoiy psixologik tadqiqot ob'ektlarini ekspertlar tomonidan tasnifining sifatini baholovchi ijtimoiy psixologik axborotning ko'p o'lchamli statistik analiz metodlaridan biri, shuningdek talab qilinganda ob'ekt tasnifini qayta amalga oshirishga yo'naltirilgan. Amaliyotda bu metod ob'ekt xususiyatlarini taqsimlash ma'nosida keladi. Diskriminant tahlilning quyidagi qo'shimcha amallari tavsiya etiladi:

- 1. ekspert guruhlariga nisbatan ob'ektlarning ta'siriga xos belgilarni qayd etish;**
- 2. ekspertli klassifikatsiya sifatini baholaydigan diskriminantli analizni tashkil etish;**
- 3. ob'ektning qaysi bir guruhga mansubligini analiz qilish;**
- 4. tanlash yo'lini tekshirish, nazorat qilish;**

5. to'g'ri tasniflarni alohida va butun holicha foiz hisobida o'lchash;

6. olingan ma'lumotlar sifatini baholash.

Psixologiya tarixida ushbu yo'nalishda dastlabki tadqiqotlar, asosan, shaxsiy hujjatlarni o'rganishda qo'llanilgan. XX asr boshida amerikalik psixolog U. Tomas va polshalik F. Znanetskiy polyak emigrantlarini shaxsiy hujjatlarini o'rganishga qattiq bel bog'ladilar. Tadqiqotchilar polyaklarning Evropa va Amerikadagi holatini tahlil qilish uchun dehqon emigrantlarning o'z yaqinlari bilan xat orqali yozishmalari, arxivdagi emigrantlar haqidagi gazeta ma'lumotlari va shu kabi ko'plab qator hujjatlardan foydalangan edilar. SHuningdek, tadqiqotchilar iltimosi bilan bir dehqon 300 betli ajoyib avtobiografiyasini yozgani ham muhim hujjat bo'lib xizmat qildi.

Ma'lumotlarni qayd qilib yozma va bosma hujjatlarga, kino yoki fotoplyonka, magnit lentasidagi yozuvlarga ajratiladi. Maqsadga yo'nalganlik nuqtai nazaridan tadqiqotchi tomonidan o'zlashtirilgan hujjatlarni aytishimiz mumkin. (masalan; Tomas va Znanetskiy tadqiqoti). Bunday hujjatni biz «maqsadli» deb ataymiz. Biroq psixolog ko'pincha unga bog'liq bo'lmagan holda tuzilgan, turli maqsadlarga qaratilgan asl hujjatlar bilan ishlaydi. Aynan, shunday ma'lumotlarni ijtimoiy psixologik tadqiqotlarda hujjatli ma'lumotlar deb ataydilar.

Maqsadiga ko'ra hujjatlar shaxsiy va noshaxsiy yo'nalishlarga bo'linishi qayd qilinadi. SHaxsiy hujjatlarga alohida yuritiluvchi hisobda turgan kartochkalar (masalan; imzolangan anketa va blankalar), xat, kundalik kirsalar, noshaxsiy hujjatlarga statistik yoki voqeaviy arxiv ma'lumotlari kiradi.

Mavqeiga qarab hujjat manbalarini rasmiy va norasmiy hujjatlarga bo'lamiz. Rasmiy hujjat manbalariga davlat materiallari, qonunlari, rasmiy majlislar, devoriy gazetalar, arxivlar, turli korxonalar va muassasalarning joriy hujjatlari, sud organlarining qarorlari, moliya ma'lumotlari va boshqa shunga o'xshash hujjatlar kiradi.

Norasmiy hujjatlarga esa yuqorida aytib o'tilgan ko'pgina shaxsiy materiallar, shuningdek, alohida fuqarolar tomonidan tuzilgan noshaxsiy hujjatlar (masalan, statistik ma'lumotlar) kiradi.

Hujjatlarning asosiy guruhiga esa ommaviy axborot vositalarining materiallari; gazeta, jurnal, radio, televideniya, kino videolavhalari kiradi.

SHuningdek, ma'lumotlarning kelib chiqishiga qarab hujjatlar birlamchi va ikkilamchi guruhlarga ajratiladi.

Birlamchi hujjatlar to'g'ridan-to'g'ri kuzatish yoki so'rov, bevosita hodisani ko'rib belgilab qo'yish asosida tuziladi. Ikkilamchi hujjatlar esa qayta tahlil, birlamchi manbalarni qaytadan o'rganish asosida tuziladi.

SHuningdek, hujjatlarning asl mohiyatiga qarab guruhlash mumkin. Masalan, adabiy ma'lumotlar, tarixiy va ilmiy arxivlar, ijtimoiy psixologik tadqiqotlar arxivlariga bo'linadi.

Hujjatli ma'lumotlarda aniqlik muammosi

Hujjatning haqiqiy ekanligini, undagi ma'lumotlarning ishonchliligi bilan qo'shmaslik kerak bo'ladi. Ma'lumotning ishonchliligi birinchi navbatda hujjatning manbasiga bog'liq bo'ladi. Turli manbalar berilayotgan ma'lumotlar ishonchliligida o'ziga xos tobelik darajasiga ega bo'ladi. Hamma hollarda birlamchi ma'lumotlar ikkinchisiga nisbatan ishonchliroqdir. SHuning uchun rasmiy, shaxsiy hujjat, birinchi qo'ldan olingani uchun, boshqa hujjatlar asosida tayyorlangan norasmiy, noshaxsiy hujjatga ko'ra ishonarli va asosli bo'lib qoladi.

Ikkilamchi hujjatlarni ishlatishdan oldin ularning birlamchi manbasini aniqlash muhim. Bu ikkilamchi ma'lumotlarning xatolik darajasini aniqlash uchun qilinadi.

Maqsadga qaratilgan hujjatlar, tadqiqotchi tomonidan rejalashtirilgan bo'lib, u shu vaziyatda ishonchli bo'lishi mumkinki, qachonki agarda oldindan boshlangan jarayon, yuqorida ko'rsatilganlaridek, mustaqil birlamchi ma'lumotni axtarishda, ikkinchi marta manbaga yuzlanish, ma'lumotni ishonchli ekanligini yana bir bor ko'rsatib berishdan iborat bo'ladi.

Hujjatlar bilan ishlaydigan tarixchilar, psixologlar ma'lumotlarning haqqoniylik darajasini aniqlash uchun bir qancha usullar ishlab chiqishgan. Hujjat ma'lumotlari mohiyatidan kelib chiqqan holda ushbu usullar tuzilgan.

Hujjat bilan ishlashning birinchi «Oltin qoidasi» bu «voqea», hodisani aniq, ravshan farqlay olish va to'g'ri baholashdir. Fikr va baholar daliliy ma'lumotga nisbatan qiyoslaganda, kam ishonchli va nomustahkamdir. Fikr va baho bildirilgan hujjatlarning ko'pchiligida

vaziyatning biror bir xususiyati yozilmaydi. Biroq konkret vaziyat, berilgan fikr va bahoning ma'nosini ochishda kalit bo'lib xizmat qiladi.

Keyinchalik hujjat tuzuvchi qanday maqsad sari intilgani tahlil qilish lozim. Bu haqiqatni ochishga imkon beradi. Masalan, hujjat muallifi, berilgan vaziyatni o'zining tasavvuri bilan izohlaydi. Biroq biz ma'lumot to'plashda, misol uchun, tekshirish komissiyalari xulosalaridan foydalansak, umuman boshqa tasavvur kelib chiqadi. Ushbu hujjatlarni asosiy tekshirish maqsadi, aynan tushib yuborilgan yoki yozilmagan fikrlarni, umuman hujjatning xato tomonlarini topishdan iborat.

SHuni bilish kerakki, tuzuvchi hujjat bilan ishlayotganda qaysi maqsad bilan birlamchi ma'lumot olgan. Hammaga ma'lumki, «birinchi qo'l» dan olingan ma'lumot noaniq manbadan olingan ma'lumotga nisbatan ishonchli.

Agar hujjatda statistik guruhiiy ma'lumot mujassam bo'lsa, unda birinchi navbatda klassifikatsiya negizini ochish lozim. Izlanish maqsadiga qarab yoki shunga asoslanib ma'lumotlarni boshqa negizdan qayta guruhlashtirish ham ehtimoldan xoli emas.

Nihoyat, shuni yaxshi bilib olish kerakki, tuzilgan hujjatning umumiy ahvoliga e'tibor berish lozim. Masalan, u ob'ektivlikka tomon yondashilganmi yoki aralash axborot birlashib biror tomon manfaati oldinga surilganmi?

Tadqiqotchi shaxsiy hujjatlar (avtobiografiya, kundalik, memuar, xat) bilan ishlaganda o'ziga xos ziyraklikni ko'rsatishi lozim. quyida shaxsiy hujjatlardagi ma'lumotlarning ishonchli bo'lish shartlari berilgan.

Muallif hujjatlari, qiziqishlari inobatga olinmagan ta'limotlarga ishonish mumkin yoki muallifga ma'lum bir zarar etkazmasa, muallif ma'lumotlarni qayd qilayotgan vaqtda, ushbu ma'lumot hammaga ma'lum bo'lsa, hujjat muallifi nuqtai nazari bilan yo'g'rilgan hodisa tafsiloti bo'lmasa, shu bilan birga muallifning salbiy xayrixohligi bilan qoralaydigan ma'lumotlar bo'lsa ushbu hujjatga ishonish mumkin. SHaxsiy hujjatlarning axborot ishonchligi-hujjatning haqiqiyiligini tekshirish, tahlil motivi, istak, uning tuzilishi, shart-sharoitlari, muallifning maqsad yo'l-yo'riqlari, u ishtirok etgan hodisalar, uni o'rab turgan muhit xarakteri faktorlariga ko'proq tayanadi.

Hujjatlarning an'anaviy (klassik) tahlili hujjat bilan tanishish yoki o'qib yangi bilimga ega bo'lishdan farqli o'laroq bu tadqiqot metodi bo'lib, har qanday ilmiy tadqiqotda bo'lgani kabi aniq faraz ishlab

chiqadi, tahliliy ma'lumotni to'liq o'rganadi, matn mantig'i, asoslanishi va ma'lumot ishonchligiga tayanadi. Bu tahlil usuli hujjatning ichiga kirib, to'liq mohiyatini o'rganishga harakat qiladi. An'anaviy tahlil intensiv tahlil hamdir. Qo'shimcha qilib aytish mumkinki, bunda tadqiqotchining tajribasi, bilimdonlik darajasi va ehtirolari katta rol o'ynaydi.

Hujjatli ma'lumotlarni sifat va miqdoriy tahlili

Hujjatlar bilan ishlashning asosiy murakkab tomoni ma'lumotlarni tadqiqot farazi asosida o'qiy olishdan iborat. Axir hujjat psixologlarning tekshirilishi uchun tuzilmaydi. SHuning uchun hujjatlar materiallarini mohiyatan tahlil qilishdan oldin, psixolog tadqiqot tayanch tushunchalari, belgi (indikator)larini topishda chuqur izlanish olib borishga majbur bo'ladi.

Hujjatlarning sifat tahlili barcha miqdoriy operatsiyalar uchun zaruriy shart-sharoit hisoblanadi. Ammo matnlar kvantifikatsiyasi hamma vaqt ham maqsadga muvofiq kelavermasligini inobatga olish zarur.

Qanday hollarda miqdoriy tahlilga murojaat qilish kerak emas? Agar hujjatda berilgan ma'lumotlar etarli darajada umumiy ishlanmagan va ular noto'liq bo'lsa, shuningdek, murakkab shaklda tuzilgan bo'lsa miqdoriy tahlilga murojaat qilish kerak emas.

Matnlarning miqdoriy tahliliga qanday murojaat qilsa bo'ladi? Bu usulning asoschilaridan biri B. Berilson ta'kidlashicha, avvalambor bu usul bir tartibli ma'lumotlarni taqqoslashda yuqori darajadagi aniqlik muhim bo'lganda qo'llanilishi mumkin. So'ng material ko'pligi uning ustidan ishlashni oqlaydigan darajada ko'p bo'lsa va bu materiallar ilmiy sohani o'zida aks ettirsa materiallar bilan bog'liq miqdoriy tahlil qo'llanishi mumkin. Matn materiallari etarli bo'lishi bilan birga juda ko'p bo'lsa uni aniq miqdor sonlar bilan belgilashda kvantifikatsiya (miqdoriy, raqamli tahlil)dan foydalaniladi. Etarli darajada ya'ni sur'atda (tezlikda) sifat xarakteristikasi namoyon bo'lishi, miqdoriy tahlilni amalga oshirish uchun zamin yaratadi.

Ijtimoiy psixologik tadqiqotlarda

«Kontent» so'zi aloqa va munosabatlar ob'ekti hisoblangan so'zlarga, mazmunga, rasmga, belgilarga, tushunchalarga, mavzu, sarlavha va boshqa ma'lumotlarga aloqador. «Matn» bu – munosabatlar doirasidagi bayon, ko'rinish yoki yozuv tarzida aks ettirilgan so'zlar majmuasidir. Bu munosabatlar doirasi o'z ichiga kitoblar, ro'znomalar, jurnallar yoki maqolalar, yangiliklar va e'lonlarni, rasmiy hujjatlar, badiiy va video filmlar, qo'shiqlar, foto suratlarni hamda san'at asarlarini qamrab oladi.

Kontent-tahlil matnning tuzilishini analiz qilgan holda ma'lumotlarni to'plash va yig'ish metodidir.

Uning asosiy tamoyillarini amerikalik psixologlar X.Lassuel va B.Berilsonlar ishlab chiqishgan. Kontent-tahlil jarayonlarini rivojlantirishda Rossiya va Estoniya psixologlari, asosan A.N.Alekseev, YU.Vooglayd, P.Vixalem, B.A.Grushin, T.M.Dridze, M.Lauristinlar muhim hissa qo'shishdi.

Kontent-tahlilning asosiy jarayonlari uning mazmun birliklarini aniqlashda bo'lanadi:

1) Alohida atamalarda ifodalangan tushuncha. Bu tushunchalar iqtisodiy sohada bo'lishi mumkin: xususiy mulk shallari, xususiylashtirish, moliyaviy tizim, pul munosabatlari, texnik taraqqiyot, xo'jalik usullari, boshqaruvni optimallashtirish va boshqalar; siyosiy mazmundagi atamalar: muxolifat va boshqaruv doiralari, millatchilik va internatsionalizm, avtoritarizm, demokratiya, xalqaro hamkorlik, konsensus, manfaatlar qarama-qarshiligi, axloqiy yoki huquqiy ramzlar, inson huquqi, gumanizm, faollik, tashabbuskorlik, qonun buzilishi, jinoyatchilik, korruptsiya; imiy mazmunda: model, tizim, kosmik bo'shliq va xokazolarda namoyon bo'ladi. Ma'lumki matn tahlili o'z mazmuniga ko'ra ko'plab muhim ijtimoiy ma'lumotlarni aks ettiradi. Masalan: fan va texnika oid ilmiy-texnikaviy yangiliklar ma'lumotlar manbai tushunchalarni qo'llash darajasi, tezligi bilan bog'liq.

2) Maqolalarda, matn parchalarida, abzatlarda aks ettirilgan to'liq mazmunlar, radio eshittirishlar va boshqalarda ifodalangan mavzu.

Hujjat mazmunini uning mavzusi asosida yanada to'laroq anglash mumkin. Tashabbuskorlik va serayratlik, byurokratizim va makazlashuvga qarshi kurash, inson huquqlar hamda qonuuchilikga

rioya qilish, fuqarolik jamiyatida ijtimoiy adolat va teng huquqlilik mavzulari yoki davlatni mustahkamlash, markazlashuv, intizom va har qanday dushman bilan kurashish mohiyati ommaviy axborot vositalarida dolzarb muammolar sifatida siyosiy-g'oyaviy holatlar yoritilayapdi. Bunday holatlar shaxsiy hujjatlarda, o'zi va yaqinlari haqida, ishlab chiqarish, siyosat hamda san'atda ham namoyon bo'ladi.

3) Tashkilot va muassasalar, ijtimoiy institutlar, partiya va ijtimoiy harakatlar liderlari, ishlab chiqarish tashkilotchilari, taniqli fan va san'at arboblari, siyosatchilar, tarixiy shaxslar nomlari.

Guruhlar, jamoa birlashmalari, alohida shaxslar yoki ijtimoiy institutlar jamoatchilik fikriga ushbu xususiyatlar asosida ta'sir etishi mumkin. Ijtimoiy harakat va uning faollari tez-tez tilga olinishi yoki aksincha olinmasligidan ushbu harakat, uning lideri faoliyati haqida osongina xulosa chiqarish imkoniyatini beradi.

4) Tahlil birligi sifatida yaxlit ijtimoiy hodisalarni, rasmiy hujjatlarni, dalillar va voqealardagi xolatlarni qabul qilish mumkin. Ijtimoiy voqealar yoki davlat qarorlarining uzoq davr mobaynida yodda saqlanishi jamiyatga zarurligidan guvohlik beradi.

5) Reklama maxsulotidan foydalanuvchi, siyosiy yoki boshqa bir harakat tarafdori bo'lgan fuqaro manziliga qaratilgan shikoyatni yuborishdan maqsad, tijorat reklamalarida Estoniyalik psixolog M.Lauristin ommaviy munosabatlarni o'rganishdan kontent-tahlilning ob'ekti va predpeti sifatida quyidagi vazifalarni qo'llash mumkinligini ta'kidlaydi.

1. Haqiqatning muammoli tomonlari, aksi.

2. Ijtimoiy institutni namoyish etuvchi va maqsadli aloqalarini amalga oshiruvchi soha.

3. Auditoriyaning ommaviy aloqaga bo'lgan ehtiyojini qoldirish sohasi.

4. Munosabatlar va auditoriyaning o'zaro ta'siri xududi.

So'ngra sanab o'tilgan har bir aspektga to'g'ri keladigan belgilar sistemasi ochib chiqiladi. Masalan, birinchi aspektga reallikni aks ettirishi uchun quyidagi vazifalar qo'yiladi:

a) voqea va hodisalarni tiklab qayta qurish;

b) ommaviy aloqa vositalarining veqeilikni aks ettiradigan qonuniyatini o'rnatish.

Matndagi belgi va xususiyatlarni kotent-tahlil orqali ularning miqdoriy tuzilmasini sistematik va ob'ektiv hisob-kitob qilish usuli yordamida ma'lumotlar olinadi. Markoffa, SHapiro va Veytmanlarning fikrlariga ko'ra kotent-tahlilni «kodlashtirilgan mant» deb atash to'g'riroq bo'ladi. Kotent-tahlilning sifatli va interpretativ yo'nalishlari mavjud bo'lib, ammo matn mazmunidagi miqdoriy ma'lumotlar asosiy o'rin kasb etadi.

Sifatli kotent-tahlil pozivistik yondashuv vakillari tomonidan unchalik yuqori baholanmaydi. Bu yo'nalish fiministik va tanqidiy yondashuv tadqiqotchilari tomonidan qo'llab quvvatlangan. Miqdoriy yo'nalish tarafdorlari gohida sifatli kotent-tahlil usulidan foydalanib tadqiqotni ishonchliligini ta'minlaydilar.

Kotent-tahlil so'rovsiz tadqiqot usuli bo'lib, undagi belgilarni, so'zlarni kiritish jarayonida tadqiqotchining sub'ektiv ta'sirisiz ma'lumotlarni o'rganuvchi va qabul qiluvchilar o'rtasida aloqani ta'minlaydi.

Kotent-tahlilda matnni oddiy o'qib chiqishdan farqli o'laroq uni tizimli tarzda muntazzam tadrribga o'tkazishga va mazmun mohiyatiga etiishga chorlaydi. Bundan tashqari matndagi yashirin ma'noga ega so'zlarni, ma'lumotlarni aniqlash mumkin. Kotent-tahlil o'zida tasodifiy tanlovni, aniq baholashni va mavhumlashgan Eksperimental harakatlarni bir vaqtda mujassamlashtirgan. Kodlashtirish – miqdoriy ko'rsatkichlarni, matndagi xususiyatlarni belgi yoki sonlar bilan almashtirib belgilab qo'yishdir.

Muammoni ifodalash ko'plab tadqiqotlar kabi kontent-tahlil metodi ham muammoni ifoda etishidan boshlanadi. U o'z navbatida ramzlar yoki axborotlarda o'z aksini topgan o'zgaruvchanlikda qo'l keladi. Misol tariqasida gazetalarda siyosiy kompaniyalarning saylov oldi holatini qay tarzda yoritilishini o'rganaylik. Bunda tuzilayotgan «yoritish» qurilmasi o'z ichigaxarakter ta'sir darajasi va bir nomzodning boshqa bir nomzodning afzallik tomonlarining mavjudligini mujassam etadi. Bunda saylov kompaniyalarini matbuotda yoritilishini so'rovga asoslanib ijtimoiy fikrdan bilib olishimiz mumkin. Ammo eng yaxshi usul kontent-tahlildan foydalanib gazetani tadqiq etish hisoblanadi.

Analiz birliklari. Tadqiqotchining analiz birliklarini qabul qilish: masalan, saylov kompaniyalarning kundalik soni qabul qilinishi mumkin.

Tanlov. Kontent-tahlilda tadqiqotchilar tanlov usullaridan tez-tez foydalanib turadilar. Avvalambor ular tanlov elementlari va populyatsiyasini aniqlaydilar. Populyatsiya sifatida barcha soʻz, gaplar, abzatslar yoki maqolalarni koʻrsatishimiz mumkin. Populyatsiya shunig bilan birga oʻz ichiga maʼlum bir vaqt mobaynidagi televizion koʻrsatuvlarda namoish etadigan, suhbat, voqea, sahifa va epizodlarni olishi mumkin.

Kodlash tushunchalarni tuzilmasi va oʻzgaruvchanligini misol tariqasida lider roliga toʻgʻri keladigan ispan yoki afroamerikalik ayol obrazini yaratish kerak. Avvalom bor, maqolada koʻrsatiladigan operatsional terminlardan foydalanib va shaxsni klassifikatsiyalovchi yozma qurilmmlardan foydalangan holda «lider» tuzishda tasavvur hosil qilamiz. Masalan, maqolada vafot etgan kishilar yutuqlari haqida bayon etilgan boʻlsa uni liderlik roliga hos deb boʻladimi? yoki korporatsiya prezidenti yoki skaut tashkiloti qizlar lideridan qaysi biri liderlik roliga xos? SHuning bilan birga biz maqoladagi jins va irqiy mansubligi hali izohlashimiz zarur. Ular koʻrsatilagan foto surat yoki teksda ravshan boʻlmasa qaysi asnoda irqiy va jinsiy mansublikni aniqlashimiz mumkin.

Qiziqishimiz doirasi predmeti ijobiy liderlik roli boʻlganligi tufayli. Lider roli ijobiy yoki salbiy xarakterga ega ekanlagini koʻrsatib oʻtishimiz lozim. Biz bunga manfentli yoki latent kodlashtirishdan foydalangan holda erishishimiz mumkin. Manfentli kodlashtirishdan foydalanganda sifat va jurnallar yigʻindisini tuzamiz. Masalan, ijrochining xarakterlovchi ijobiy terminlar boʻlimi «aʼlo» yoki «malakasiz» kabi jumlar boʻlishi mumkin. Latent kodlashtirishda esa mulohaza yuritish uchun tartib qoida tuzamiz. Masalan, ijobiy va salbiy jumalarga tayangan holda kirizisli holatlarni keltirib chiqarayotgan diplomatlar tarixini klasifikatsiyalash oʻz firmasining foydasini tashkil eta olmayotgan hizmatichi yoki boʻlmasi sud jarayonlarida yutuqqa erishayotgan advakotlarni klasifikatsiyalashimiz mumkin.

Tadqiqotchi tomonidan chiqarilgan xulosalar izlanuvchining tanqidiy punkti hisoblanadi. SHuni yodda tutish kerakki, kontent-tahlil tekstni tuzgan insonning maqsadini aniqlay olmaydi. U faqat tekstda mujassam boʻlgan mazmunni aniqlaydi. Masalan, kontent-tahlil bolalar kitoblarida har xil gender normalar mavjudligini koʻrsatadi. Bu bola shu gender normalari bilan tarbiyalanadi degani emas, bunday xulosa

chiqarish uchun mustaqil tadqiqot va bola psixologiyasini chuqur o'rganish lozim.

Statistik hujjatlar va ikkilamchi tahlil. Tadqiqotchi ixtiyorida ko'plab turdagi ijtimoiy axborotlar mavjud. SHunday axborotlar borki ular son ko'rinishida bo'lib, statistik hujjatlarda (kitoblarda, hisobotlarda) mavjud. Axborotlarni kutubxona yoki kamyuterda joylashgan nashriyotlardan olish mumkin. Statistik tadqiqotlar juda ham xilma-xil usullari ko'llaniladi. Tadqiqotga agar nazorat kerak bo'lsa, tajriba bu eng yaxshi metod hisoblanadi va tomonlar bir maqsadga kelishadi.

So'rov qachonki tadqiqotchining o'zida savollar va jarayon haqida mulohaza va baholar tug'ilganda paydo bo'ladi.

Statistik tadqiqot byurokratik tashkilotlar haqida axborot va ma'lumotlar to'plash uchun kerak. Jamoat yoki shaxsiy tashkilotlar sistematik jihatdan ko'p tipdagi axborotni to'plashadi. Bu axborotlar siyosiy yoki jamoat xizmatchilardagi savollarni echishda kerak bo'ladi. SHu orqali statistikada analiz siyosiy-iqtisodiy hisobotlardagi gipotezani aniqlashda ishlatiladi. Bunday axborotlar uzoq vaqt davomida to'planib boradi.

Ma'lumotlar manbai: asosiy statistik manba sifatida davlatlar yoki halqaro agentliklar va huquqiy tashkilotlar hisoblanadi.

Statistik manbalarga har xil ma'lumotlar, lug'atlar kutubxonalardagi nashriyotlar, tashkilotlardagi va birlashmalardagi yozuvlar va boshqalar kiradi.

Eng kerakligi shundaki axborot ochiq va hamma uchun mujassam bo'lishi kerak, bo'lmasa uni tekshirishi mumkin emas.

Hujjatlar bilan ishlashda avtobiografik metod

Biografiyalar va jamiyat yoki individuallikda ijtimoiylikni izlash. Psixologiyada ushbu metodning individual insoniy strategiyalar tahlili jamiyatda kishilarning mavjudligini anglash uchun qo'llaniladi.

Psixologiyada ma'lum bir kishilarning taqdiri bilan qiziqish gumanistik an'analar doirasida yuzaga keladi. Uning g'arb davlatlarida qo'llanilishi oddiy kishilar turmushining boyligini, ularning «umid-ishonchlarini, ya'ni xalq hayotining oz darajada mashhur bo'lgan tarixini ochib berishi orqali namoish etdi. Bu davlatni nafaqat hokimiyat, balki

ma'lum bir erkinliklarni tanlash va ulardan foydalanish doirasida shakllangan oddiy kishilarning hayotiy strategiyasi boshqarishni ham ko'rsatadi. Bunday strategiyalar jamiyatni tubdan o'zgarishga qidirdilar. Jumladan, P.Tompson shunday xulosaga keladi: XIX-XX asrlarda Angiliyada tabaqalanishdan burjua jamiyatga o'tilishi oiladagi o'zgarishlar (ota-onalarning strategiyasi, kelajak avlodni umuman boshqa qadriyatlar asosida tarbiyalash)ga bog'liq hisoblanadi.

SHu kabi tadqiqotlarning tarixiy xarakteri jamiyatining ijtimoiy va tarixiy turmushi singari turli rakurslarni qiyoslash va tahlil qilish, shuningdek, hokimiyat mexanizmiga e'tiborni jamlash va Mishal Fuko fikriga binoan, «hokimiyat mikrofizikasi», ya'ni kishilarning kundalik hayotidagi hokimlik munosabatlar tizimini tahlil qilish imkonini beradi.

YAngicha yondashuv: tarjimai hol

Individ taqdirlarni tadqiq etish usuli hozirgacha o'zinig yakuniy ta'rifini topmagan bo'lib, u ba'zan gumanistik, ba'zan esa biografik usul, deb nomlanadi. Ayrim hollarda sifatli usul yoki sub'ektiv psixologiya deb atalib, fikrimizcha, uni mikropsixologiya deb nomlash haqiqatga yaqinroqdir. Tadqiqotning markaziy ob'ekti mikromuhit bilan aloqador kishinig individual hayoti hisoblanadi.

Tahlil uchun dastlabki aniq ma'lumotlar rivojlanish bosqichlari bo'yicha ko'rib chiqilgan individual tarjimai hollra hisoblanadi. Dastavval, bu «yopiq» ijtimoiy guruhlar, emigrantlar, milliy jihatdan ozchilikka tegishli bo'lib, aynan shu sharoitlarni o'rganish maqsadida 20-yillarda biografik usul yuzaga keldi (T.Tomas, F. Znanetskiy, CHikago maktabi). 70-yillardan boshlab oxirgi o'n yillikda ushbu usulga nisbatan qiziqishning oshishi natijasida uni o'rganish doirasi ancha kengaydi. Hozirgi paytda ham tadqiqotchini ijtimoiy-tarixiy jarayonlarni boshdan kechirgan sub'ektiv tajriba (urush, inqilob, inqiroz va migratsiyalar) va kishilik hayotining ma'lum davri (bolalik, kasallik va o'lim) qiziqтира, bu usuldan keng miqiyosda foydalanadi. SHuningdek, kishilarning tarjimai holi ma'lum ijtimoiy institut va tashkilotlarnig (masalan, fandagi yangi yo'nalishlar, partiyalar va siyosiy harakatlar) tashkil topishi va rivojlanishi dinamikasini tiklashda ham qo'l keladi.

Individual va oilaviy strategiyalarni o'rganish usullardan biri bo'lib, bir necha avlodlar va ularning strategik rekonstruktsiya metodi hisoblanadi.

SHunday qilib, tarjimai hollar «turmush konsepsiyasi» (A. SHuttse), kishilarning aniq hayotiy tajribasi, hayotiy davr mobaynida ijtimoiy o'zgarishlarni o'rganish doirasidagi sotsial qiziqishlar ob'ekti bo'lishi mumkin. SHu bilan birga ularning ijtimoiy muammolarni o'rganishda ijtimoiy psixologik tahlil quroli sifatida ham qo'llanilishi mumkin.

Ayni paytda individual ijtimoiy tajriba borasidagi dastlabki ma'lumotlarni qo'lga kiritish istagi qaerda mavjud bo'lsa, o'sha erda ushbu usuldan keng ko'lamda foydalanilib, bu ma'lumotda ijtimoiy «aktiv»ning sub'ektiv nuqtai nazari singari qimmatga ega. SHu sababli biografik usulda asosiy ma'lumotlar bo'lib shaxsiy hujjatlar: intervyu natijasida olingan turmushtarzi, yozma tarjimai hollar, kundliklar, xatlar, oilaviy arxivlar, suratlar xizmat qiladi.

Fanda ushbu usulning ko'pgina yillar davomida qo'llanilishiga qaramay hozirgacha uning tushunchaga oid mexanizmini ishlab chiqish tugallanmagan. Bu qirraning uslubiy jihatdan ishlab chiqilmaganligi, asosan uni qo'llashning intizomlararo (madaniyatlararo) harkteri va ma'lumotlarning o'xshashligi bilan asoslanadi. Asosiy umumlashtiruvchi holat bo'lib, ijtimoiy va tarixiy jarayonlarning sub'ektiv jihatiga tadqiqotchi e'tiborni qaratish hisoblanadi. Tushunchaga oid apparatni ishlab chiqilmaganligi garchi halaqit bersada, lekin u biografik tadqiqotlar o'tkazishni cheklab qo'yilmaydi.

Biografik tadqiqotlarning tarixi va asosiy yo'nalishlari

Turmush tarixiga qiziqish XIX asr oxirida paydo bo'lishiga qaramay, bu boradagi dastlabki jiddiy yutuqlari 20-30 yillarga tegishli bo'lib, u Tomas va Znanetskiy («Evropa va Amerikada polyak dehqoni» 1918 yil) nomlari bilan bog'liqdir. Ular 10-yillarda AQSHda yuz bergan ommaviy migratsiyalar jarayoni sharoitida polyak komyutetinig ichki turmushini tahlil qilishga e'tiborlarini qaratadilar. Xatlarda ko'rsatilgan polyak migrantlarning turmush tarixini tahlil qilarkanlar, ularga madaniyat borasidagi nizolar, jinelar munosabati, insoniy baxtiorlikni tushunish kabi ijtimoiy fenomenlarni ko'ra olish imkoniyati tug'iladi.

Biografik bilishdagi singari ular tomonidan ishlab chiqilgan yondashuvning falsafiy asosi uchun ijtimoiy va individual, ob'ektiv va

sub'ektiv, o'zini va boshqalarni angalash dualizmining o'zaro ta'sirini taxmin qiluvchi ramziy interaksionizm yo'nalishi yuzaga keladi. O'z tadqiqotlarining amaliyotida ushbu nazariy modellarni rivojlantira turib, ular ijtimoiy hodisalarning sub'ektiv tomoni to'g'risida ma'lumotlar bo'lmasa, bilish mumkin emas, deb takidlaydilar.

Yigirmanchi yillarda Tomas va Znanetskiy pozitsiyalari qo'llab-quvvatlanib, CHikago maktabi faoliyatida, jumladan, marginollar, og'ishma hulq-atvor, o'zini-o'zi o'ldirish, oilani tadqiq etishda rivojlantiradi. Bu yondashuv tarafdorlarining fikricha, mikrotadqiqot va **sase study**ga e'tiborni qaratish o'z mohiyatiga ko'ra, psixologiya uchun biologiyada mikroskopning ixtiro qilinishi bilan baravar va ijtimoiy jarayonlarni tadqiq etishda inqilobni yuzaga keltirish darkordir. Biroq, sub'ektiv psixologiya tarafdorlarinig nuqtai nazarlari pozitivistlar tomonidan reprezentativlikning mavjud emasligiga qaratilgan edi.

SHaxsiy hujjatlardigi dalillar tekshiruvda mustaqil ma'lumotlarning yo'qligi ilmiy maqsadlar shakllantirilmaganligi uchun ma'lumotlardan foydalanishda yo'l qo'yilagn xatoliklar tufayli qattiq tanqid ostiga olinadilar.

Qattiq tanqid tagiga olinish natijasida metod obro'sizlantiriladi va 60-yillarga qadar ijtimoiy psixologik tadqiqotlar amaliyotida umuman qo'llanilmaydi, chunki psixologiyada pozitivistik an'ana ustun bo'lib chiqadi.

Usulning ikkinchi bor tug'ilishi va pozitsiyalarning tezda kuchayishi jamiyatchilik fikridagi o'zgarishlar, ya'ni 60-yillardagi gumanistik ijtimoiy harakatlar va individga tarixiy jarayonlarning faol ishtirokchisi sifatida qiziqishning uyg'onishi bilan bog'liqdir.

Hozirgi vaqtda biografik usul yanada ko'proq shuhrat qozonishiga muvaffaq bo'ldi. Hususan, uch Evropa maktablari: ingliz, frantsuz va nemis maktablari mashhur bo'lib, biografik tadqiqotlarning ingliz maktabi asosan Esseks unversiteti va P. Tompsan, R. Perks, K. Roberte, D. SHeridan kabi ijtimoiy tarixchilar atrofida to'planadilar. Ular, asosan, bitta avlodga va tarixiy ajdodlarning sub'ektiv tajriba (vektorian davri shohidlari; ikkinchi jahon urushni boshidan kechirgan kishilar) lariga taluqli bo'lgan kishilar tarjimai hollarni qiyosiy tahlil qilishga diqqatni qaratadilar. O'z navbatida, frantsuz maktabi ommaviy (xalq) tabaqalar va alohida ijtimoiy guruhlar tajribalarini tadqiq etishga ko'proq jalb etiladi. (D. Berto, P. Burue, E. Viyyam-Bertto va boshqalar shahardagi

tabaqalar, migrantlar, kichik burjuaziya, siyosiy harakatlar). Nemis maktabi esa «turmush kontseptsiyasi», ya'ni «hayotiy konstruktlar» singari ma'lum tarjimai hollarning ichki mazmunini tadqiq etishga ko'proq intiladi (A. SHuttse, M. Koli va boshqalar). Ushbu usul AQSHda tor doirada ya'ni yopiq jamoalarni va siyosiy harakatlarni tadqiq etish doirasida qo'llaniladi (T. Xavaren, G. Elder, R. Gril). E'tirof etilgan maktablardan tashqari, industrial taraqqiyot jarayonida indentichlik o'zgaruvchanligi bilan shug'ullanuvchi skandinaviya va finlandiya maktabi benihoya qiziqishni kasb etadi (P. Rose va boshqalar). Makaziy va SHarqiy Evropada ham biografik tadqiqotlar postkommunistik davrda keng qo'lamda qo'llanila boshlandi. Biografiyada ushbu tadqiqotlar madaniy an'analar doirasida o'tkazilib, Pol'shada emigrantlarni, Vengriyada esa milliy indentichlikni tadqiq etish borasidagi pozitsiyalar kuchlidir.

Sobiq ittifoq va SHarqiy Evropa davlatlaridagi ijtimoiy fanlar uzoq yillar mobaynida ilmiy qiziqish doirasida bo'lmay, balki davlat manfaatlariga bo'ysundirilgan edi. Oxirgi yillarda yuz bergan voqealar ijtimoiy fanlar gumanizatsiyasiga imkoniyat tug'dirib, shaxs va uning sub'ektiv ijtimoiy tajribasiga yanada ko'proq e'tiborni qaratadi.

Turli ijtimoiy stratalardan olingan oilalar tarixi rekonstruktsiyasiga asoslanib, biz qanday «o'yin qoidalari»ga binoan sovet kishisining hayoti aniqlanganligini, qaysi strategiya hayotiy muvaffaqiyat va ijtimoiy zina bo'yicha ko'tarilish sari olib borishini, farzandlariga munosabati bo'yicha ota-onalar nimalarni kutishlarini, ma'lum hayotiy strategiyani tanlashda ijtimoiy imkoniyat va cheklashlar qay darajadiligini aniqlamoqchimiz.

Dastavval loyiha bo'yicha D. Berto va o'sha paytda Sotsiologiya institutida faoliyat olib borgan V.Semenova, M. Malsheva o'rtasidagi intellektual hamkorlik sifatida amalga oshiriladi. Keyinchalik esa asosiy o'zagini Psixologiya instituti xodimi (L. Koklyagina, E. Mesherkina, V. Semenova, S. Rojdestvenskiy, E. Foteeva, shuningdek M. Malisheva, O. Litvekchenko, V. Biguaa)larni tashkil etuvchi ixtiyoriy ilmiy jamoa sifatida rasmiylashtirilib, loyiha «Rossiyada ijtimoiy mobellik asari» deb nom oldi.

Umuman olganda, sifatli o'tkazilgan tadqiqot representativ tanlovni talab qilmagan holda, ushbu loyiha maqsadlari uchun dastlabki ma'lumotlarni tanlash representativ longityuyud «Rossiya avlodlari

yo'llari» asosida amalga oshiriladi (tadqiqot 1985 yil psixologiya institutida o'tkazilib, tadqiqot rahbarlari L. A. Koklyagina va V.V. Semenovlardir).

Longityud tadqiqotini tanlash biografik loyiha uchun ikkita jahati bilan asoslanadi.

Birinchi-dan-oilaviy o'tmishlarni ijtimoiy qiyoslash imkonini berib, turli ijtimoiy guruhlarni ko'rsatuvchi respondentlar va ular oilalarining tanlovi uchun longityud baza bo'lib xizmat qiladi.

Ikkinchi-dan-inqilobdan so'ngi vatanimiz tarixi uch avlod hayotiga tegishlidir. SHuning uchun «farzand»larni orqaga qaytarish butun sovet tarixi davrini o'z ichiga qamrab olish imkonini beradi: Buvalar xotirasida an'anaviy Rossiya jamiyatining buzilishi sodir bo'ldi, ota-onalar «mumtoz» sovet davlatining tashkil topishi va taraqqiyotning guvohlaridirlar, farzandlar esa ularning inqirozi va davlat tanlagan keyingi yo'lni boshlaridan kechirmoqdalar.

Tanlash bo'yicha olib borilgan dastlabki ishlar natijasida 68 ta oila tanlanib, har bir oilaning uchta a'zosida intervyu olindi. Oila a'zolaridan biri respondent bo'lsa, qolgan ikkitasi esa kattaroq yoshdagi avlod (ota-onalar va ularning ota-onalari)ga taalluqlidir. Empirik tadqiqotlar respondentning hayot yo'li to'g'risidagi chuqur yarimstrukturali intervyu (1,5-2 soat) metodi shaklida o'tkazilib, bu asr boshidan boshlab oila tarixini shakillantirish imkonini beradi. YOsh respondentlarning ota-onalari asosan 30-40 yillarda, buva va buvilari esa 1900-1920 yillarda tug'ilgan bo'lib, o'z navbatida, ularning ota-onalari inqilobni boshlaridan kechirganlar. Demak, 1900 yilda tug'ilgan kishi eng qari hikoya qiluvchi hisoblanadi.

Oilaning geneologik ildizlari turli ijtimoiy qatlamlari va Rossiyaning turli mintaqalariga borib taqaladi. Tabiiyki, o'tmishda ko'pgina oilalar dehqonlar qatlamiga mansub bo'lganlar. Inqilobgacha bo'lgan jamiyatda to'qqizta oila davlatmand qatlamlardan: savdogarlar, oqsuyaklar, sanoatchilar, rossiya intelegentlaridan kelib chiqqandirlar.

Oila borasidagi har bir hikoya nafaqat o'zi va yaqin qarindoshlari haqidagi dalillarni, shuningdek, amaki, amma, xola va tog'aning qizlari va jiyanlar ham kiritilgan «katta oilaviy urug' jamoasi» to'g'risidagi ma'lumotlarni o'z ichiga qamrab oladi. SHu sababli, har qanday voqea 20-30 kishi hayoti traektoriyasini tasvirlaydi. O'z navbatida, bu 2000 kishi hayoti haqidagi ma'lumotlarni beradi.

Ushbu loyiha sotsial mobelikning gender jihatlarini va gender indentichligini (M.Malsheva, E.Mesherkina), ijtimoiy va madaniy mavqelar transmissiyasining avlodlararo muammolari (V.Semenova), jamiyatning inqilobiy transformatsiya sharoitida oilaning ijtimoiy moslashishi tahlili (D.Berto, E.Fottoeva), sovet davrida turli ijtimoiy guruhlarining taqdiri (O.Litvinenko, V.Biguaa) va boshqalari chiqish imkonini berdi.

Tahlil uchun oilaviy o'tmishlar tanlovida nafaqat oilalarning ijtimoiy-tipik strategiyalarini yanada keng qo'lamda tasavvur qilishga, balki ularning ijtimoiy-tarixiy noyobligi va individualligini ko'rsatishga intilamiz. Demak, Osipovalarning oilaviy o'tmish tarixida Ural qishlog'i sharoitidagi dehqon hayotining ijtimoiy noyob tajribasi tasviri mavjuddir: kollektivlashtirish davrida mahalliy dehqonlar kolhozning rasmiy ko'inishini tuzadilar, aslida esa ular xo'jalik yuritishning odatiy individual oilaviy usulini olib borishni davom ettiradilar. YOhud xususiy va ko'chmas mumkin ekspropriatsiya qilish sharoitida 30-yillarning 2-yarmiga qadar oilaviy uylarni shaxsiy mulk shaklida saqlashga erishgan Jurkalistovlar oilasini misol qilish joiz. Misol orqali ijtimoiy-noyob vaziyatlarda totalitar jamiyatda mavjud bo'lib, ijtimoiy tanlovning nihoyat darajada cheklanishi natijasida ham oddiy kishilarning hayotiy tajribalari to'g'risidagi ushbu ma'lumotlar tahlilida qo'llaniluvchi texnik V. Glazer va A.Strauslar tomonidan yaratilgan metodologiyaga mos tushadi. Ularning kontseptsiyalariga muvofiq, yashab o'tilgan hayot to'g'risida hikoyani so'zlash mobaynida tadqiqotchi tomonidan qo'lga kiritilgan «shaxsiy» ma'lumotlar asosida ijtimoiy psixologik mazmun va tasvirning qayta ishlanishi yuz beradi. Qayta ishlashning keyingi qadami konkret ijtimoiy tajribadan kelib chiquvchi gipotezalarning asoslangan shakli hisoblanadi. Bunday nazariya bilan shug'ullanish butun jamiyatni darhol generalizatsiya qilishga olib bormay, ushbu texnika tasviri tadqiqotchiga asta-sekin qadamma-qadam ma'lum jarayonning turlicha o'tmishini tushunishga imkon beradi. Straus va Geazer fikricha, induktiv mantiqning qo'llanilishi deduktsiyaning qaytadigan yo'lini chiqarib tashlamaydi, aksincha, uning real hayotiy mazmunini to'ldiradi va ochib beradi.

Ma'lum hodisa, Geazer va Straus nuqtai nazaricha, ijtimoiylikning namoyon bo'lishida misol bo'ladi. Binobarin, hayotiy o'tmishning sub'ektivligi uning zaif va kuchli tomonlari bo'lib hisoblanadi.

Hozirgi paytda biografik tadqiqotlar Psixologiya institutidan tashqari, Rossiyaning boshqa ilmiy markazlarida ham o'tkazilmoqda. Jumladan, Peterburgda ushbu tadqiqotlar bilan V.Golofast, E.Zdravomislev, V.Pavlenko shug'ul- lanmoqdalar.

Yirik tadqiqot markazi Ukraina (migratsiya, milliy identifikatsiya, tarixiy xotira muammolari)da tashkil etilgan bo'lib, Latviyada tuzilgan markazida esa T.Tizenkopf tadbirkorlarda identichlik o'zgaruvchanligi muammolari bilan shug'ullanmoqdadir. Keyingi paytda bu borida mamlakatimizda ham qator ilmiy tadqiqot institutlari va markazlar keng ko'lamli ishlarni olib bormoqdalar. Bu borada «Ijtimoiy fikr» Respublika jamoatchilik fikrini o'rganish markazi faoliyati keltirish mumkin. Mikropsixologiyaning rivojlanishi jamiyatni demokratlashtirish sharoitida qonunchilik va faol ijtimoiy faktor sifatida shaxsga e'tiborni kuchaytirish hisoblanadi.

So'rov usullari:

Anketa so'rovnomasi va intervyu

So'rov - ijtimoiy psixologik ma'lumotlarni yozma, anketa va og'zaki, intervyu shaklida to'plashda eng ko'p qo'llaniladigan usul. U jarayonning sub'ektiv tomonlarini o'rganishga yo'naltirilgan bo'lib, respondentlarni hayot faoliyati haqidagi javoblariga asoslanadi.

So'rov metodlari ikkiga bo'linadi, ular anketa so'rovi va intervyudir. Intervyuning bir necha shakllari mavjud. Suhbat tarkibiy tuzulishiga ko'ra hujjatli intervyu (o'tmish hodisalarini o'rganish va dalillarni aniqlash) va fikrlar bildirish intervyusi (baho berish, qarashlari va munasabatlarini ko'rsatib berish); mutaxassis va ekspertlar bilan bo'ladigan intervyu (tashkiliy jarayonlari va protsedurasi bilan oddiy intervyudan farq qiladi). Intervyu olish texnikasiga ko'ra ham erkin, standartlashmagan va rasmiylashgan (shuning bilan birga yarim standartlashgan) intervyular farqlanadi. Erkin-intervyu bu uzoqdavom etuvchi suhbat bo'lib, umumiy dastur bo'yicha savollar qat'iyiligi kuzatilmaydi. Bu usul tadqiqotni rejalashtirishda razvedka vazifasini o'taydi. Standartlashgan intervyu rasmiylashgan intervyu kabi butun jarayonni qat'iy ishlab chiqishni talab etib, suhbat umumiy rejasida savollar aniqligi, ketmaktligi va javoblar varianti ehtimolligi birlashtirilgan bo'ladi.

Intervyu o'ziga xosligini inobatga olib intensiv («klinik», chuqur, uzoq, muddatli) va fokuslashgan respondent tor ta'sir doirasiga ko'ra

belgilanadi. Klinik intervyu maqsadiga ko'ra respondent ichki motivlari, istak ishtiyoqi to'g'risida ma'lumot olish. Fokuslashgan intervyu maqsadi esa ko'rsatilgan ta'sir asosida sub'ekt reaksiyasi to'g'risida ma'lumot yig'ish. Uning yordamida misol uchun inson axborotning alohida jabhalariga munosabat bildirishi aniqlanadi (matbuot, ma'ruza va shu kabilarga). Bunda axborot tekisti oldindan kontent-analiz yordamida tahlil etiladi. Tahlil natijasida olingan ma'lumot birliklarni aynan qaysilari respondent tomonidan e'tiborga olinganligi aniqlanadi.

Yo'naltirilmagan intervyu shakli «terapevtik» xarakterga ega bo'lib, tashabbus to'la respondent tomonida bo'ladi, intervyu esa faqat «yuragidagilarni bayon etishga» yordam beradi.

Norativ intervyu – intervyurerning erkin bayon etishga, turmush izohini ochib berishga yo'naltirishi kuzatiladi.

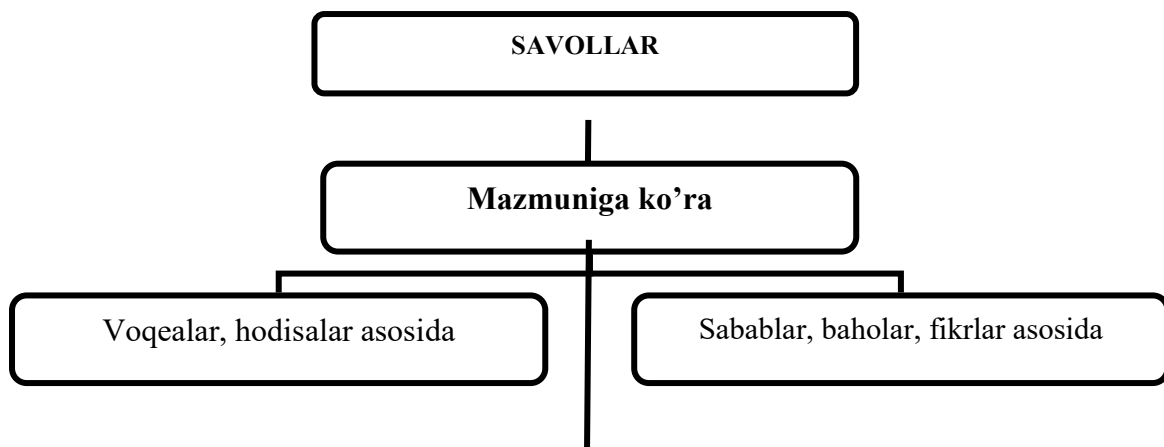
Tashkil topish usuliga ko'ra guruh va individual intervyu shakliga bo'linadi. Birinchi holatda intervyurer guruh bilan suhbat bog'lashga harakat qiladi. V.Pozner televizion uchrashuvlari bunga misol bo'lishi mumkin. Telefon orqali bog'lanishlar fikrlar bayonini ochib berishga imkon yaratadi.

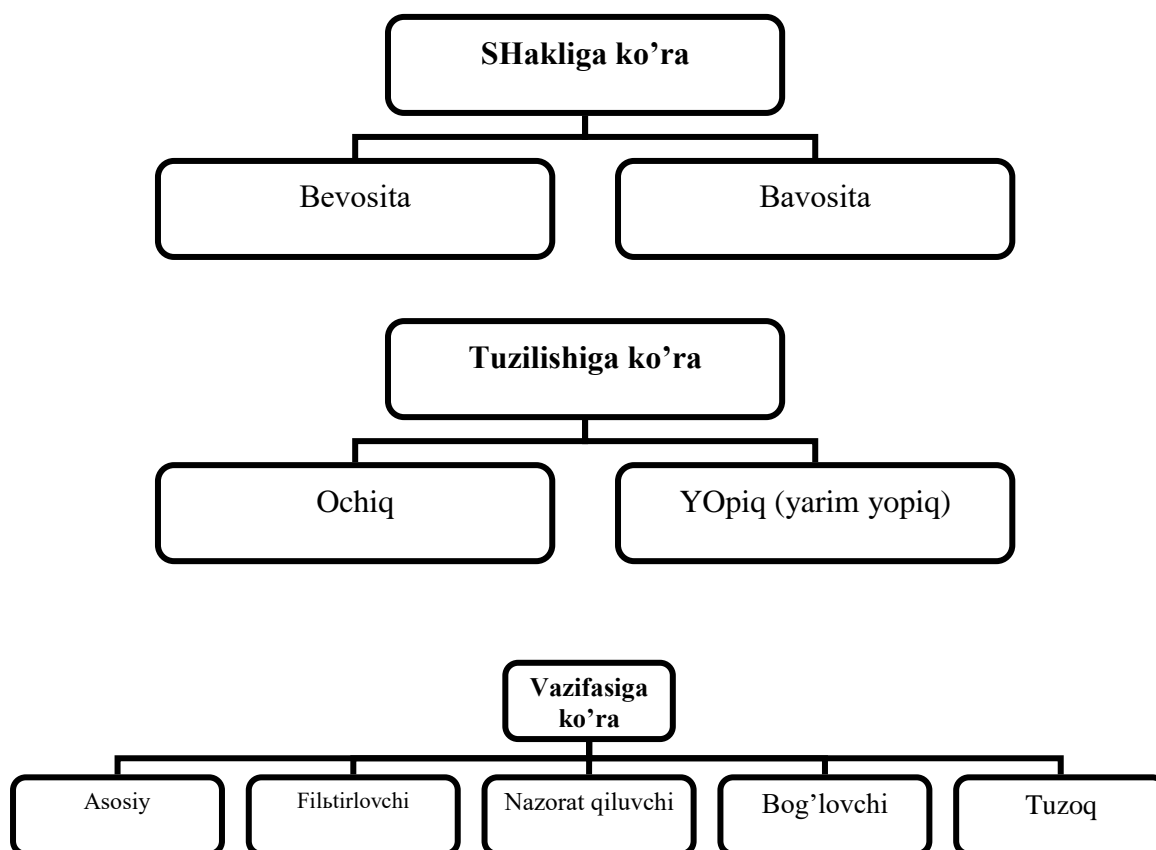
Anketa so'rov - ijtimoiy psixologik tadqiqotda foydalaniladigan so'rovning asosiy ko'rinishlardan biri, unda respondentlar so'rovga yozma javob beradilar, respondent va tadqiqotchi o'rtasida sirtqi, anketa vositasidagina munosabat o'rnatiladi. So'ronomani tarqatishi bilan tadqiqotchi so'rov jarayoniga o'z ta'sirini yo'qotadi. So'rovning dastlabki bosqichida so'rovnoma savollari ishonchliligi, asosiligi tekshiriladi. Anketa so'rovda respondentlarni jalb qiluvchi funktsional-psixologik savollar muhim rol o'ynaydi. SHuningdek, anketaning ko'rinishi, gramatik qoidalarga rioya qilinganligidan tortib varaqaning anonimligigacha alohida e'tibor qaratish lozim bo'ladi, chunki konfliktli holatlar, oilaviy munosabatlar, ishchi va rahbar hamda boshqa aloqalarni o'rganganda bu etakchi omil hisoblanadi.

Anketa tejamli va tezkor usul hisoblanadi. Uning yordamida qisqa muddat ichida bir necha ming kishini so'roq qilishi mumkin. Biroq bu metodning kamchiliklari ham yo'q emas, masalan: so'rovnomani respondentning o'zi to'ldirilganligiga isbot yo'qligi, pochta yoki matbuot orqali tarqatilgan so'rov varaqalarining qaytarilmasligi, ba'zi muhim savollarga javob bermasdan tashlab ketish va hokazolar.

Anketali so'rovni boshlashdan oldin tadqiqot maqsadi va vazifalari bilan tanishtiriladi, anketani obro'li kishining olib borishi uning ahamiyatini oshiradi, biroq rasmiy kishilarni so'rovga jalb qilish yaramaydi, bu respondentlarda so'rovnomaning anonimligiga shubha uyg'otishi mumkin.

Ijtimoiy psixologik tadqiqot anketalarni tarqatishga qarab so'rovning pochta va ommaviy usullari mavjud.

Pochta orqali amalga oshiriladigan so'rov – anketa so'rovining bir shakli, unda so'rov varaqalari salohiyatli kishilarga pochta orqali yuboriladi va respondentning javob yuborishi uning ob'ektga qiziqishiga, sotsial faolligiga, uning tadqiqotchi bilan munosabatiga va hokazoga bog'liq bo'ladi. Anketa 1-2 kun orasida respondentning qo'lga etib-boradi, 7-10 kun ichida olingan natijalar ko'pincha 50% ni, 2-hafta oxiri 3- xafta boshlarida 90% ni tashkil etadi, so'rovning davomiyliligi 4-6 xaftatadan iborat bo'ladi.

Ommaviy so'rov – anketa savollarini gazetaga va jurnallar orqali tarqatilib, birlamchi informatsiya olish metodi. Javoblarning yig'ilishini nazorat qilish mushkul masala, yaxshi natijalarga ega bo'lishi, respondentning bo'sh vaqtini jalb etish uchun uni qiziqтира bilish kerak. So'rovnoma oxirida uni to'ldirish va yuborish so'raladi. So'rovni qayta amalga oshirish ham effektiv hisoblanadi. Ijtimoiy psixologik tadqiqot natijalarini muntazam e'lon qilib turish ham tadqiqotning obro'yini oshiradi.

Anketani to'ldirishda bir qator elementlarga e'tibor berish kerak, bo'lar tadqiqot maqsadini, hujjatni to'ldirish qoidalarini, ochiq va yopiq

savollar tartibini va so'rovnoma oxirida minnatdorchilik fikrlarining bo'lishi lozim.

Ommaviy so'rov xalq ommasi orasida umuman ko'p miqdordagi kishilardan so'rash imkonini beradi, kamchiliklariga javoblarining to'liq jo'natilmasligi, yuqori bo'lmagan representativlik darajasi kiradi.

Ma'lumotlar ishonchliligini oshirish. Axborot ob'ektlari kishlar turmush hodisalari turli jabhalarini, sub'ektiv holatlarini, atrofdagi hodisalariga munosabatiga bog'lik ravishda turli xarakterga ega bo'lishi mumkin. Bunday keng qamrovli ma'lumotlar ishonchligini ta'minlashda savollar qo'yilishi texnikasini qo'llashni nazarda tutish lozim. Birinchi navbatda bu rejadagi axbarot xarakterga va tarkibga bog'lik bo'lib, bunday intervyurer ko'llaydigan til yoki terminalogiya juda kam ta'sir etadi.

So'rov leksikasi - so'rov o'tkazilishi nazarda tutilgan til hamma uchun ham bir xil tushunarli emasligini inobatga olish kerak. Ko'p tilli mamlakatlarda, regional xalklararo munosabatlar zich joylashgan muhitda, so'rovda milliy tildan foydalanish, yanglishishga, atayin qilingan yuzaki (so'rovnoma qarama qarshiligiga bog'lik ravishda) bo'ladi.

Anketa yoki intervyu so'rovnomasini boshqa tilga o'girish uch aperiatsiyaga bog'liq bo'ladi: 1) original tildan boshqa tilga o'girish; 2) original tilga qayta boshqa tarjimon tomonidan tarjima qilish; 3) original so'rovnomaning qayta tarjima qilingan so'rovnoma bilan solishtirish va ma'no buzilishlarini qayta ko'rib chiqish. Ommaviy so'rovlarda til muamolari ko'proq uchraydi. So'ralayotgan auditoriya til sitilistikasi, jargoni va shu kabilarga mos bo'ladi.

G.I.Sagonenko va O.B. Bochkov anketaning umumiy ko'rinishi va alohida savollar murakkabligini baholovchi deferensiyalashgan tizim manzaralarini quyidagicha ko'rsatadi:

a) savollarning tizimli ko'rinishi- gramatika va leksika murakablik darajasi, har bir auditoriya tiliga mos ravishda intervyurer savollar uzunligini tuzish va gramatik murakablikni qo'llash mumkin (terminlar, murakkab tuzilgan gaplar va shu kabilar);

b) savol mazmuni tushunarligi darajasi – ikkinchi muhim mezon bo'lib, fikrlash shaklini ko'rsatuvchi terminlarni qo'llash;

v) javoblarini yaratish murakkabligi-hodisalarni eslatish, ko'rsatilgan holatlarni tasavur etish, taqqoslash va shu kabilar.

SHuni esda tutish lozimki, ma'lumot to'laqonligi respondent dunyoqarashi va madaniyatiga bog'liq.

So'ralayotganlarning darajasi (respondent holati). So'rov mavzusi qandayligidan qat'iy nazar respondent to'g'risida ma'lumot ya'ni so'rovnoma pasporti bo'lishi lozim. Bular: jins, yosh, ma'lumot, mehnat staji, oilaviy sharoiti, daromadli ko'rsatkichlarda.

1. Javoblar kategoriyasi-birinchi murakkab vaziyat. So'rovnoma ochiq va yopiq savollar shaklida berilishi mumkin. Ochiq shakli - bu murakkab tahlilni yuzaga keltiradi, chunki respondentlar ochiq qo'yilgan javobga munosabat bildirishini oldindan aytib bo'lmaydi: «Sizning oilaviy ahvoligiz qay darajada?» degan savolga «uylangan - buydoq», «oilali – oilali emas», «yolg'iz – ko'p bolali» kabi javoblarni berish mumkin. YOshingiz degan savolga esa «19» yoshda, 1984 yil yoki pensioner degan javobni berishi mumkin.

YOpiq shakli – bu borada ancha ishonchli bo'lib, faqatgina javoblarni guruhlashtirishda qiyinchilik tug'iladi. Aytaylik yosh to'g'risida ma'lumot olishda tadqiqot maqsadlariga mos va davlat statistik ko'rsatkichlariga xos ko'rsatkichlarni belgilash lozim bo'ladi. Odatda quyidagi yosh davrlari qo'llaniladi: 1-4,5-6, 10-14, 15-19, 20-24, 25-29, 30-34, 35-39, 40-44, 45-49, 50-54, 55-59, 60-69, 70-79, 80 yoshdan yuqori. Psixologlar ekspert baholashida 25-yoshgacha bo'lgan yoshga quyidagi shkalini ko'rsatadi: 0-2, 3-4, 5-6, 7-9, 10-12, 13-14, 15, 16, 17, 18-19, 20-21, 22, 23, 24.

Tadqiqotchi javob variantlarini guruhlashtirishda u qiziqadigan guruhni taqqoslashi va olgan ma'lumoti mavjud statistik ko'rsatkichlariga mos kelishini inobatga olish kerak. SHuni ham unutmash kerakki ko'pgina statistik ko'rsatkichlarda interval qatori tengligi zaruriy ahamiyat kasb etadi.

Amalda yuqoridagi ko'rsatkichda interval bir xilligi kuzatilmagan. Masalan, ta'lim olishda ham quyidagi interval teng bo'lmaganligi kuzatiladi:

- boshlang'ich;
- o'rta;
- umumiy o'rta;
- o'rta maxsus;
- tugallanmagan oliy;
- to'liq oliy;

- ...

Har bir davlat bu borada o'z shkala tizimiga ega. Daromat borasida o'ziga xos savolda oilaviy moddiy sharoitni baholovchi me'zon mavjud. Bu borada to'g'ridan to'g'ri kishilar daromadini so'rash javoblar ishonchligiga shubha tug'diradi. Makon va zamon jihatdan ham turli qiymatga ega bo'ladi. Masalan, «Bugungi daromadingiz sizning va oilangiz ahvoriga qay darajada ta'sir etadi?»

-Biz oylik maoshni kutib yashaymiz. Muhim anjomlar uchun tez-tez pul qarz olishimizga to'g'ri keladi. Pul jamg'arish to'g'risida hech qanday gap bo'lishi mumkin emas.

-Kundalik xarajatlarga pul etarli, lekin kiyim-kechak borasida gap borganda ayrim muammolar yuzaga keladi: buning uchun biz pul jamg'arishimizga yoki qarz olishimizga to'g'ri keladi.

-Umuman bizga pul etadi, hatto jamg'arishga ham ancha muncha qoladi. Lekin, qimmat narxdagi anjomlarni xarid qilganda bizning jamg'argan pulimiz etarli emas. Biz kreditga yoki qarzga pul olishimizga to'g'ri keladi

-Uzoq muddat qo'l keladigan ko'pgina mahsulotlarni sotib olish bizga qiyinchilik tug'dirmaydi. Lekin avtomobil yoki qiymati baland bo'lgan dam olish oromgohlarga borishga pulimiz hali etarli emas.

-Amaldagi vaqtda qimmatbaho savdo sotiq (xarid) qilishni o'zimizga ep ko'ra olamiz. SHuning bilan birga istasak avtomobil, dacha, qimmatbaho mebelga pul jamg'arib olishimiz mumkin.

2. YOpiq savol mavqe borasida ikki ma'noli bo'lmagan terminlarga asoslanish lozim. Masalan, egallab turgan lavozimi yoki mavqeini aniqlashda «malakasiz ishchi» kabi javoblar ro'yxatidan saqlanish lozim. Undan ko'ra «yuk tashuvchi» va shu kabi javoblarni qo'ysa maqsadga muvofiq bo'ladi. CHunki ishchi nuqtai nazarida egallab turgan har qanday lavozimi ham malakaviy yondashuvga ega bo'ladi. Lekin boshqa ish o'rinlariga nisbatan malakaviy daraja ahamiyat kasb etadi. Miqdorni guruhlashtirishda «o'rtacha» degan ko'rsatkichni qo'llashdan ham saqlanish lozim. CHunki bizga so'ralayotganlar nuqtai nazarida o'rtacha miqdor qanchaligi noma'lum (o'rtacha daromad). Bir xil etaplarni taqdim etish lozim: oxirgi uch oylik maoshi; butun oila uchun oxirgi uch oylik maosh va oila soni shular jumlasidandir. Bu borada tadqiqotchi o'zi o'rtacha qiymatni aniqlash lozim. Statistik hujjatda o'z aksini topgan quyidagi savolga kulgili javob olishgan;

«+ishlog'ingizda o'lim qay darajada» degan savolga frantsuz qishlog'boshi «Bizning qishlog'imizda ertami kechmi hamma o'ladi» degan javobni bergan.

Voqea - hodisalar haqidagi xabarlar yoki o'tmish, bugun va kelajak mahsuli to'g'risidagi faktlar respondentlarning bundan xabardorligini nazorat etishni talab qiladi.

1) Respondent xabardorlik darajasini bahosi birinchi navbatda talab etiladigan axbarot mazmun mohiyatiga va ikkinchi navbatda uning xarakter xususiyatiga bog'liq: faktual yoki baholanuvchanligi shular jumlasidandir.

So'rovda savol haqida ma'lumotga ega ekanligini nazorat savollari orqali ham erishiladi.

Savollar qanchalik detallashgan bo'lsa informatsiya shunchalik aniq va ishonchli bo'ladi.

Motivatsiya, fikr va baho berishda savol tuzish nisbatan murakkab protsedura qismi hisoblanadi.

1. Ayniqsa fikr tug'diruvchi, esga soluvchi savollar xavfli hisoblanadi. Quyidagi savol intervyuer tomonidan bayon etiladi:

O'z ishingizni yoqtirasizmi? (shubha uyg'onadi: intervyurer javobga yaqqol qizqadi, lekin aynan qanday javob—respondentga nomalum; u o'zi tomonidan emas balki, qanday javob kutilishiga qarab fikr bildiradi). Savol intonatsiyasidan ham ma'lum bir javob o'z o'rnini topadi.

Siz o'z ishingizni yoqtirasiz, shunday emasmi? (tasdiqlovchi bunday savol bu fikriga qo'shib javob berishga undaydi).

Ishingiz sizga yoqadimi yoki yoqmaydimi? (qat'iy savol qat'iy javob kutadi, negaki bir necha baholash tizimidan aynan ikkita javob belgilangan).

To'g'ri savol formulasi neytral intonatsiyaga ega bo'lish lozim: «Bajaradigan ishingiz sizga qaydarajada yoqadi». YOpiq variantda savollar quyidagi shkalada o'z aksini topish mumkin: «Ishim juda ham yoqadi», «Ishim o'zimga yoqadi», «Aniq aytish qiyin», «YOqmaydi», «Umuman yoqmaydi».

Boshqa bir ta'sirli savolga: «Siz nima deb o'ylaysiz ishchilarning ishlab chiqarish normalarini oshirishga nima to'sqinlik qiladi?»

- yangi normalarning etarlicha asoslanmaganligi;
- intensivroq ishlashni yoqtirmaslik;
- normalarning oshirilishi ularning foydasiga ekanligini eslatmaslik;

-o'zingizning fikringiz (yozing).

Bunda ishchi normalarning oshishiga qarshi chiqishi taxmin qilinadi, bundan olinadigan javoblar shubxa uyg'otadi. Bunday holda savolni to'g'ri qo'yish quyidagicha kechadi: «Ishchilarning ishlab chiqarish normalarini oshirishga nisbatan salbiy munosabatiga sabab nimada?» So'ng javoblar ro'yxatini boshqaruv tomonidan emas balki, ishchilar nuqtai nazaridan tuzish lozim. Masalan: normalarning etarlicha asoslanmaganligi; ish o'rinlarining normalarga nisbatan turlicha tayorgarligi; ishchilarda yakdillikning yo'qligi; ishchilar bilan muhokama qilinmaganligi va hokazo.

Savolni stereotipik formulalashtirish, stereotipik javobni talab etadi.

Ochiq javobni olishda «nima uchun?» savolini qo'yishni o'rniga, detallashtirgan savolni qo'yish ko'proq ahamiyat kasb etadi:

a) aniq hodisalarda aks etadigan fikrlarni bayon etishga yordam beruvchi kontekst: Sizning bu ixtisoslikda ishlashingizga nima sabab bo'ldi?

b) harakat motivi mohiyati tarkibi: Bu kasbingizga nisbatan qanday omil ko'proq sizni jalb etdi?

v) sub'ekt faoliyat yuritgan muhit jamoatchilik fikri muhitini aniqlashga intilish: Sizning yaqinlaringiz, do'st va tanishlaringiz bunga nisbatan qanday fikrda bo'lishdi? Ular bilan maslahatlashdingizmi?

g) shaxsiy faoliyat motivlari: Siz bu kitobni tanlashga qaror qildingiz. Sizning bu qarorni qabul qilishingizga nima asos bo'lib xizmat qildi?

d) voqeaga nisbatan fikrlar o'ziga xosligini tasdiqlovchi nazorat savol: Agar siz boshqa yo'lni tanlash imkoniyatiga ega bo'lsangiz qanday yo'l tutgan bo'lar edingiz? Siz shu kasbni yoki boshqa kasbni tanlagan bo'lar edingiz?

Savollar qurilmasi va javoblar interpretatsiyasi:

Ma'lumotlar ishochligi nafaqat rejadagi informatsiyalar mazmun va mohiyatiga balki savollar qurilmasiga ham bog'liq.

Ochiq savollar. Tadqiqot sohalari va nazorat funktsiyalarini aniqlash bosqichida ijobiy natijalarga erishish mumkin. Erkin shakldagi javob respondent fikrlari, qarashlari, kayfiyati, ularni bezotalantirayotgan muammolar va ular ichida dominant g'oyalarni yoritilishiga jalb etishi taxmin qilinadi. Bundan tashqari kishilar o'zlarining odatiy kundalik hayotidagi o'ziga xos tomonlarini ko'rsatadilar.

Masalan, shaharda istiqomat qiluvchi oilalar turmush tarzini o'rganganda yopiq savolda: «Quyida ko'rsatilgan javoblardan qaysi biri sizning turmushingizdan o'rin olgan» javoblar shkalasini ijobiydan salbiyga tomon ko'rsatilgan; ochiq savolda esa: «Oilangizda sizni nima ko'proq ruhlantiradi?» javob erkin ravishda kutildi. Bundan olingan ma'lumotlar kontent – analiz yordamida solishtirib tahlil qilinadi.

Albatta ma'lumotlar (ochiq va yopiq savol) bir-biriga to'la mos kelmaydi. Nazorat savoli bo'lmish ochiq savol bilan to'ldirilgan, yopiq savollardan olingan javoblar (ma'lumotlar) interpretatsiyasi ochiq asoslangan bo'ladi. Oilaviy turmush tarzini tadqiq etishda yopiq savolda turmush o'rtoqlar orasidagi munosabat va bolalarga munosabatni qiziqishlari doirasi belgilangan bo'lsa, ochiq savolda bolalar nisbatan yuqori rag'batlantiruvchi omil, er-xotin o'rtasidagi munosabatlar esa zo'riqish omili ekanligi aniqlandi.

Ochiq savollarning kamchiligi sifatida baholash sistemasiga moslashish mushkulligi va tahlil etishda turli qiyinchiliklarni aytish mumkin.

YOpiq savollar javoblarning qat'iy izohlanishiga moyilligi bilan farqlanadi. Masalan, RAN psixologiya instituti 1992 yilda o'tkazgan monitoring tadqiqotida yopiq savol shakli quyidagicha tashkil etildi (jadval).

YOpiq savol: «Bugungi kunda yarim yil oldingi turmush ahvolingizni ayrim sharoitlarini qanday baholaysiz?»

YOpiq savollar iqtisodiy jihatdan tejamkorligi tufayli tadqiqotchilar tomonidan tez-tez qo'llaniladi. Ullarni qo'yilishini talab etadigan asosiy jihatlar tartibi:

Birinchidan, javoblar varianti imkoniyatlarini maksimal darajada ko'rib chiqish. SHuning bilan birga yarim yopiq savollarda qo'shimcha fikrlar uchun joy ajratiladi. O'zingizni fikringiz... kabi javob varianti bunga misol bo'la oladi. O'zi fikrini izohlash uchun anketada joy ajratish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Savolga to'g'ri keladigan javob uchun etarli joy ajratilmasa javobning bunday varianti chetlab o'tilish holati kuzatiladi.

Ikkinchidan, javob varianlarini shakllantirishda uch asosiy qoidani yoddan chiqarmaslik lozim:

Savolga javob berishda respondent ko'p holda birinchi javobni belgilaydi. SHuning uchun *1-qoida* birinchi bo'lib variant ehtimolligi

past bo'lgan javobni qo'yish lozim. Javob varianti qanchalik uzun bo'lsa shuncha ko'p vaqt talab etiladi. Respondent esa bunga vaqt sarflashdan o'zini tiyadi. 2- qoida javoblar varianti uzunligi imkon darajada bir xil bo'lishi kerak. 3-qoida javob varianti qanchalik abstrakt bo'lsa uni tanlanish ehtimolligi shunchalik past bo'ladi. Kishilar ko'p hollarda aniq fikrlashadi. Tadqiqotchi uchun aniq tuyulgan savol respondent uchun tushunarsiz bo'lishi mumkin. Har qanday vaziyatda ham bir necha fikrlarni bir jumlada izohlash lozim, misol «ish qiziqarli va yaxshi haq to'lanadigan», «ish yaxshi haq to'lanadigan lekin qiziqarli emas». Buning o'rniga bu ikki (qiziqarli, ish haqqi) jihatlarini yuqoridagi jadvaldagi kabi shkalada baholashni so'rash mumkin.

Mavjud javob variantlarini bir varaqda saqlanib qolinishini ta'minlash zarur. Respondent bir qarashda baholash doirasini qamrab olsin.

Uchunchidan, javoblar variantida barcha ijobiy fikrlar ketma-ketligini bir qatorda yoki salbiy javoblar variantini ketma-ket bir qatorda ta'minlash mumkin emas. Bunda respondentlar berilgan bir ketma-ketligida o'z variantlarini belgilashadi.

Ko'pgina hollarda javoblar varianti shunchalik ko'p bo'ladiki, respondentlar oxiriga bormay toliqadi va oxirgi javoblar bilan yuzaki tanishib chiqadi.

Bunday holda ro'yxatdagi variantlarni uchga bo'lib, bir guruhga birinchi javoblar varianti ro'yxatini boshqalariga boshqa ro'yxatni belgilashni so'rash mumkin. Masalan: Gazetalar (21 xil gazeta) ni «doim o'qishidan», «umuman o'qimasligi» baholash sistemasida 3 guruhga bo'lib so'rash mumkin. 21 xil gazetani 3ga bo'lamiz: a) 1 dan 7 gacha, b) 8 dan 14 gacha v)15 dan 25 gacha. Respondentlarning birinchi guruhi (a,b,v), boshqasi (b,v,a), uchinchi (a,b,v), to'rtinchisi (v,b,a), beshinchisi (b,a,v) va oltinchisi (v,a,b) ro'yxat ketma - ketligini belgilashi mumkin.

(1) Savollar javobi variantlarini tanlash qat'iy yoki erkin ravishda belgilanishi mumkin. Bunday holatlarda, ya'ni javoblar tanlash imkoni bir nechta bo'lsa 3 tagacha javobni belgilash erkinligini berish lozim. SHunga qaramay savolda qat'iy birgina qiziqtiruvchi dominantni aniqlashda respondentlar belgilash lozim bo'lgan javobni misol tariqasida quyidagicha savolda taqdim etilishi lozim: «Bo'sh vaqtingizda yoqtiradigan mashg'ulotlaringiz ko'p bo'lishi mumkin, lekin faqat uchtagina eng asosiy javobni tanlashingizni so'raymiz?» deb

chegaralash, aks holda respondent ikkilanib bironta ham javobni belgilamasligini ko'rish mumkin.

(2) Javobni chetlab o'tish rolini bajaruvchi variantni qo'yish ham muhim ahamiyat kasb etadi: «bir narsa deyishim qiyin», «javob berishga qiynalaman», «bilmayman» kabi javoblar varianti shular jumlasidandir.

Bunday variantning qo'yilishi respondentga etarlicha erkinlik beradi. Bu esa so'rovga nisbatan vijdonan yondoshish hissini uyg'otadi. Bunday variant zarur bo'lgan savolda qo'yilmasligi respondentni javobdan qochishga olib kelganligini tajribada kuzatilgan.

O.Maslovaning aytishicha respondent yopiq savoldagi javoblar variantini ko'rganda oldin xayoliga kelmagan jabhalarni ko'radi. Respondent bu variantlarni belgilashi yoki belgilamasligi mumkin, lekin buni tezda unitib yuborishi shubhasiz. Bunday holda biz real voqeylikni kuzatayotganligimizga ishonamiz. Bu javoblarni ochiq savol javoblari bilan solishtirganimizda ko'pgina javoblar kutilgan natijadan farq qilishini ko'rishimiz mumkin.

Ochiq va yopiq savollarni solishtirganda ochiq savollar dastlabki holatda razvedka vazifasini bajarishi bilan afzaldir. Ochiq savollar intervyuda ham keng qo'llanilib, olingan axborotlar yanada aniqlashtirilib boriladi.

Asosiy va nazorat savollari vazifasi hamda interpretatsiyasi jihatidan farqlanadi. Nazorat savoli asosiy savollar yordamida olingan ma'lumotlarni aniqlashtirish maqsadida qo'llaniladi. Nazorat savollarining ayrim shakllari quyidagilar:

Qismlar bo'yicha nazorat: «o'z ishinigizdan qay darajada qoniqasiz?» (besh qismdan iborat shkalalar ro'yxati) savoli ikki nazorat savoli orqali to'ldiriladi: «boshqa ishga o'tish niyatingiz bormi?» («ha», «yo'q», «o'ylab ko'rganim yo'q») va «agar siz vaqtincha ishlamay, yangi ish tanlash imkoniyatiga ega bo'lsangiz oldingi ish o'rningizga qaytgan bo'lardingizmi?»

(«ha», «yo'q», «bilmayman»).

Jadval javoblari nisbatan asoslanganlik bahosi hisoblanadi.

Asosiy va nazorat savollari ta'sirida ko'rsatkichlar qurilmasi:

So'rov varaqasida asosiy va nazorat savollarini joylashuvi respondentlar ular farqini tushunmaydigan darajada tuzilishi kerak. Bunda mavzuga doir bo'lmagan savollar bilan eshiriladi. Nazorat

savollar tadqiqotchining asosiy maqsadiga doir ma'lumot aniqligini ta'minlash uchun qo'llaniladi.

Anketa so'rovnomasining o'ziga xosligi: Anketa respondent tomonidan mustaqil to'ldiriladi. SHuning uchun barcha izohlar respondent uchun tushunarli qilib yozilishi lozim.

Anketlar tuzilishining asosiy talablari:

Birinchi talabi - savol qurilmasi mantiqiy jihatdan anketa qurilmasi bilan aralashmasligi kerak. So'rov varaqasi respondent ruhiy sezuvchanligi nuqtai nazaridan quriladi. Masalan: kulublarga bo'lgan munosabatini o'rganishda dastlab respondentlar kulubga qatnashadimi, yo'qmi so'ng qatnashadiganlarga nisbatan savollar yo'naltirish yoki qatnashmaydiganlarga nisbatan savollar yo'llanmasini ko'rsatish mantiqiy jihatdan to'g'ri tuyuladi. Biroq, kulubga qatnashmaydigan aholi soni ko'pligini inobatga olgan holda ozgina boshqacha yo'l tutiladi; dastlab barcha uchun tegishli bo'lgan savol so'ng qatnaydiganlar uchun keyin qatnamaydiganlar uchun va yana qayta hamma respondentlar uchun savollar tuziladi.

Respondentlarning guruh bo'linishi «filtr» savollar orqali amalga oshiriladi. Bizning misolimizda dastlabki savollar qurilmasi barcha respondentlarga nisbatan qo'llaniladi, ikkinchi savol oqimi quyidagi jumlada beriladi: «Bu savol faqat kulubga qatnaydigan kishilarga tegishli», so'ng «Bu savol kulubga qatnamaydigan kishilar uchun tuzilgan», «Oxirgi savollar jumlasini quyidagicha izohlanishi mumkin» oxirgi 5 ta savolga barcha respondentlar javob berishi mumkin.

Ikkinchi talabi – so'ralayotgan auditoriya malakasi va madaniyati o'ziga xos tomonlarini inobatga olish kerak. Bunda savollar qurilmasi nazarda tutiladi. So'rov varaqasi tuzilishida ham shunday talab nazarda tutiladi. Masalan: Ommaviy so'rovda o'tkazilayotgan so'rov ilmiy maqsadlarini tushintirib o'tish uncha to'g'ri bo'lmaydi. YAxshisi uning ommaviy ahamiyatini qayd etish kerak. Ekspertlardan so'rov o'tkazilganda esa ham ilmiy ham nazariy ahamiyatini ko'rsatib o'tish lozim bo'ladi.

Uchinchi talabi - birgina savol turli (ketma-ketlikda) o'rinlarda turlicha ma'lumotni beradi. Masalan, agar dastlab faoliyat va uning shart-sharoitlari qoniqish darajasini aniqlash uchun savol qo'yilib, undan so'ng faoliyatning o'ziga xos tomonlari (ish mazmun va mohiyatidan qoniqish, ish xaqi, xizmat ko'rsatish va boshqalar)

baholanishi uchun savol qo'yilsa umumiy baholar alohida baholashlarga o'z ta'sirini o'tkazib, umumiy holatlarning u yoki bu jihatlarini o'ziga xos tomonlaridan mustasno ravishda ko'rsatkichlarini pasaytiradi. Bir tomondan respondent ruhiy jihatdan umumiy bahoni oqlashga harakat qilib javob bersa, ikkinchi tomondan «exo» (o'sha berilgan bahoning qayta qayta berilishi) ta'siri harakati kuzatiladi.

Bu holatda alohida savollarni birinchi, umumiy savollarni esa keyingi jumlada berish lozim.

To'rtinchi talabi - ma'no bo'linmalari taxminan bir xil hajimda bo'lishi lozim. Biron bir bo'linmaning hajim jihatdan kattaligi boshqa bo'linmalarga javob berishda sifat jihatdan ta'sir qiladi.

Beshinchi talabi - murakkablik darajasiga qarab savollar o'rnashuvi. Birinchi savol nirsbatan engil bo'lib, keyingilari murakkabligi yuzasidan o'sib borishi mumkin (hodisaviy; baholovchi bo'lmagan; motivatsion; faktologik; bundan murakkabroq savol; oxirida anketa «pasporti»).

Anketa ma'no bo'linmalari ketma-ketligi odatda quyidagicha bo'ladi:

a) kirish qismi-kim (tashkilot yoki ilmiy korxon) va nima uchun so'rov o'tkazilishi, olingan ma'lumotlar qanday maqsadlarda foydalanishi; talab etilsa-ma'lumotlarning anonimligiga kafolat berish, anketani to'ldirish va qaytarish yo'riqnomasi.

So'rov maqsadi hammaga tushunarli tilda bayon etilishi lozim, ilmiy atamalarni qo'llashdan saqlanish kerak. «Bizning qiziqishimiz bunda» degan jumlar respondentni yordamga chaqirishdan ko'ra aksincha noxushlik hissini uyg'otadi. Undan ko'ra «Sizning javobingiz u yoki bu muammoni echishga yordam beradi» degan jumla samara beradi;

b) kirish savollari - ikki vazifani bajaradi respondentni qiziqtirish va anketa savollariga javob berishga kirishishni engillashtiradi. SHu tufayli so'rovnoma boshida murakkab savollarni qo'yishdan saqlanish kerak. Respondentni demografik ko'rsatkichlarini qayd etishi uchun qo'yiladigan savollar ham anketa boshida o'z o'rnini topmasligi kerak;

v) yakunlovchi savollar mazmun va mohiyat jihatdan murakkab bo'lmasligi lozim, bu respondentning toliqishiga sabab bo'ladi. SHu o'rinda yopiq savollardan foydalanish o'rinli bo'lib, ochiq savollar anketa o'rtalarida qo'yilishi lozim bo'ladi;

g) «pasportichka» oxirgi o'ringda qo'llaniladi u anketaning tugaganidan dalolat beradi;

d) oxirida minnatdorchilik bildiriladi.

Anketa namunasini sinab ko'rishning umumiy vazifalari: Har qanday tadqiqot asoslanganligini sinovdan o'tkazish lozim. Anketa so'rovnomasining asosiy vazifalari:

1. Respondentga tushunarli tilda yozilishi, anketa so'rovnomasi bir kishi uchun murakkab, bir kishi uchun esa aksincha oddiy bo'lmasligi lozim?

2. Barcha savol va javob variantlari hamma uchun tushunarlimi?

3. Savol haddan tashqari mavhum yoki konkret tuzilganmi?

4. Anketadagi baholash birliklari respondentga tushunarlimi?

Savolning mantiqiy tizimiga amal qilinganmi? U o'zligicha: ma'lum bo'lgan axbarot sohasi, noma'lum soha, javoblar izlash sohasi (yopiq yoki ochiq savolga nisbatan).

5. Savol qurilmasi o'zgartirishni talab etmaydimi?

6. Savolga javob bermaslik varianti javoblarda o'z aksini topganmi?

7. Javobni belgilash imkoniyati yaxshi tushuntirilganmi: bir yoki bir necha javob belgilash, erkin javob berish mukammalligi va shu kabilar.

8. Javoblar variantida mantiqiy buzilishlar yo'qmi?

9. SHkala tartib balansi buzilmaganmi? Ijobiy va salbiy jihatlari to'g'rimi?

10. Respondentlarga psixologik qulaylik tug'diruvchi savollar mavzu bo'yicha bo'linganmi?

11. Respondentlar savolga javob berishda yuzaki yondashmayaptimi, «filtr» savol qo'llash zarurmi?

12. Respondent toliqishi xafi bormi? Uni qanday chetlab o'tish lozim?

13. Savollar ketma-ketligi respondent xotirasiga mosmi? savol oldingi savollar bilan bog'liq savolni eslashiga mos qilib qurilganmi?

14. Savolga befarqlik bilan javob berib o'tish xafi yo'qmi?

15. Javoblar varianti haddan tashqari ko'p emasmi. Ular sonini qanday qisqartirish yoki guruhlarga bo'lish lozim.

16. Respondentlarga ishonch xissi yoki salbiy emotsiyalar hissini uyg'otadigan biron bir masala yo'qmi.

17. Respondent shaxsiyati yoki shaxsiy hayotiga salbiy ta'sir etadigan jumlar uchramaydimi.

18. Qanday javoblar e'tibor talab qiladi. Javoblar interpretatsiyasida qanday nazorat etishini ta'minlash mumkin.

19. Varaqa grafik bezagi qanday shakllantirilganligi (shiriftlar ko'rimliligi va shu kabilar).

20. So'rovnomaning qanday punktlari nisbatan e'tiborga olinishi lozim. Sinovda savollarning muqobil variantlarini ko'rish imkoniyati qay darajadali.

Bularning barchasi sinov anketa so'rovnomasida inobatga olinishi zarur.

Sinov natijasida yuzaga chiqadigan ayrim kamchiliklar:

Javoblarning nomantiqiyiligi yoki tushib qolishi, ochiq savollarda izohlar tartibining yo'qligi tadqiqotchi madaniyati darajasi, ma'lumotliligini inobatga olmaganligini jiddiy kamchilik sifatida e'tirof etish lozim.

«Hammasi yoki hech qaysi» kabi javoblar, ko'pgina variantlar barchasini o'z ichiga olishi: javoblar tuzilishi noto'g'ri qo'yilganligi tufayli birgina javob boshqasini o'z ichiga olishi mumkin. Bunda javobni ham savolni ham qayta ko'rib chiqish lozim.

Agar «bilmayman», «aytolmayman», va shu kabi javoblarni ko'rsatganlarning foizi yuqoriligi (5-7% dan yuqori bo'lsa) quyidagilarda o'z ahamiyatini topadi: a) savol yoki javob varianti respondentga tushunarsiz; b) savol respondentlar uchun murakkab tuzilgan; v) respondentlar ko'rsatadigan javob inobatga olinmagan va shu kabilar.

So'rovda qatnashmaganlar soni ko'pchilikni (5% dan yuqori) tashkil etsa demak so'rovnoma yaxshi tuzilmagan. Respondentga qiziqish uyg'otmaganligi yoki respondentning bunga vaqti bo'lmaganligi, shovqin yoki noqulay muhit kabi omillar ham bundan mustasno emas.

Savollar:

1. Metodologiya. Ijtimoiy psixologik tadqiqot dasturi haqida gapiring.

2. Ijtimoiy psixologik tadqiqotlarda tanlash metodi haqida nimalarni bilasiz?

3. Ma'lumotlarni to'plash va tahlil qilish tajribasi qanday tartibda olib boriladi?

4. Kuzatish metodi haqida nimalarni bilasiz?

5. Hujjatli manbalar tahlili qanday tartibda olib boriladi?

6. Anketa va intervyu metodi haqida nimalarni bilasiz?

**BILISH JARAYONLARINING
EKSPERIMENTAL PSIXOLOGIYADA O'RGANILISHI.
(laboratoriya sharoitida)
*Bilish faoliyati psixodiagnostikasi.***

Reja:

1. Diqqatni o'rganish uchun metodikalar.
2. Xotirani o'rganish uchun metodikalar.
3. Aqliy faoliyatni o'rganish uchun metodikalar.
4. Maktab aqliy taraqqiyot testi.

Tayanch tushunchalar.

Diqqat – ongning muayyan ob'ektga yo'ealtirilishi va to'planishi.

Assotsiatsiya – ongimizdagi avvalgi turmush tajribalari bilan belgilanadigan tasavvurlar bog'lanishi.

Xotira - o'tmish tajribannig esda olib qolinishi, saqlanishi va qayta esga tushurilishidan iborat psixik jarayon.

Aqliy rivojlanish – aqliy yoki xronologik yosh mezon (YQ) (AYO va XYO) orasidagi munosabatni bildiruvchi mezon. $YQ = \frac{AYO}{XYO} \times 100$ formulasi orqali aniqlanadi.

1. Diqqatda shaxsning faolligi va uning ob'ektiv voqealikdagi predmet va hodisalarga tanlab munosabatda bo'lishi o'z aksini topadi. Unda inson psixikasining boshqaruvchanlik roli namoyon bo'ladi: diqqatsiz maqsadga muvofiq ish yuritish mumkin emas.

Har qanday masalani yoki har qanday hayotiy muammoni echish kishidan mazkur masalaning mohiyatiga, harakat uslubiga diqqatni to'plash va qaratilishni talab qiladi.

Inson psixik faoliyatida diqqat alohida o'rinni egallaydi. Diqqat o'zi mustaqil psix jarayon bo'lmasada, inson psixik faoliyatining barcha sohalarida ishtirok etadi. Diqqat ongning zarur ob'ektga yo'naltirilishi va qaratilishida, ayni paytda boshqa narsalarga chalg'imaslikda ifodalanadi.

Diqqat bir qancha xususiyatlarga ega. Bular-diqqatning hajmi yoki ko'lashi, diqqatning taqsimlanishi, to'planishi, barqarorligi va uning bir

ob'ektdan boshqa ob'ektga yoki bir faoliyatdan ikkinchi faoliyatga o'tkazilishidir.

Diqqatning xususiyatlarini o'rganish uchun bir qancha ekspremental metodikalardan foydalaniladi. SHunday metodikalardan foydalaniladi. SHunday metodikalardan biri Koss kubiklari deb nomlanadi. Ushbu metodika 1923 yilda S. Koss tomonidan taklif etilgan bo'lib, fazoda ish tutish, diqqat, ziyraklik, qurish-yasash xususiyatlarini o'rganishga mo'ljallangan. Bu mD. Vekslarning (1939, 1955) metodikasiga aqlni tekshirish subtesti sifatida kiritilgan.

Tajriba o'tkazish uchun bir xilda bo'yalgan yoki yog'och kubiklardan foydalaniladi. Kubiklarni hajmi 3 x 3 sm kattalikda. Bunda shakli va rangi chizilgan 10 ta rasm zarur bo'ladi. Sinaluvchiga quyidagicha ko'rsatma beriladi: «shunday figurani 4 ta kubikdan yasang». Rasmning birinchi namunasi ko'rsatiladi va sinaluvchi taklif etilgan figuralarni kubiklardan yasay boshlaydi. Kubiklarni rasmni usiga qo'yib, topshiriqni bajarish mumkin emas, vaqt hisobga olib boriladi. Topshiriqning bajarilishi aniqligiga va uzoqligiga bog'liq ravishda miqdoriy baho qo'yiladi.

Burdun korrektor sinovi.

SHaxs faol diqqatining xususiyatlarini uning ko'chirilishini o'rganish uchun B. Burdonning korrektor sitnovi metodikasidan foydalanish mumkin. Bu metodika diqqatning tebranishi, ko'rish analizatori uzoq vaqt ishlaganda bir xil ko'ruv qo'zg'atuvchilarga nisbatan sinaluvchining charchashini aniqlashiga imkon beradi. Buning uchun P.A. Rudik tomonidan o'zgartirilgan Burdon testi maxsus qog'ozda ko'rsatiladi. Jog'ozda harflar tasodifiy ravishda yozilgan bo'lib, sinaluvchi ularning ikkitasi yoto'rtasini o'chirish kerak. Bunda eksprementator har 30 yoki 60 soniyada sinaluvchi qalami turgan joyini belgilab qo'yadi, shu bilan birga barcha topshiriqni bajarish uchun umumiy vaqt ham hisobga olinadi.

Tajribani individual va guruh bilan utkazish mumkin. Tajribani boshlashdan oldin sinaluvchilarga quyidagicha ko'rsatma beriladi:

Oldilaringizda harflar yozilgan qog'oz turibdi. Sizlar bu harflarni diqqat bilan ko'zdan kechirib, ularning ichidan AMKZ harflarini topib, vertikal chiziqlar bilan o'chirib chiqasiz. «Boshlang» deyilgandan so'ng ishga kirishasiz va «to'xtang» deganda ishni bas qilasiz». SHundang so'ng bir daqiqa davomida sinaluvchilar mashq qildirilib o'rgatiladi,

mashqlardan so'ng sinaluvchi asosiy vazifani bajarishga kirishadi. Tajriba besh daqiqa davom etadi.

Tadqiqot natijalarini qayta ishlash maus qog'oz orqali amalga oshiriladi. Unda o'chiriladigan harflar o'rni va o'chiriladigan harflar soni o'ng tomondan va har biro qatorga o'tganda bu o'chiriladigan sonlarning yig'indisi chap tomonda beriladi. Kalit (blank) ni sinaluvchi qog'ozi ustiga qo'yib tadqiqotchi miqdoriy tahlilni osongina olib borishi mumkin.

Korrektur sinovni bajarish naitijalari (diqqatning to'planganligi, topshiriqni bajarish tezligi, diqqatning ko'chishi) ni miqdoriy aniqlash mumkin. Diqqatning to'planganlik darajasini (K) ni quyidagi formula yordamida hisoblash mumkin:

$$K = \frac{p_1 - p_2 - p_3}{p} \cdot 100 \%$$

Bu erda p_1 - to'g'ri o'chirilgan harflar yig'indisi;
 p_2 - o'chirilmay qolgan harflar yig'indisi;
 p_3 - noto'g'ri o'chirilgan harflar yig'indisi;
 p - o'chirilgan harflar (AMKZ) larning umumiy yig'indisi.

Psixotexnikada diqqatning to'planishi (K) ni sifatiy baholashda quyidagi tizim qabul qilingan: 81-100% - juda yaxshi;

61 – 80% - yaxshi; 41 – 60% - o'rta;

21 – 40% - yomon; 0 – 20% - juda yomon.

Topshiriqni bajarish tezligi ko'rsatkich (A) quyidagi formula bilan aniqlanadi:

$$A = \frac{S}{t}$$

Bu erda S – sinaluvchining korrektur jadvaldan ishlagan qismi; t – bajarish vaqti.

Diqqatning ko'chishini o'rganish uchun sinaluvchi korrektur jadvaldan toq va juft qatorlardagi har xil harflar to'plamini o'chirish taklif etiladi. Diqqatning ko'chish darajasini (S) quyidagi formula bilan hisoblanadi:

$$S = \frac{S_0}{p} \cdot 100 \%$$

S

Bu erda S_0 – xato ishlangan qatorlar soni;

S – sinaluvchi jadvalda ishlangan qatorlarning umumiy soni.

Xuddi shuningdek, diqqatning boshqa xususiyatlari- diqqatning ko'chishi, diqqatning taqsimlanishi va hajmini aniqlash uchun turli metodikalardan foydalanish mumkin.

Bizni o'rab turgan tashqi olamning juda ko'p narsa va hodisalari har bir daqiqada bizga ta'sir etib turadi. Ammo ularning hammasi bir hil aniqlikda aks ettirilavermaydi.

Bizni o'ziga ko'proq jalb qilgan, qizirtirgan va bizning manfaatimiz bilan bog'liq bo'lgan narsa va hodisalarga biz o'z Diqqatimizni qaratamiz. Diqqatimiz qaratilgan narsa va hodisalar esa ayni shu onning o'zida ta'sir etib turgay narsalarga nisbatan ravshanroq aks ettiriladi. Boshqalari shunchaki, juda hira aks ettiriladi yoki umuman aks ettirilmaydi. Buning sababi, tevarak-atrofdagi narsa va hodisalarga kishi diqqatining qay darajada qaratilganligi bilan bog'liqdir.

Diqqat — ongimizning muayyan ob'ektga yo'naltirilishi va unda to'planishidan iborat psixik holatdir. Ongimiz yo'naltirilgan narsalar Diqqatning ob'ekti deb ataladi. Ob'ektiv voqelikdagi narsa va hodisalar, shuningdek, sub'ektiv kechinmalarimiz, taassurotlarimiz Diqqat ob'ekti bo'lishi mumkin. Diqqat aql, hissiyot va iroda singari mustaqil ong sohasini tashkil qilmaydi, u har bir ong funksiyasi bilan birgalikda namoyon bo'ladi; shaxs diqqat bilan idrok, tasavvur va tafakkur qiladi, diqqat bilan esda qoldiriladi va esga tushiradi.

Diqqatda ongning voqelikka nisbatan tanlab munosabatda bo'lish hususiyati namoyon bo'ladi: biz biror ob'ektga diqqat qilar ekanmiz, ongimizda faqat shu ob'ektning o'zinigina aks ettirib, ayni vaqtda qolgan narsa hamda hodisalarni ong doirasidan chetda qoldiramiz.

Diqqatning fiziologik asosi qo'zgalish processining bosh miya yarim sharlar qobigining ayrim uchastkalarida to'planishi natijasida optimal qo'zgalish o'chog'ining hosil bo'lishi va ayni vaqtda manfiy induksiya qonuniga binoan miya qobigidagi boshqa nerv markazlarining ma'lum darajadagi tormozlanishidir.

Diqqat har qanday faoliyatimizning doimiy yo'ldoshidir. Shuning uchun diqqatning inson hayoti va faoliyatdagi qoli ham benihoya katta. Chunki eng sodda ish-harakatlardan tortib, eng murakkab ilmiy ishlarni ham Diqqatning doimiy ishtirokisiz mutlaqo bajarib bo'lmaydi.

Diqqatning turlari va hususiyatlarining qisqacha ta`rifi

Diqqat o`zining aktivligiga qarab: ihtiyorsiz, ihtiyoriy va ihtiyoriylikdan so`nggi; ob`ektiga qarab: tashqi, ichki; faoliyat formasiga qarab: individual diqqat, guruh va jamoa diqqati degan turlarga bo`linadi.

Ihtiyorsiz diqqat — ongimizning oldindan belgilangan maqsadsiz ravishda muayyan ob`ektga yo`naltirilishi va unda to`planishdan, iboratdir. Ihtiyorsiz diqqat ob`ektlari narsa va hodisalarning odatdan tashrariidagi holati, belgisi, sifati va boshqalardir.

Ongning oldindan belgilangan maqsadga muvofir irodaviy va asabiy aktivlik ko`rsatgan holda muayyan ob`ektga yo`naltirilishi va unda to`planishiga ihtiyoriy Diqqat deb aytiladi.

Psixik faoliyat, ongning muayyan ob`ektga avvalo ihtiyoriy ravishda qaratilib, so`ngra uning ahamiyati tushunilgan sari o`z-o`zidan qaratilib, boqiladigan Diqqat turi — ihtiyoriylikdan so`nggi diqqat deb aytiladi.

Tashqi diqqat deb ongimizning ob`ektiv voqelikdagi narsa va hodisalarga, ularning ayrim belgi va hususiyatlariga yo`naltirilishi, ularda aktiv to`planishiga aytiladi.

Ichki diqqat esa ongimizning o`z sub`ektiv taassurotlarimiz, his-tuygularimiz va intilishlarimizga qaratilishidan iboratdir.

Birgina kishi ongining muayyan ob`ektga qarata yo`naltirilishi va unda to`planishiga individual; bir guruh, ko`pchilik kishilar ongi, psixik faoliyatining biror ob`ektga qarata yo`naltirilishi va shu ob`ekt ustida to`planishiga jamoa diqqati deb yuritiladi. Diqqat ba`zi bir hususiyatlarga ega bo`lib, har hil odamlarda turlicha darajada ko`zga tashlanadi. Diqqatning hususiyatlari uning barqarorligi, hajmi, bo`linishi, ko`chirilishi kabilardir.

Uzoq muddatgacha bir narsa yoki bir ish faoliyat ustida to`htay olgan diqqat barqaror diqqat deyiladi. Diqqatning hajmi (ko`lami) deb bir vaqtning o`zida qamrab olishi mumkin bo`lgan mustaqil ob`ektlar miqdori bilan belgilanadigan hususiyatiga aytiladi. Diqqatning bo`linishi deganda biz ayni bir vaqtda diqqatimizning ikki yoki undan ortiq ob`ektga qaratilishini tushunamiz.

Diqqatni ongli ravishda va o`ylab bir narsadan boshqa narsaga o`tkazish diqqatning ko`chirilishi deyiladi.

3. Diqqatning hususiyatlari ustida o`tkaziladigan tadqiqotlar

1. Diqqatning ko'lami (hajmi) va aniqligi Tadqiqot maqsadi: tahistaskop metodikasi yordamida diqqatning hajmi (ko'lami) va aniqligini tekshirib ko'rish.

Tadqiqot uchun zarur asbob va jihozlar: tahistaskop yoki epidiaskop. har birida sakkiztadan undosh harflar aks ettirilgan 5 dona kartochkalar.

Tadqiqotning borishi. Tekshiriluvchi asbobdan 0,5 m masofada joylashadi va diqqatini bir joyga to'plagan holda tavsiya qilinayotgan qo'zgovchiga qaqaydi. Dastlabki «Tayyorlaning!» habari (signali) berilgandan so'ng tadqiqotchi «Boshladik!» deb asosiy habar (signal)ni beradi va tahistaskopdagi harakatlantiruvchi mehanizmni bosadi.

1 Tahistaskop so'zi — yunoncha bo'lib, «tahas»— tez, «skopes»— ko'raman, «tez ko'raman» degan ma'noni anglatadi. Tekshiriluvchiga o'ta qisra vaqt birligida (0,001 sekundgacha) maqsadga muvofiq ravishda tuzilgan so'zlar, harflar, rasm va raqamlarni ko'rsatish orqali idrok, diqqat va xotiraning ba'zi hususiyatlarini tekshiradigan asbob.

2 Epidiaskop — ekranga yorug'lik berish orqali tasvir tushiradigan optik asbob

Tekshiriluvchi tahistaskopda ko'rsatilayotgan har bir kartochkani kuzatib, unda ranara harflar va randay izchillikda yozilganligiga e'tibor berib boradi. So'ngra ilgab qolgan harflarni yozadi.

Tadqiqot natijalarini tahlil qilish: o'tkazilgan tajriba natijalari quyidagicha chizma tasvirdagi qarorda qayd etilib, tahlil qilib chiqiladi.

1- qaror

Tajriba mavzui: Diqqatning ko'lami va aniqligini tekshirish

Tekshiruvchi _____

Tekshiriluvchi _____

Sana _____

Diqqatning hatosi deganda tekshiriluvchining tavsiya qilingan qo'zgovchini idrok qilishda yuz bergan yanglishlik (illyuziya) tavsiya qilingan harflar orasida yo'q bo'lganlarini bor deb idrok qilishi tushuniladi. Mazkur tajribada bu harf «h»dir. Diqqatning aniqligi 2 raqami bilan belgilanadi, chunki faqat ikki holatdagina izchillik ro'y bergan; «3» harfi kartochkadagi harflar ratorida birinchi o'rinda ko'rsatilgan; «L» harfi «S»dan keyin joylashgan edi, tekshiriluvchi ham uni huddi shunday tartibda qayd qilgan. Diqqat ko'laminin miqdori

nomlari to'g'ri topilgan harflarning soni (mazkur holda 5 ta) katta odamlar uchun 3—5 undosh harflar bilan belgilangan.

Tadqiqotchi tekshiriluvchilar bilan 5 ta tajriba o'tkazib, hosil bo'lgan natijalarni chizma tasvirdagi qarorning har bir kataklari grafasi bo'yicha hisoblab chiqadi hamda jamlangan raqam (yigindi)ni o'tkazilgan tajribalar soniga bo'ladi. Shunday qilib, diqqatning hajmi, aniqligi va hatosiga oid o'rtacha arifmetik qiymatni belgilab chiqadi.

2. Diqqatning ko'chishi

Tadqiqotning maqsadi: roraqizil rangli raqamlardan tuzilgan jadval yordamida Diqqatning ko'chish xususiyatini tekshirish.

Tadqiqot uchun zarur asbob va jihozlar: sekundomer va rang jihatidan biryobiriga uygun bo'lmagan, betartib holda, mantiqiy esda saqlab qolishning oldini olish maqsadiga muvofirlashtirilgan tartib (kombinatsiya) da tuzilgan 1 dan 25 gacha va 1 dan 24 gacha qizil rangli raqamlar (tekshiriluvchi oldindan tayyorlagan) jadvali.

Tadqiqotning borishi: tadqiqot uch seriyada o'tkaziladi.

Birinchi seriya. Bunda tadqiqotchi tekshiriluvchiga jadvaldagi qora rang bilan yozilgan 1 dan 25 gacha bo'lgan raqamlarni o'sib boruvchi tartibda ko'rsatib berishni taklif qiladi. Qaror yozib boruvchi esa tekshiriluvchi bu topshiriqni qancha vaqt ichida ijro etishni sekundomer vositasida aniqlab, yozib boradi.

Ikkinchi seriya. Tadqiqotchi tekshiriluvchidan jadvaldagi qizil raqamlarni 24 dan 1 gacha kamayuvchi tartibda ko'rsatib berishni taklif qiladi. Qaror yozib boruvchi esa huddi oldingi seriyadagi kabi tekshiriluvchining topshiriqni bajarish uchun sarflagan vaqtini aniqlab, yozib boradi.

Uchinchi seriya. Bunda tekshiruvchi tekshiriluvchiga bir vaqtning o'zida galmagal: qora raqamlarni ko'payib boruvchi, qizil raqamlarni kamayib boruvchi tartibda ko'rsatib berishni taklif qiladi. Qaror yozib boruvchi topshiriqning xarakteri, uning bajarilishi uchun ketgan vaqt va yo'l qo'yilgan hatolarni aniqlab, qarorda qayd etadi.

Tadqiqot natijalarini tahlil qilish: qaror yurituvchining yozuvlari asosida uchala seriyadagi topshiriqni bajarish uchun tekshiriluvchi qilgan vaqt va yo'l qo'ygan hatolarini quyidagi qaror jadvalida qayd etilib qo'yiladi.

2-q a r o r

Tajriba mavzusi- Diqqatning ko'chishini tekshirish

Tekshiruvchi _____

Tekshiriluvchi _____

Sana. _____

Ko'rsatkichlar

1- seriya

2- seriya

1 2- ssriya

3- seriya

Vaqt Hatolari

Uchinchi seriyada bajarilgan topshiriq uchun sarflangan vaqt, garchi qolgan ikkala seriyalarda ham huddishuhil topshiriq bajarilgandek ko'rsinsada, oldingi ikki seriyadagi topshiriqlarni bajarish uchun sarflangan vaqt bilan uchinchi seriyada bajarilgan topshiriq uchun sarflangan vaqt teng emas. Ana shu ikkala vaqt ko'rsatkichlari orasidagi farq mazkur tekshiriluvchi diqqatining ko'chirilish vaqti, ya'ni bir faoliyatdan ikkinchi boshqa bir faoliyatga o'tish vaqti bo'lib hisoblanadi.

3. Diqqatning taqsimlanishi

Tadqiqotning maqsadi: tahrir (korrektura) sinovi metodi orqali diqqatning taqsimlanish hususiyatini tekshirib ko'rish.

Tadqiqot uchun zarur jihoz: tahrir (korrektura) sinovi uchun harflar qatoridan tashkil topgan (tadrikotchi tomonidan oldindan tayyorlab ro'yilgan) blankalar

Tadqiqotning borishi: tajriba 3—5 minutlik tanaffus bilan ketma-ket ravishda har biri 5—7 minut davom etadigan ikki seriyada o'tkaziladi

Birinchi seriyada tekshiriluvchi harflar qatoridan iborat bo'lgan tahrir (korrektura) blankasiga diqqat bilan ko'z yugurtira borib, iloji boricha tez va aniq «s» va «b» harflarini chiziq bilan o'chiqib chiqishi, «k» harfining tagiga esa gorizontal chiziq chizishi lozim.

Tadqiqotchining ishorasi bilan tekshiriluvchi har bir minut vaqt o'tgandan keyin qatorlarda vertikal chiziq chizadi, bu esa tekshiriluvchining ish mahsuldorligi dinamikasini hisobga olishga imkon beradi.

Ikkinchi seriyada tekshiriluvchi oldin bajarigan topshiriqni yangi tahrir blankasida bajaradi Shu bilan birga tekshiriluvchi juft yoki tor sonlarni ovoz chiqarib aytib boradi.

Tadqiqot natijalarini tahlil qilish: qaror yozuvchi har ikkala seriyadagi bajarilgan topshirirlarning harakterini, ikkala seriyadagi yo'l qo'yilgan hatolar sonini alohida-alohida hisoblab chiqib, har ikkala seriyadagi bajarilgan topshirirlarning umumiy sonini aniqlab, bir-biriga taqqoslaydi Shu yo'l bilan kishi diqqatining taqsimlanish hususiyatiga oid dastlabki muhim hulosani keltirib chiqaqiladi.

2. **Xotira** – insonning bilish jarayonlaridan biridir. Alohida psixik jarayon bo'lish bilan bir qatorda xotira boshqa barcha psixik jarayonlar uchun ham zarur hisoblanadi. Xotira inson hayotida juda katta o'rinni egallaydi. Chunki xotirasiz inson hech qanday o'tmish tajribaga ega bo'la olmaydi, bilimlarni o'zlashtira olmaydi.

Xotirada bir necha jarayonlar farqlanadi. Bular-esda olib qolish, esda saqlash; qayta esga tushirish va unutish. Bu jarayonlar bir-biri bilan uzviy bog'langan bo'lib, esda saqlash qanday qilib esda olib qolinganligiga; tez va puxta esga tushurish qanchalik xotirada mustaxkam saqlanishga bog'liq bo'ladi.

Insonning o'z oldiga qo'yadigan maqsadiga qarab, ihtiyoriy va ihtiyorsiz xotira farqlanadi. Esda saqlash muddatiga ko'ra xotiraning uzoq muddatli, qisqa muddatli va operativ xotira turlari mavjud. Bulardan tashqari yana harakat xotirasi, so'z-mantiqli xotira, obrazli xotira va emotsional xotira turlarini ajratib ko'rsatish mumkin.

Xotira tomonlari, uning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash uchun bir qancha metodikalar ishlab chiqilgan. SHulardan ba'zilari bilan tanishib chiqamiz. Mayli testi yordamida ko'rish va eshitish xotirasini o'rganish.

R. Meyli testi 1961 yilda ishlab chiqilgan bo'lib, ko'rish va eshitish xotirasini o'rganishda foydalaniladi. Tadqiqot ikki bosqichda o'tkaziladi.

Birinchi bosqichda rasmda tasvirlangan predmetlarni xotirada olib qolish va ko'rish xotirasi o'rganiladi. Ikkinchi bosqichda tadqiqotchi o'qib bergan so'zlarni – predmetlarning nomlarini eshitib esda olib qolish qobiliyatli o'rganiladi. Bu tadqiqot bosqichlari bir vaqtda o'tkazilmaydi. SHu sababli xotiraning o'rganilayotgan xususiyatlarini yaxshilab tahlil qilish uchun imkon yaratiladi.

Tajribani o'tkazish uchun turli predmetlar tasvirlangan 60 ta rasm ikki seriyada va 60 ta so'zlar to'plami-2 qatorda zarur bo'ladi. Ko'rish xotirasi o'rganilayotganda quyidagi ko'rsatma beriladi: «Hozir men sizga turli predmetlar tasvirlangan rasmlarni ko'rsataman, siz ularning nomini istalgan tartibda aytasizlar».

Rasmlarning har biri 2 soniya davomida katiladi. 10 soniyalik tanaffusdan so'ng sinaluvchi predmetlarni aytadi. Ekspremintator to'g'ri aytilgan predmetlarni ham, rasmda mavjud bo'lmagan predmetlarning nomini ham yozib boradi.

Rasmlarning 2-seriyasi boshqa kuni, so'zlar qatori bo'yicha tajribalar ham boshqa vaqtda o'tkaziladi.

Eshitish xotirasini o'rganish bo'yicha tadqiqotlar ham shu tarzda o'tkaziladi. Sinaluvchiga quyidagicha ko'rsatma beriladi: «Hozir sizga so'zlar qatorini o'qib beraman, siz eshitib bo'lgach, ularni istalgan tartibda aytib berasiz».

Tadqiqotchi tadqiqot qaroriga sinaluvchi aytgan barcha so'zlarni, takror aytilgant hamda mavjud bo'lmagan so'zlarni yozib boradi. Olingan natijalar foizlarda miqdoriy o'lchash orqali tahlil qilinishi mumkin.

Piktogramma metodi. Bevosita esda olib qolish xususiyatlarini piktogramma, ya'ni rasmlari assotsiatsiyalar metodi orqali ham o'rganish mumkin. Piktogramma ekspremital-psixologik tadqiqot usuli sifatida birinchi marta L.V. Zankov (1935) tomonidan qo'llanilgan, sinaluvchi aniq so'zni rasmdagi tasvir orqali eslab qolish kerak. Sinaluvchi so'z va tasvir o'rtasidagi aloqani o'ylab topishi kerak, bu esa keyinchalik so'zni qayta esga tushirishga imkon beradi.

Rasm va so'z o'rtaidagi assotsiativ aloqani shakllantirish jarayonida inson shunday mazmuni aloqalarni tanlaydiki, uning fikricha, bu rasmlar so'zni eslab qolish uchun yaroqli bo'ladi. Shuning uchun ham bu metodika orqali tadqiqot o'tkazish faqatgina assotsiativ, bivosita xotira xususiyalarinigina emas fikrlash faoliyati xarakteri, tushunchali tafakkurning rivojlanishi darajai haqida ham bilish imkonini beradi.

Bunda sinaluvchi biror so'z yoki tushunchani aniq esda olib qolish uchun o'zi istagancha rasm yoki biror sxema chizishi kerak bo'ladi. Chizilgan rasm yoki sxemaga qarab turib, tekshiriluvchi so'z yoki tushunchani esga tushirish zarur. Bunda ayrim so'z yoki harflarni yozish ruxsat etilmaydi.

Ushbu tajribani o'tkazish uchun oldindn varaq hamda qalam tayyorlab qo'yiladi. Sinaluvchiga beriladigan katma va tushunarli bo'lishi lozim. Uning mazmuni quyidagi iborat:

«Hozir men sizlarga so'zlarni o'qib eshittiraman, siz ea ularni yaxshi esda olib qolish uchun rasm chizib olishingiz kerak bo'ladi. Bunda rasm chizish tezligi va uning sifati hech qanday ahamiyatga ega emas. Eng muhim, rasmga qarab turib, qanday so'z aytilganini esga tushirishdir».

O'tkazilgan tadqiqot asosida, metodikani o'tkazish davomida tadqiqot qarori tuziladi. Ushbu metodika yordamida assotsiativ jarayonlar xususiyatlari, so'zning aniq yoki mavhum mazmuni o'rtasida aloqa o'rnata olish qobiliyatini aniqlash mumkin.

Xotira, esda olib qolish xususiyatlarini» Umumiy psixologiyadan praktikumda berilgan boshqa metodikalar yordamida ham aniqlash mumkin.

3. Inson bilish faoliyati tarkibiga aks ettirishning oliy shakli bo'lgan tafakkur jarayoni ham kiradi. Ma'lumki, bilishning ikki yo'li mavjud bo'lib, ular bevosita va bavoosita bilish yo'llaridir. Tafakkur-tashqi dunyoni bavoosita va umumlashgan holda aks ettirish jarayonidir. Hissiy bilish imkoniyati mavjud bo'lmaganda biz tafakkurga murojaat qilamiz, ya'ni bu qi dunyoni tahlil qilish, sintez, taqqoslash, umumlashtirish, mavhumlashtirish usullari orqali bila olamiz.

Idrok qilingan narsa va hodisalarni yoki inson tajribasida bor bo'lgan, narsalarni esda qoldirish, mustahkamlash hamda zarur vaqtda esga tushirishdan iborat bo'lgan psixik processga xotira deb aytiladi. Xotiraning namoyon bo'lish shakllari ham boshqa psixik processlar singari har hil bo'ladi. Masalan, psixik aktivlik faoliyatiga ko'ra: harakat, obrazli, histuygular, so'z-mantiq; faoliyat maqsadiga ko'ra; ihtiyorsiz, ihtiyoriy; davomiyligiga ko'ra: qisqa muddatli, uzoq muddatli va operativ xotira degan turlarga ega.

Xotiraning fiziologik asoslari bosh miya yarim sharlari qobigida muvaqqat nerv bog'lanishlarining hosil bo'lishi, mustahkamlanishi va keyinchalik aktivlashuvi(jonlanishi) dir.

Harakat xotirasi — har turli harakatlarni esda qoldirish, mustahkamlash va zarur paytlarda raytadan esga tushirishdan iborat. Obrazli xotira — yaqqol mazmunli, ya`ni narsa va hodisalarning konkret obrazlarini, ularning konkret hususiyat va boglanishlarini esda qoldirish,

mustahkamlash hamda esga tushirishdan iborat xotira turidir. Obrazli xotira analizatorlarning nomiga ko'ruv, eshituv, teri-tuyush kabi turlarga bo'linadi. Obrazli xotiraning alohida bir turi eydetizm (narsa va hodisalarning obrazini aniq, yorin esga tushirishdir.

So'zmantiq xotirasi — muayyan fikrlarni, fikrlar va so'zlar o'rtasidagi mantiriy boglanishlarni esda qoldirish, mustahkamlash va esga tushirishdan iborat, faqat insonlarga hos bo'lgan (obraz, harakat, emocional xotira hayvonlarga ham hos) xotira turi. So'z-mantiq xotirasi ko'pror tafakkur, aynirsa abstrakt tafakkur bilan boglirdir.

His-tuygular xotirasi — voqelikdagi narsa va hodisalardan, o'z-o'zimizga bo'lgan munosabatimizdan kelib chiqadigan yorimli hamda yorimsiz kechinmalarni esda qoldirish va esga tushirishdan iborag bo'lgan xotira turi.

Xotiraning asosiy processlari: esda qoldirish — idrok qilingan narsa va hodisalarni ongimizda qoldirishimiz; esga tushirish — avval idrok qilingan narsa va hodisalarning obrazlarini keyinchalikongimizda qayta tiklashimiz; esda saqlash — bosh miya yarim sharlari qobigining plastiklik hususiyatiga ko'ra, idrok qilingan narsa va hodisalar obrazlarining, izsiz yo'qolib ketmay, ongimizda sarlanib qolishi; unutish — avval idrok qilingan yoki esda qoldirilgan narsa va hodisalarni zarur paytda esga tushira olmaslik; tanib olish—avval esda qoldirilgan narsa va hodisalarni takror idrok qilish orqali esga tushirish kabilardan iboratdir.

Xotira inson hayoti va faoliyatining barcha sohalarida ishtirok etadi. Shuning uchun ham uning ahamiyati juda katta.

2. Xotira mavzusida o'tkaziladigan tadqiqotlar. Ihtiyorsiz esda qoldirish

Tadqiqotning maqsadi: emocional va betaraf tUSDagi so'zlarni ihtiyorsiz esda qoldirishni tekshirish.

Tadqiqot uchun zarur jihozlar: bir qator so'zlar: zulmat, kuy, gam, faryod, o'yin, ogriq, ro'rrinch, ijod, ritm, hayajon, gazab, jo'shrin, janjal, rulf, tun, tugma, pricheska, tekislik, oyna, palto, qayin, qirgoq, rum, sharf, dog.

Tadqiqotning borishi. Tekshiriluvchi bir varar tozya qogozni ko'ndalangiga buklab 2 qismga bo'ladi. Tekshiruvchi yuroridagi so'zlarni o'rib beradi. Sinaluvchi o'rilgan so'zlarni tinglab bo'lgach, ularni ruyidagicha tartibda yozadi; qogozning chap tomoniga emosional

tusdagi, o'ng tomoniga esa emocional tusga ega bo'lmagan, betaraf so'zlarni yozib chiqadi. So'zlar yozilgan qogozni buklab bir chetga olib ro'yadi.

So'ngra tekshiriluvchi yana bir varaq toza qogoz olib ikkiga buklaydi. Keyin oldingi so'zlarni birin-ketin esga tushirib, ularning emocional tusga ega bo'lganlarini qogozning chap qismiga, emocional tusga ega bo'lmagan betaraf so'zlarni esa qogozning o'ng tomoniga takror yozadi.

Tadqiqot natijalarini tahlil qilish. Birinchi va ikkinchi qogozdagi so'zlarning soni (emocional, noemocional so'zlar alohida) hisoblab chiqiladi. So'ngra har raysi gruppadagi so'zlarning to'g'ri esga tushirilganlarining nisbati hisoblab chiqiladi. Odatda esga tushirilgan emocional tusdagi so'zlar mirdori noemocional so'zlarga nisbatan ko'p bo'lib chiqishi kerak. Chunki kishi hissiyotiga ta'sir ko'rsatuvchi so'zlar tez va ko'p esda qoladi.

Bevosita esga tushirish

Tadqiqotning maqsadi. Ayrim so'zlar va bir-biriga aloqadoq so'z birikmalarining bevosita esga tushiqilishini tekshirish.

Tadkirot uchun zarur jihozlar: so'z va so'z birikmalari; bola — ro'ror, dargazab o'rituvchi, our ish, rivojlanish, hato, bayram, uy, arl, shahar, ko'r muzikachi, fan, balandlik, harakat, ko'cha, tinchlik.

Tadqiqotning borishi. Tekshiruvchi tekshiriluvchiga bir nechta so'z va so'z birikmalarini Diqqat bilan eshitib, yodda tutishni taklif qiladi, so'ngra so'z va so'z birikmalarini sekin o'rib beradi. Tekshiriluvchi o'rilayotgan so'z va so'z birikmalarini tinglash bilan birga ularni chizma tasvir orqali ifodalab ham berishi kerak. Hamma so'z va so'z birikmalari o'rilib bo'lgandan so'ng tekshiriluvchi o'zi chizgan piktogramma (suratli, tasviriy yozuv) larning tagiga birinchisidan boshlab, o'zi esda olib qolishi lozim bo'lgan so'zlarni yozib chiqishi kerak.

Tadqiqot natijalarini tahlil qilish. Ish natijalari jadvalda qayd qilinadi.

Tavsiya qilingan so'z va so'z birikmalarining miqdori	Tekshiriluvchining ishonarli qilnb yozgan so'z soni	Xotira xajmi %

So'ngra tekshiriluvchining bevosita esga tushirish, xotira sifati, hajmi va anirligi haqida umumiy hulosa chiqaqiladi.

Insonning aqliy faoliyati bilishga, tajribaga va ijodiy tafakkurga asoslanadi. Yangilikni yaratish insonda ilgari idrok etilgan predmet va hodisalar haqida tasavvursiz amalga oshmaydi. Aqliy faoliyat xususiyatlari boshqa oliy psixik funksiyalar-xotira, iroda, hissiyot hamda shaxsning individual-psixologik xususiyatlari, qiziqishlar, ehtiyojlar qobiliyatlar, bilimlar, ko'nikmalar, odatlar bilan uzviy bog'langan.

Sezgi. **Sezgi** aks ettirish jarayonlaridan biridir. Tevarak-atrofdagi narsa va hodisalarning har hil a`zolariga bevosita ta`sir etib turishi natijasida ularning turli belgi va hossalarning miyada aks ettiqilish jarayoniga sezgi deb aytiladi. Masalan, sezgilar orqali narsalarning rangi, shakli, mazasi, vazni, hidi, tovushi, botishi va hokazolarni aks ettirish mumkin. Sezgilar ob`ektiv olamning sub`ektiv obrazidir, inson bilimlarining manbaidir.

Sezgining fiziologik asosi analizatorlardir. Analizatorlar tashqi va ichki muhitdan keladigan taassurotlarni qabul qilib olib, fiziologik process bo'lgan qo'zgalishni psixik processga, ya`ni sezgilarga aylantiruvchi nerv mehanizmlari sistemasidir. Analizatorlar uch qismdan iborat bo'ladi: taassurotni qabul qilib oluvchi receptorlar, receptorlarda hosil bo'lgan qo'zgalishni tegishli nerv markazlariga eladigan o'tkazuvchi nerv yo'li va qo'zgalishni psixik processga aylantiruvchi orqa miya yoki bosh miyadagi tegishli nerv markazlari. Analizatorlarning biror qismi zararlansa ham tegishli sezgi hosil bo'lmaydi. Barcha sezgi a`zolarimiz analizatorlarning receptor qismlarinv tashkil qiladi. Analizator haqidagi ta`limotni I. P. Pavlov yaratgan. Sezgilarni: eksteroreceptiv (tashri), interoreceptiv (ichki), proprioreceptiv (kinestezik yoki harakat, muvozanat) sezgi kabi turkumlarga ajratib, klassifikaciya qilib o'rganiladi.

Eksteroreceptiv (tashri) sezgilar organizmning yuza, horijiy qismida joylashgan-a`zolarida hosil bo'lib, ularga: ko'ruv, zshituv, hid, maza bilish kabi sezgilar qiradi. Tashri sezgilar orqali narsalarning sifat va hususiyatlari aks ettiqiladi.

Interoreceptiv sezgilar interoreceptorlar yordamida hosil bo'lgan sezgilardir. Bu sezgini ichki sezgi deb ham yuritiladi. Interoreceptiv

sezgilar ichki organlarining holatini: ogriq, chanrash, ochqash, qonirish, to'yish, ko'ngil aynish, ichning buzilishi va hokazolarni aks ettiradi.

Proprioreceptiv sezgilar proprioreceptorlar yordamida hosil bo'ladigan turli harakatlarini amalga oshirishda, uyg'unlashtirishda, muvofiqlashtirishda, organizmning fazodagi holatini, ayniqsa muvozanatini saqlashda aktiv ishtirok etadigan sezgilardir. Bu sezgilarning a'zolari muskullar, paylar va bo'g'inlarda joylashgan bo'ladi.

Sezgilarimiz bizga tevarak-atrofdagi narsa va hodisalar haqida dastlabki ahborotlarni etkazib turuvchi kanallar bo'lib hizmat qiladi.

2. Sezgirlik va uning chegaralari haqida qisqacha tushuncha

Barcha a'zolardagi sezgirlik o'zining muayyan chegarasiga ega bo'ladi. Sezgi, absolyut, mutlaq; farq qilish; yuqori chegaraga ega bo'ladi.

Sezginging absolyut, mutlaq chegarasi; bilinar-bilinmas muayyan sezgi hosil riluvchi minimal darajada kuchga ega bo'lgan qo'zgovchi miqdordir. Shu miqdorga etmagan qo'zgovchilar sezgi hosil qilmaydi. Sezgilar mutlaq chegarasining miqdori sezgi organlariniig mutlaq sezgilarini sifatlaydi. Sezginging mutlaq chegarasi qanchalik past bo'lsa, mutlaq sezgirlik shunchalik yuqori bo'ladi.

Sezginging mutlaq chegarasini eshitish sezgisi misolida tushuntiradigan bo'lsak, mutlaq eshitish tovushlardagi eng nozik o'zgarishlarni sezish, tasavvur qilish va esda qoldira bilishdan iborat nodir iste'doddir. Mutlaq eshitish kishilardagi musira robiliyatining asosini tashkil rilib, ayrim ijrochilarda o'ta darajada rivojlangan bo'ladi.

Sezginging farqlanish chegarasi taassurot kuchining sezgilarda bilinar-bilinmas o'zgarish hosil qiluvchi minimal darajadagi o'zgarishidan iboratdir.

Sezgilarning yuqori chegarasi esa qo'zgovchi kuchining maksimal darajada ortishi natijasida sezgilar kuchining tegishli analizatorlarda ogriq hosil qilish tomoniga qarab o'zgarishidir. Masalan, haddan tashqari yorug'lik aytaylik, payvandlashda chiqadigan yoruglik ko'zda ogriq sezgisini hosil qiladi. Agar qo'zgovchi kuchi sezginging yuqori chegarasidan ortsa, sezgi organlari zararlanishi yoki butunlay ishdan chiqishi mumkin.

3. Sezgi chegaralarini aniqlash bo'yicha tajribalar o'tkazish Muskul sezgisining farqlash chegarasi.

Tadqiqotning maqsadi: har hil og'irlikdagi qadoq toshlar yordamida muskul sezgisining farqlash chegarasini anirlash.

Tadqiqot uchun zarur jihozlar: 1 grammdan 500 grammgacha bo'lgan har hil qadoq tosh va metall plastinkalar.

Tadqiqotning borishi: tekshiriluvchi ko'zi yumuq yoki bog'lab (bekitib) qo'yilgan holda o'ng va chap qo'lga bittadan qadoq toshni olib, ularning vaznini chamalaydi. Har ikkala qo'lidagi toshni u qo'ldan bu qo'lga almashtirib, chamalab, salmoqlab ko'rish ham mumkin.

Dastlab har ikkala qo'lidagi toshning vazni baravar (masalan, 600 grammdan) bo'lishi kerak. Tekshiriluvchining bir qo'lidagi qadoq tosh taqqoslash uchun o'zgarmas me'yor bo'lib hizmat qilsa, ikkinchi qo'lidagi qadoq tosh sekin-asta (1,2,3 va hokazo grammga) orttirib boriladi va toshlarning qay biri og'irlashganini tekshiriluvchidan dambadam so'rab tuqiladi. Muayyan vaqtlargacha tekshiriluvchi ikkala qo'lidagi qadoq toshlarning vazndagi o'zgarishini sezmaydi. Nihoyat, u bir qo'lidagi tosh ikkinchi qo'lidagiga nisbatan og'irlashganini aytadi. Tekshiriluvchi tomonidan payqab olingan qo'shimcha og'irlik mirdori undagi muskul sezgisinch farqlash, chegara ko'rsatgichi bo'lib hisoblanadi. Har bir tekshiriluvchi bergan ko'rsatkichlar qarorda qayd etib boqilishi kerak.

Tadqiqot natijalarini tahlil qilish: o'tkazilgan tadqiqot natijasi quyidagicha qarorlashtirilib, tahlil qilinishi mumkin.

3-q a r o r

Tajriba mavzusi- muskul sezgisini farqlash chegarasini tekshirish

Tekshiruvchi _____

Tekshiriluvchi _____

Sana. _____

r	Tavsiya qilingan		Tekshiriluvchidan olingan ko'rsatkich
	qo'zg'ovchi doimiy	O'zgaruvchi	
	600	601	teng
	--	602	--
	--	603	--
	--	604	--
	--	606	--
	--	610	--

	--	612	--
	--	615	--
	--	617	--
0	--	618	--
1	--	619	--
2	--	620	O'ng qo'limda og'ir
3	--	620	--
4	--	620	--

Mazkur tajribaning ko'rsatishicha, tekshiriluvchining muskul sezgisidagi farq qilish chegarasi 20 grammga teng. Bu miqdor dastlabki tavsiya qilingan 600 grammlik vaznining 1,30 qismini tashkil qiladi» Bu ko'rsatkich har hill odamda boshqa-boshqa chiqishi tabiiydir. Chunki odamning yoshi, tajribasi, hatto shugullanadigan ish faoliyati bilan bog'liq holda sezgirlik chegarasi ham o'zgarib boradi.

2. Odamning teri va badan orqali sezishini tekshirish

Tadqiqotning maqsadi: studentlarga insonning bilish faoliyatida sezgining qolini ko'rsatib berish.

Tadqiqot uchun zarur jihozlar: unchalik katta bulmagan oddiy buyum (predmet): kalit, rezina, bo'r, tugma, ilmatugma kabilar.

Tadqiqotning borishi: tadqiqot ikki seriyada o'tkaziladi. Birinchi seriyada tekshiruvchi tekshiriluvchiga orra o'girib, raqamay turishni taklif qiladi va dastlab tekshiriluvchining barmorlari ortiga, keyin kaftiga — barmorlari uchiga kalit, rezina yoki ilmatugmani ro'yadi. har safar tekshiriluvchiga rarab: «Ushbu buyum haqida nima deyishingiz mumkin?»,— degan savolni berib boradi. Tekshiriluvchi tomonidan berilgan javoblarni butun gruppaga yozib boradi.

Tadqiqotning ikkinchi seriyasida tadqiqotchi tekshiriluvchiga predmetni ushlab ko'rishni taklif qiladi va birinchi seriyada o'tkazilgan tajriba jarayonidagi savolga javob berishni so'qaydi. Tekshiriluvchining bergan javoblarini bu safar ham butun gruppaga yozib boradi.

Har bir tajribani dastlab psixologiya o'rituvchisining o'zi o'tkazib ko'rsatadi. So'ngra studentlarning o'zlari mustaril o'tkazadilar.

Tadqiqot natijalarini tahlil qilish: o'tkazilgan birinchi seriyadagi tajriba yuzasidan studentlar shunday hulosaga olib kelinadi: sinaluvchi kishida bir-biridan ajratilgan alohida-alohida sezgilar paydo bo'ladi. Bu sezgilar predmetning nima ekanini bilishga imkon bermaydi. Uning faqat ayrim hususiyatlarini aks ettiradi: «qandaydir bir engil narsa», «yumshoq bir narsa», «sovuq narsa», «metall buyum» va shunga o'hshash javoblar beqiladi.

Ikkinchi seriyada o'tkazilgan tajribaning ko'p hollarida sinaluvchilar predmetning nima ekanligini aytib beradilar. Chunki predmet kompleks ro'zgatuvchi sifatida badan orqali sezish yordamida idrok etiladi. Bunda faqat teri sezgilarigina emas, balki kinestezik analizatorlar ham ishga tushadi va bilish apparatlari harakatga ksltirilgan bo'ladi.

3. Teri sathi sezgilarining mutlaq chegarasi

Tadqiqotning maqsadi: esteziometr (teri sezgirligini o'lchaydigan asbob) yordamida teri sezgisining mutlaq chegarasini anirlash.

Tadqiqot uchun zarur asbob va jihozlar: esteziometr. Bu asbob tashri ko'rinish jihatidan shtangencir-kulь (biror detalning ralinligi, yo'gonligi yoki ichki diametrini o'lchaydigan asbob) ni eslatadi.

Esteziometr — millimetrlarga ajratib chiqilgan metall sterjen (tayorcha); sterjenning nol bo'lmasi tomoniga o'rnatilgan qo'zgalmas oyorcha: millimetr butun qismi bo'ylab har ikkala tomonga surish mumkin bo'lgan — harakatlanuvchi oyorchalardan tuzilgan asbobdir. Tadqiqot jarayonida esteziometrning ro'zgaluvchi oyorchasini surish orqali ikkala oyorcha oraligidan zarur bo'lgan kenglikni tanlash mumkin.

Tadqiqotning borishi: tadqiqot ikki seriyada o'tkaziladi. Birinchi seriya. Tajriba jarayonida tekshiriluvchining ko'zlari yumur yoki boglab ro'yilgan bo'lishi kerak. Shuningdek, barmoqlarining terisi taranglashmagan holatda bo'lishi uchun uning qo'li tirsagiga tayanib turishi kerak. Tekshiruvchi esteziometr oyorlari oraligini muayyan darajada ochgani holda uni tekshiriluvchi panjalarining sirtiga engil tekkizib: «Nechta narsaning tegayotganini sezayapsiz?»,— deb so'rab boradi. «Ikkita narsaning tegayotganini sezayapman»,— degan javobni bergunga radar esteziometr oyorchalari oraligini kam-kamdan risrartirib boradi.

Tajribaning ikkinchi seriyasida aksincha: asbob oyorchalarining oraligini muayyan kenglikda (masalan 40 mm) ochilgani holda tekshiriluvchining qo'l panjalari ortiga tekkizib, birinchi seriya tekshirishida berilgan savolni takrorlaydi va nihoyat, tekshiriluvchining: «Bitta narsa tegayotganini sezayapman»,— degan javobiga radar oyorchalar oraligini kam-kamdan risrartirib boradi.

Tadqiqot natijalarini tahlil qilish: tajribalar haqidagi raqamli ma'lumotlar 31- betdagi jadvalda qayd etiladi.

Teri sathidagi sezgirlik chegarasining katta-kichiklik o'lchamini quyidagicha formula orqali anirlash mumkin:

Tajribalar so'nggida barcha tekshiriluvchilardan olingan juz'iy natijalar jamlanib, chiqran natijani barcha tekshiriluvchilar soniga bo'lish yo'li bilan sezgining mutlaq chegarasining o'rtacha arifmetik riymati keltirib chiqaqiladi. Juz'iy natijalarni esa gruppaga bo'yicha chiqarilgan o'rtacha riymat bilan tarroslab ko'qiladi. Agar ularda farq bo'lmasa, u holda jadvaldagi «Izoh» joyi bo'sh qoldiqiladi. Agar o'rtacha kiymatdan farqlansa, u holda bunday farqlanishning sabablarini risra rilib jadvalning «izoh» bo'lmasiga qayd etib ro'yiladi. Sezgirlik susayishining sabablaridan biri charchash, ya'ni shahsning umumiy holati, shuningdek, ayrim organlarning holati bilan bog'liq bo'ladi.

Studentlar juz'iy natija bilan o'rtacha riymatni solishtirib ko'rish orqali mustaril hulosa chiqaradilar.

4. Ko'rish sezgisida izchil ranglar kontrastining hosil bo'lish ronuniyati

Tadqiqotning maqsadi: ko'rish sezgisida ranglar kontrastining hosil bo'lishini tekshirish.

Tadqiqot uchun zarur jihozlar: kattaligi 48h64 sm bo'lgan or qogoz vararlari; ularga 15h15 sm kattalikdagi yashil, qizil, ko'k, sariq rangli kvadratlar qirqib yopishtirilgan, oq rangli ekran.

Tadqiqotning borishi: tajribani tabiiy kunduzgi yorug'lik sharoitida yoki kunduzgi yorug'likka yaqin bo'lgan nur taratadigan lampalar yorug'ligida o'tkaziladi.

Tajribada ishtirok etayotgan studentlar honada shunday o'tkaziladiki, ularning har biriga rangli kvadrat to'ppa-to'g'ri ko'rinib turadigan bo'lsin.

Kvadratlar ulardan 4 m gacha uzorlikda o'rnatiladi. Studentlarga 20—40 sekund mobaynida rangli kvadratlariga tiqilish, keyin esa o'z

nigohini ekranga ko'chiqish hamda unda rangli kvadrat paydo bo'lmaguncha nigohni uzmay turish taklif qilinadi. Bunda turli kishilarda izchil ranglar kontrasti turlicha kechishini ta'kidlab o'tish zarur.

Oldindan tayyorlab ro'yilgan barcha rangdagi kvadratlar bilan tajribani takrorlash zarur.

Tajribalar tamom bo'lganidan keyin ularning natijalarini yozib olish, yozilayotgan kvadrat rangini belgilash hamda izchil kontrastda paydo bo'layotgan ranglar tonini ko'rsatib yozish zarur. Bunda izchil kontrastlar harakatdan keyingi hodisa natijasi ekanligini ta'kidlab o'tish zarur. Ro'zgovchi ta'sirining to'htashi receptordagi ro'zgalish jarayonini hamda analizatorning miya po'stlogi qismidagi ro'zgalishlarni o'sha zahoti to'htatmaydi.

Idrok Idrok sezgi organlarimizga bevosita ta'sir etib turgan narsa va hodisalarning ongimizda butun, yahlit holda aks ettirishdan iborat psixik jarayondir. Idrok processida barcha ruhiy hayotimiz, ongimizning butun mazmuni, bilimlarimiz va tajribalarimiz ishtirok etadi. Shuning uchun ham idrok sezgilarga nisbatan murakkabroq va mazmundor psixik jarayon bo'lib hisoblanadi. Idrokning fiziologiyk asoslari ro'zgovchilar yigindisi ta'sirida bosh miya yarim sharlari robigida hosil bo'lgan shartli reflektor (muvarrat) nerv boglanishlaridan iboratdir.

Idrok perceptiv harakterga ega. Chunki kishilar idrokining mazmuni bir-biridan farq qiladi. Kishilar aynan bir hil narsani o'z bilim darajasi, turmush tajribasi, dunyorarashi hamda ijtimoiy kelib chiqishiga qarab turlicha idrok qiladilar. Idrokning nechoglik mazmundorligi shahsning dunyorarashi, e'tirodi, ideali, bilim va madaniy saviyasi, hayotdan orttirgan tajribalari hamda qizirishlariga boglirdir.

Idrok qaysi organ (analizator) orqali amalga oshiqilishiga qarab: ko'ruv, eshituv idroki; ob`ektiga qarab: vaqt (zamon), harakatni, fazo (makon) ni idrok qilish kabi turlarga ajratib o'rganiladi.

Vaqtni idrok qilish — mageriyaning yashash formasi — muayyan ob`ektiv birligini ongimizda bevosita aks ettiqilishidan iboratdir.

Vaqtni idrok qilish asosan ruhiy hodisalarimizning almashinuvi tufayli ro'y beradi. Vaqtni idrok qilish idrok qilinayotgan vaqt birligining ob`ektiv mazmunnga hamda bizning unga bo'lgan munosabatimizga boglir. Masalan, bizning ehtiyoj va qiziqishlarimizga mos bo'lgan vaqt

birligini idrok qilganimizda, vaqt sub`ektiv jihatdan tez idrok qilinadi va aksincha.

Harakatni idrok qilish — jismlarning fazo (makon) dagi o`rin almashtirishini bevosita aks ettirishdir. Harakat nisbatan va nisbatsiz idrok qilinadi: agar harakatdagi jism atrofidagi boshqa harakatsiz jismlarga taqqoslab idrok qilinsa, bu harakatni nisbatan idrok qilish deyiladi: aksincha, harakatdagi jism hech narsaga tarroslanmay idrok qilinsa, bu harakatni nisbatsiz idrok qilish deyiladi.

F a z o (makon) n l i d r o k q i l i s h — voqelikdagi narsa va hodisalarning fazoda tutgan o`rnini, shaklini, miqdorini hamda bir-birlariga nisbatan munosabatlarini uch o`lchovda: balandlik, kenglik, uzorlikda bevosita aks ettirishdan iboratdir.

Idrok mavzusida o`tkaziladigan tajribalar

1- tajriba. Idrok jarayonida apparcepciyaning qoli. Tajribaning maqsadi. Tanib olish metodi yordamida idrokdagi apperceptciyaning qolini tekshirish.

Tadqiqot uchun zarur jihoz va asboblar: turli hil buyumlar: galtakchalar, iplar, angishvona, surat plenkasini o`qaydigan kasseta (galtak)lar, lab bo`sgi (pomada), soch turmaklagich (bigudi)lar, ilmatugmc, elektr lampochka patronlari, o`yinchor mashina gildiraklari va hokazo buyumlar to`plami.

Tadqiqotning borishi. Tadqiqotchi va qaror yozuvchi o`qituvchi bergan zarur ashyolar bilan oldindan tanishib chiqadi. Tekshiriluvchi esa bu buyumlarni ko`rmasligi lozim. U ko`zi boglangan holda unga tardim etilgan buyumlarni ushlab, paypaslab ko`radi va nomini aytadi. Qaror yurituvchi tekshiriluvchi tomonidan predmetning nimaligini anirlash uchun sarflangan vaqt, javobning to`gri yoki noto`griligi va tekshiriluvchining tajriba paytida o`zini tutishi kabilarni qayd etib boradi. So`ngra mazkur nomlari aytilgan buyumlar bilan tekshiriluvchining hayotiy tajribasi o`rtasida qanaqa boglanishlar mavjud ekanligi aniqlanadi.

Tajribani har qaysi tekshiriluvchilar bilan boshqa-boshqa hil ashyolar yordamida o`tkazilib, juz`iy hulosalar chiqaqiladi.

Tadqiqot natijalarini tahlil qilish. Tajribalar natijasi ruyidagi jadvalda aks ettiqiladi.

Buyumlar to'plami	Taniy olish vaqti	Tekshiriluvchining vaqti	Tekshiriluvchining o'zini tutishi
Kasseta			
Ip o'ralgan galtak			
Soch turmaklagich			
Lampa patroni			

So'ngra har raysi tekshiriluvchidan olingan natijalar taqqoslab chiqiladi. Buyumlarni paypaslab idrok etish orqali tanib olishda o'tmish tajriba (apperpaciya) ning qoli haqidagi ma'lumotlar qarorda qayd qilib qo'yiladi.

Vaqtning idrok qilish

Tadqiqotning maqsadi: vaqtning idrok qilishdagi aniqlikni tekshirish.

Tadqiqot uchun zarur jihozlar: sekundomer yoki sekund strelkali soat.

Tadqiqotning borishi. Tekshiriluvchi 3, 5, 10, 17 sekundga to'g'ri keluvchi vaqt birliklarini anirlashi lozim. Tadqiqotchi stol ustiga ralamning orrasi bilan urib, vaqtning boshlanishi va tugash nurlarini belgilaydi.

Tekshiriluvchi hisoblamay va boshqa vositalarni qo'llamay turib, mazkur vaqt oraligini anirlaydi va sekundlarga charib yozib boradi.

Tadqiqot natijalarini tahlil qilish. Utkazylgai tajriba natijalari dastlab jadvalda aks ettiriladi:

Tajriba nomi	Tavsiya qilingan ro'zgovchi	Tekshiriluvchining ko'rsatmasi	Chamalab aytilgan vaqt bilan real hisobdagi vaqt o'rtasidagi farq

ri			

So'ngra vaqtni idrok qilishning anirlik foizi S topiladi:

$$C = \frac{A \cdot 100}{B}$$

Bu erda A — sekund hisobida tavsiya qilingan vaqt bilan tekshiriluvchi ifodalagan vaqt o'rtasidagi farq, V — tadqiqotchi tomonidan tavsiya qilingan vaqt bo'lagi. Ana shunday hisob bilan tekshiriluvchining vaqtni anirlikda idrok rila olish hususiyatiga ega ekanligi haqida dalilli hulosa chiqaqiladi.

Fazoviy munosabatlarni idrok qilish

Tadqiqotning maqsadi: chiqarilaetgan tovush manbaini anirlash yordamida eshitish ro'zgovchisining fazoviy cheklanish anirligini tekshirish.

Tadqiqot uchun zarur jihozlar: ikkita tanga, sekundomer yoki sekund strelkali soat.

Tadqiqotning borishi. Tekshiriluvchi ko'zi yumilgan yoki boglangan holda stulda rimirlamay o'tiradi. Tadkirotchi bosh va ko'rsatkich barmorlari orasiga ikkita tangani risib ushlab, uning old tomonida tik turadi va tekshiriluvchining boshidan bir hil uzorlikda dam o'ngga, dam so'lga, dam orraga, dam oldinga qo'lini cho'zib, tangalarini bir-biriga ishrab (har bir yo'nalishda 3—5 marta, biror uzluksiz emas), ulardan tovush chiqaradi, jaranglatadi. Tekshiriluvchi ovoz manbai raysi tomonda ekanligini ko'rsatib beradi.

Tekishriluvchi bu vazifani bajargandan so'ng, unga o'sha hil vazifani bir rulogini—bekitgan holda bajartirish lozim.

Tadqiqot natijalarini tahlil qilish. Qaror yurituvchi tekshiriluvchining ovoz manbai yo'nalishini anirlash bo'yicha natija ko'rsatmalarini, to'gri javoblar sonini, bu javoblar uchun ketgan vaqtni hisoblab, jadvalda qayd rilib ro'yadi:

Tavsiya nomeri	Tovush manbaining	Tekshirilu vchining	Latsnt	To'gri javoblar
---------------------------	------------------------------	--------------------------------	---------------	----------------------------

	joylashgan tomoni	javobi	vaqti	soni

Tekshiriluvchi kelayotgan tovush o'rnini bir necha bor anirlaganidan so'ng, tovushning raysi tomondan tarralish anikligi ruyidagicha formula orqali hisoblab chiqiladi:

$$C = \frac{A \cdot 100}{B} .$$

A — bir yo'nalishga oid to'g'ri javoblar soni, V—shu yo'nalishda olib borilgan tajribalar soni Ish so'ngida tovush manbai tarqalish natijalariga oid umumiy hisoblar ikki quloq va bir quloq bilan eshitib, aniqlangan natijalar asosida taqqoslanadi.

Shunday qilib, o'tkazilgan barcha tajriba natijalari haqida umumiy hulosa chiqaqiladi.

4. Teri tuyush (taktil) va ko'ruv idroki

Tadkirotning maqsadi: teri (taktil) va ko'rish idrokining hususiyatlarini tekshirish.

Tadqiqot uchun zarur jihozlar: qattiq qogoz yok» kartondan tayyorlangan bir necha juft shakllar.

Tadqiqot vazifalari	Original rasmning chizgan farqi	sinaluvch rasmdan	Tekshriluvchining hatti harakatlari
Paypaslab ko'rish orqali aniqkash Ko'rish orqali aniqkash			

Tadqiqotning borishi. Tekshiruvchining tavsiyasiga binoan tekshiriluvchi ko'z bilan ko'rmagan holda oldindan tanish bo'lmagan shaklni qo'li bilan bir minut vaqt davomida paypaslab, qo'l barmorlarining terisi orqali idrok qiladi. Keyin o'sha shaklni qogozga chizadi. Qaror yozuvchi uni kuzatib, hatti-harakatlarini jadvalda qayd

etib boradi, tekshiriluvchining chizgan raemini uning oldidan olib qo'yadi. Shundan so'ng tadqiqotchi sinaluvchiga original shaklni ko'rsatadi. Sinaluvchi esa ko'rsatilgan rasmni bir minut mobaynida ko'rib chiqadi va shundan so'ng shaklni rayta boshdan chizadi.

Tadqiqot natijalarini tahlil qilish. Tajriba natijalari jadvalda qayd qilinadi. Har bir tekshiriluvchi chizgan rasmlari taqqoslanadi va turli gruppalar sinaluvchilarning teri-taktik harakat hamda ko'rish idrokiga hos hususiyatlarni solishtirib, umumiy hulosaga kelinadi.

Inson aqliy faoliyati turli metodikalar va ishlab chiqilgan maxsus testlar yordamida o'rganiladi. SHunday metodikalarning ba'zlari bilan tanishib chiqamiz.

Intellektni o'rganish metodikasi.

Inson aqliy faoliyatini o'rganishning keng tarqalgan metodikalardan biri-amerikalik psixolog D. Veksler tomonidan ishlab chiqilgan testlardir. Bu testlar asosan katta yoshdagilar intellektini tekshirishga mo'ljallangan bo'lib, keyinchalik 5 yoshdan 15 yoshgacha bo'lgan bolalarni tekshirish uchun o'zgartirishlar kiritildi.

Rossiyada birinchi bo'lib Veksler shkalasi V.M. Bexterev nomli Leningrad psixonevrologik ilmiy-tadqiqot institutida moslashtirilgan. Ushbu metodika B.G.Anon'ev (1969) maktabi psixologlari tomonidan intellekt taraqqiyotini uzoq yillar o'rganishda, jumladan bolalarda psixik taraqqiyotdan chetga chiqishlar va orqada qolishlarni differentsial-diagnostika qilishda keng qo'llanilgan.

Mazkur metod 11 ta alohida tuzilgan subtestlardan iborat bo'lib, ularning 6 tasi verbal (so'z bilan) va 5 tasi noverbal (so'zsiz) topshiriqlardan tashkil topgan.

Birinchi subtest-Umumiy bilimdonlik subtesti bo'lib, umumiy, nisbatan sodda ma'lumotlar va bilimlardan xabardorlik tekshiriladi. Ushbu subtest 30 ta savoldan iborat bo'lib, har bir to'g'ri javob 1 ball bilan baholanadi.

Ikkinchi subtest-umumiy anglanganlikni o'rganishga xizmat qilib, muammoli vaziyatni anglashga, iboralarning mazmunini to'liq tushunishga qaratilgan. Ushbu subtest fikrlash qobiliyatini, ijtimoiy me'yorlarni tushunishni baholaydi. Sinaluvchidan tasvirlangan vaziyatda mumkin bo'lgan echimlar haqida javob berish talab berish qilinadi. Bunda 14 ta savol talif qilinadi, javobning aniqligiga qarab baho qo'yiladi. M: 0,1,2.

Uchinchi subtest-arifmetik topshiriqlardan tuzilgan. Bunda sinaluvchi diqqatining to'planishi, sonli ifodalarni tez echa olishi tekshiriladi. Sinaluvchidan arifmetik masalalar seriyasini og'zaki echish talab qilinadi. Javobning aniqligiga, ketgan vaqtga qarab baholanadi.

To'rtinchi subtest-narsa va hodisalardan o'xshshlikni topishga mo'ljallangna bo'lib, tushunchalarni taqqoslashni nazarda tutadi. Bunda tushunchalarning shakllangnaligi, klassifikatsiyalash, taqqoslash, mavhumlashtirish qobiliyatlari tekshiriladi. Sinaluvchiga 16 juft tushunchalar beriladi va ulardan tushunchalar jufti o'rtasidagi umumiylikni topish talab qilinadi. Umumiy darajasiga bog'liq ravishda 0 dan 2 ballgacha baho qo'yiladi.

Beshinchi subtest – son qatorlarini idrok qilishdan iborat bo'lib, to'g'ri va teskari tartibda izoxlabberishni taqazo qiladi. Jisqa muddatli xotira va diqqatni o'rganishga mo'ljallangan, ikki qismdan iborat: sonlarni to'g'ri va teskari tartibda eslab qolish va takrorlashdan iborat. O'ng va teskari takrorlashlarni baholash qatordagi to'g'ri esga tushurilgyn raqamlar soniga teng. Subtestning umumiy bahosi o'ng va teskari takrorlashlarning umumiy bahosiga teng.

Oltinchi subtest – lug'at deb atalib, odamlarning lug'at boyligini aniqlashda qo'llaniladi. Og'zaki tajribani o'rganishga mo'ljallangan ushbu subtestda 40 ta so'z ma'nosini tushuntirish uchun beriladi. Sinaluvchi topshiriqni bajarishiga qarab 0 dan 2 ballgacha baho qo'yiladi.

Ettinchi subtest – rasmlardan etishmaydigan detallarni topishga qaratilgan bo'lib, har bir ekspozitsiyani kuzatish uchun 20 sekund vaqt ajratiladi. Ushbu subtest ko'rish idroki xususiyatlarini, kuzatuvchanlikni muhim qismlarni farqlay olish qobiliyatini o'rganishga mo'ljallangan. Sinaluvchiga 20 tarasm qursatiladi, ularning har birida etishmaydigan qismni yoki mos emaslikni topish zarur. To'g'ri javob 1 ball bilan baholanadi.

Sakkizinchi subtest – rasmlar izchilligi (ketma-ketligi) ni o'rnatish bilan bog'liqdir. Buning uchue turli mazmundagi izchillik pprintsipiga oid rasmlar tanlanadi. Topshiriq echimi 4-6 ballargacha baholanadi.

To'qqizinchi subtest – Kos kubiklari deb atalib, insonning fazoviy tasavvurlari va konstruktiv fikr yuritishlarini aniqlash uchun xizmat qiladi. Topshiriqlar shartiga ko'ra berilgan standart kubiklarni ko'z bilan kuzatishdan ma'lum konstruktsiya mohiyatiga ko'chish nazarda tutiladi.

Ushbu subtest qismlardan butunni hosil qilish qobiliyatini, sensomotor koordinatsiyani tekshirishga qaratilgan. Sinaluvchi berilgan namunaga qarab har xil rangli kubiklardan shunday figuralar yasashlari kerak. 10 ta figura beriladi. Har bir topshiriq bo'yicha vaqt chegaralangan bo'ladi. Baholar aniqlikka va ketgan vaqtga bog'liq bo'ladi.

O'ninchi subtest – figurani ko'rsatish deb nomlanib, alohida qism va bo'laklarni kuzatish orqali yaxlit figurani vujudga keltirish yoki aksincha, holatni namoyon qilish nazarda tutiladi. Bund sinaluvchiga ma'lum ketma-ketlikda to'rtta figuraning qismlari beriladi, lekin bu qismlardan nima yasash kerakligi aytiladi. Topshiriqning qanchalik to'g'ri bajarilganligiga hamda sarflangan vaqtga qarab baholanadi.

O'n birinchi subtest – raqamlar simvolidan iborat bo'lib, tartibsiz joylashgan simvollarni 90 sekund ichida o'z o'rniga qo'yish talab qilinadi. Ushbu subtest ko'rish-harakat malakalarini o'zlashtirganlik darajaini aniqlashga mo'ljallangan.

Test natijalarini qayta ishlashda va noverbal subtestlarning har biri bo'yicha olingan ballar yig'indisi topiladi. Olingan ballarni shkala ballariga aylantirish jadvaliga muvofiq har bir alohida subtestlarni bajarish natijalarining standart baholarini olish mumkin. Olingan ballar yig'indisi bo'yicha (testning alohida verbal va noverbal qismlari bo'yicha) va jadvaldagi natijalar bo'yicha IQ – noverbalshala baholari va umumiy IQ katkichlari aniqlanadi. Veksler testi bo'yicha IQ ko'rsatkichlar talqini yosh me'yorlarini hisobga olgan holda o'tkaziladi.

Sinaluvchiningaqliy taraqqiyot darajasini aniqlashda oxirgi natija emas, balki har bir alohida olingan subtestlar bo'yicha aniqlangan natijalarni ham tahlil qilish katta ahamiyatga ega bo'ladi.

SHu bilan birga umumiy xulosa tuzishda alhida subtestlar bo'yicha olingan natijalrgina emas, boshqa metodikalardan olingan natijalarni ham hisobga olish muhimdir.

4. Maktab aqliy tarakqiyoti testi.

Maktab aqliy tarakqiyot testi (MATT) o'smirlik va o'spirinlik davridagi o'quvchilar aqliy taraqqiyoti diagnostikasi uchun, maktabdagi ta'lim jarayonida aqliy rivojlanishni nazorat qilish uchun mo'ljallangan. Ushbu metodika M.K. Akimova, E.M. Borisova, K.M. Gurevich, V.T. Kozlova, G.P. Loginova, V.G. Zarjin tomonidan taklif qilingan. MATT psixologik maslahat, ta'lim nazorati, o'quvchi aqliy taraqqiyotini tuzatish

bo'yicha umumiy va individual tavsiyalar ishlab chiqish sohalarida qo'llanilishi mumkin.

Maktab aqliy taraqqiyot testi o'z ichiga 6 ta topshiriqlar to'plami yoki subtestlarni kiritib, ularning mazmuni quyidagilardan iborat: 2 ta subtest – «umumiy bilimdonlik», «o'xshashlik», «tasviflash», «umumlashtirish»,

«sonlar qatori». Test bir-biriga o'xshash 2 ta shakl – A va B shakllariga ega.

Testni to'g'ri o'tkazish uchun ko'rsatmaga amal qilish, sekudomer yordamida subtestlar bajarilish vaqtini nazorat qilish, topshiriqlarni bajarishda sinaluvchilarga ko'mak bermaslik juda muhimdir.

Butun test bo'yicha sinaluvchilarga umumiy ko'rsatma tadqiqotchi tomonidan og'zaki kurinishda beriladi. Sinaluvchiga beriladigan ko'rsatmaning mazmuni quyidagicha:

«Hozir sizlarga fikrlash qobiliyatingiz, voqealidagi predmet va holatlarni taqqoslashni, ular o'rtasidagi o'xshashlik va farqlarni topish xususiyatlaringizni aniqlashga qaratilgan topshiriqlar taklif etiladi. Bu topshiriqlar darsda bajaradigan topshiriqlardan farq qiladi. Topshiriqni bajarish uchun sizga ruchka va varoq kerak bo'ladi».

Subtestlarni bajarish uchun sinaluvchiga muayyan vaqt belgilab beriladi. Quyidagi jadvalda topshiriqlar va ularga ajratilgan vaqt ko'rsatilgan.

№	Subtestlar nomi	Subtestdagi topshiriqlar soni	Bajarish vaqti (m)
1	«Umumiy bilimdonlik 1»	20	20
2	«Umumiy bilimdonlik 2»	20	4
3	«O'xshashlik»	25	10
4	«Tavsiflash»	20	7
5	«Umumlashtirish»	19	8
6	«Sonlar qatori»	15	7

Ko'rsatma: «Siz turli topshiriqlar to'plamini bajarishingiz lozim. Har bir topshiriq taklif qilinishidan oldin, ular yaxshilab tushuntiriladi hamda ularni echish yo'llari misollar bilan keltiriladi.

Har bir topshiriqlar to'plamini bajarish uchun muayyan vaqt belgilangan. Topshiriqni bajarishni boshlash va uni to'xtatishni bizning buyrug'imiz asosida olib borasiz. Har bir topshiriqni qat'iy, tartib bilan echishingiz zarur tez va xatosiz ishlashga harakat qiling!»

Sinaluvchilarga ko'rsatma o'qib eshittirilgandan so'ng tadqiqotchi javob varakasini tarqatib chiqadi. So'ngra o'quvchining familiya, ismi-sharifi; tadqiqot o'tkazilish vaqti; o'quvchi o'qiydigan maktab va sinf to'g'risidagi ma'lumotlarni to'ldirish joylari kursatiladi. Bu ma'lumotlar to'g'ri to'ldirilayotganligini nazorat qilib boriladi. Bu ma'lumotlar olib bo'lingach, tadqiqotchi ruchkalarni qo'yib, uni diqqat bilan eshitib turishlarini so'raydi. Keyin birinchi subtest kursatmasini o'qib, misollar bilan tushuntirib beriladi. Hammasi tushunarli bo'lganligi so'raladi. Kerak bo'lsa, ko'rsatma yoki uning ayrim joylari qayta o'qib eshittiriladi. SHundan so'ng varaqning orqasini o'girib, topshiriqni bajarishni boshlash so'raladi. SHu zahotiy oq tadqiqotchi sinaluvchilarga sezdirilmagan holda sekundomerda vaqtni belgilab qo'yadi. Birinchi subtestni bajarish vaqti tugashi bilanoq tadqiqotchi keskin ravishda ishni tugatishni aytadi. Sinaluvchilar ruchkalarini qo'yib quyganlaridan keyin ikkinchi subtest topshiriqlarini bajarish uchun ko'rsatma o'qib beriladi. Testni o'tkazish davomida tadqiqotchi topshiriqlar to'g'ri bajarilayotganligini doimiy nazorat qilib turishi shart.

Maktab aqliy taraqqiyot testining barcha topshiriqlari tinglovchilarga batafsil yoritib beriladi (Ma'ruza matnida topshiriqlar mazmuni to'liq keltiriladi).

Olingan natijalarni qayta ishlashda berilgan kalitdan foydalaniladi. Birinchi subtest bo'yicha har bir to'g'ri javob – 1 ball, sinaluvchi eng ko'pi bilan 20 ball yig'ilishi mumkin. Ikkinchi subtest bo'yicha har bir to'g'ri javob – 1 ball, eng yuqori ball 20. Uchinchi subtest ham 1 ball bilan baholanadi, hammasi bo'lib 25 ball to'plash mumkin. To'rtinchi subtest bo'yicha har bir to'g'ri – 1 ball, eng ko'p – 20 ball. Beshinchi subtest bo'yicha juda aniq javob – 2 ball, to'liqmas javoblar – 1 ball eng ko'pi bilan 38 ball to'plash mumkin. Oltinchi subtest bo'yicha har bir to'g'ri javob – 1 ball bo'lib, hamma tpshiriqdan 15 ball to'plash mumkin.

Ushbu test natijalariga ko'ra umumiy eng kup ball 138 ga teng bo'ladi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Bilish faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari va ularni o'rganish.

2. Diqqat xususiyatlarini aniqlash uchun qullaniladigan metodikalar.
3. Xotira jarayonining mohiyati va uni o'rganish.
4. R. Meyli testi va uning qo'llanilishi.
5. Piktoprogramma metodining mohiyati.
6. Aqliy taraqqiyot diagnostikasi.
7. D.Veksler subtestlari yordamida intellektni o'rganish.
8. Maktab aqliy taraqqiyot testidan ta'lim-tarbiya jarayonida foydalanishi imkoniyatlari.
9. Xotira, uning turlari va protsesslari haqida tushuncha bering.
10. Xotira mavzusida o'tkaziladigan tadqiqotlarga misol keltiring.
11. Ihtiyorsiz esda qoldirish qanday amalga oshadi?
12. Diqqatning psixologik ta'rifini ayting.
13. Diqqatning inson hayotida tutgan o'rni qanday?
14. Diqqatning laboratoriya sharoitida o'rganilishi xususida gapiring.
15. Sezgi haqida umumiy tushuncha bering.
16. Sezgirlik va uning chegaralari haqida qisqacha tushuncha bering.
16. Sezgini o'rganish bo'yicha o'tkazilgan tadqiqot qanday amalga oshiriladi?.
17. Idrok va uning turlari haqida tushuncha bering.
18. Idrok mavzusida o'tkaziladigan tajribalarga misol keltiring.
19. Idrok va uning inson xayotida tutgan o'rni qanday?

4 MAVZU: SHAXS PSIXODIAGNOSTIKASI.

REJA:

- 1. Individ, shaxs, individuallik. SHaxsning psixik holatlari va xususiyatlari.**
- 2. SHaxs motivatsiyasini psixologik diagnostika qilish.**
- 3. SHaxsning individual – psixologik xususiyatlari psixodiagnostikasi.**
- 4. SHaxslararo munosabatlar psixodiagnostikasi.**

Tayanch tushunchalar:

Motiv – muayyan ehtiyojlarni qondirish bilan bog'liq bo'lgan faoliyatga undovchi sabab.

Motivatsiya – insonni faol faoliyatga undovchi sabablar majmui.

Ekstaversiya – shxsnning tevarak-atrofdagi odamlarga, tashqi hodisalarga yo'nalishi.

Introversiya – shaxsning o'z fikrlari, sezgilari, kechinmalarining o'z-o'ziga tayanishi.

Sotsiometriya- o'zaro munosabatlar tizimi bilan psixologik qovushuvchanlikni aniqlash maqsadida guruh va jamoalardagi shaxslararo munosabatlarni o'rganishdan iborat psixologik tadqiqot metodi.

SHaxs jamiyat a'zosi bo'lgan inson. SHaxsning boyligi uning hayotga faol munosabati, boshqa kishilar bo'ladigan aloqalarning turli-tumanligiga bog'liq bo'ladi.

SHaxs psixologiyasiga u a'zo bo'lgan ijtimoiy guruh psixologiyasi ta'sir etadi. Muloqot jarayonida kishilar o'zaro bir-birlariga ta'sir etadilar va buning natijasida jamiyatga, mehnatga, insonlarga, shaxsiy sifatlarga nisbatan qariashlarda, ijtimoiy ustunova hamda boshqa munosabatlarda umumiy insoniylik tarkib topadi.

SHaxsning muloqot doirasi qanchalik keng bo'lsa, uning hayotning turli sohalari bilan aloqasi shunchalik turli – tuman bo'ladi, shaxs ijtimoiy munosabatlar dunyosiga shunchalik chuqurroq kira oladi. Uning ma'naviy dunyosi boy bo'la boradi.

Inson, shaxs, individ tushunchalari bir-biridan farqlanadi.

Inson – bir tomondan biologik mavjudot, ongga ega bo'lgan, tashqi dunyoni bilish hamda uni faol ravishda o'zgartirish qobiliyatiga ega bo'lgan mavjudotdir. Insonga ikki oyoqda yurish, bilish va dunyoni o'zgartirish vositasi sifatida qo'lning taraqqiyoti va miyaning yuksak darajada rivojlanishi xosdir.

Boshqa tomondan, inson- ijtimoiy mavjudot. Bu uning eng muhim belgisi, chunki ijtimoiy hayot va ijtimoiy munosabatlar va mehnat biologik mavjudot bo'lgan insonning tana tuzilishini o'zgartirdilar va o'zlariga bo'ysundirdilar.

Individ – biologik turga kiruvchi alohida tiri mavjudot. Individ insonning biologik tomonini xarakterlaydi.

Inson haqida gapirar ekan, psixologiya «shaxs tushunchasiga tayanadi.

SHaxs inson tushunchasiga qaraganda torroq tushuncha. SHaxs – ijtimoiy mavjudot sifatida qaraluvchi insondir. Fanda «inson», «shaxs», «individuallik» tushunchalari keng qo'llaniladi. Ba'zida bu tushunchalar yni bir xil tushunchalar ba'zi hollarda esa bir-biriga qarama-qarshi

bo'lgan tushunchalar deb qaraladi. Lekin bu qarashlarning barchasi noto'g'ri qarash hisoblanadi.

«Inson» tushunchasi boshlang'ich, birlamchi tushuncha. Inson avvalo *Homo sapiens* sinfiga mansub biologik mavjudot. Biroq boshqa hayvonlardan farqli inson ongga ega. Biologik tur sifatida inson o'ziga xos tana tuzilishiga ega. SHu bilan bir vaqtda inson ijtimoiy mavjudotdir. Inson ijtimoiy mahsul bo'lishi ongning egasi. Jamiyatda va jamiyat tufayli inson faqat mehnat va bilishga emas, balki o'zining ichki jarayonlari, ichki dunyosini anglash, aqlan harakat qilishga ham qobiliyatlidir. «z-o'zini anglash inson ongi taraqqiyotining yuksak bosqichi bo'lib hisoblanadi.

«SHaxs» ijtimoiy- tarixiy tushunchadir. Uning ijtimoiy mohiyati va vazifalar – tavsifnomasidagi asosiy ko'rsatkichlardir.

SHaxs jamiyatda ma'lum holatni egallovchi, muayyan ijtimoiy rolni bajaruvchi ongli individ. SHaxs ijtimoiy munosabatlar sub'ekti va ob'ekti. SHu bilan birga shaxs faoliyat sub'ekti va uning mahsuli. SHaxs faoliyatda namoyon bo'lish bilan birga, faoliyatda shakllanadi ham.

Dema, shaxs – o'zining kelib chiqishi jihatidan ijtimoiy bo'lgan, o'z e'tiqodi qarash, munosabatlari, baholariga ega bo'lgan sub'ekt. SHaxs bo'lish uchun har bir inson 3 ta xususiyatga ega bo'lishi lozim. Bular: ijtimoiy mavjudot bo'lishlik; ongga va o'z-o'zini anglashga ega bo'lishlik hamda o'zini aktiv faoliyatda namoyon qilishlik. SHaxsning pozitsiyasi – bu uning munosabatlari tizimidir. SHaxsning hayotni moddiy sharoitlariga, jamiyatga, insonlarga, o'ziga, o'zining shaxsiy burchlariga bo'lgan munosabatlari muhim munosabatlar hisoblanadi. «Bu munosabatlar shaxsning ahloqiy qiyofasini, uning ijtimoiy ustanovkalarini belgilaydi.

Har bir shaxs o'ziningsh individualligiga ega bo'ladi. Individuallik – bu o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan shaxs. Individuallik deyilganda avvalo shaxsning uni boshqa kishilarga o'xshaydigan qiluvchi qandaydir muhim xususiyati tushuniladi. Har bir inson individualligiga ega, ammo ba'zi kishilarda individuallik yaqqol, yorqin namoyon bo'lsa, boshqalarda esa unchalik ko'zga tashlanmaydi.

Demak, individuallik – individning boshkalardan farqlanadigan ijtimoiy xususiyatlari, psixikaning o'ziga xosligi hamda uning qaytarilmasligi.

Individuallik psixik faoliyatning intellektual, emotsional, irodaviy sohalarida yoki bu sohalarining barchasida baravar namoyon bo'lishi mumkin.

Individuallik shaxsni aniq va to'la xarakterlaydi. Individuallik shaxs psixologik xususiyatlarining qaytarilmas, o'ziga xos bog'liqligidir.

SHaxsning psixik xususiyatlari insonning ijtimoiy tajribasi, uning hayoti va faoliyati, ta'lim – tarbiya ta'siri ostida tarkib topadi. SHaxsning shakllanishi u yashaydigan jamiyat sharoilari hamda mana shu ijtimoiy sharoitlarda u oladigan ta'lim va tarbiya bilan belgilanadi.

SHaxsning individual - psixologik xususiyatlari, uning faoliyati motivlari, boshqalar bilan bo'ladigan munosabatlari hamda emotsional – irodaviy sohalarini o'rganish uchun maxsus metodikalar ishlab chiqilgan. SHaxsni o'rganishda turli maxsus metodikalardan foydalanish bilan birga shaxsning qiziqishlariga, ehtiyolariga, uning atrofdagi odamlar bilan mnosabatiga tegishli bo'lgan ko'plab savolnomalardan ham foydalanish mumkin. Bu savolnomalar yordamida ekspremintal – psixodiagnostik tadqiqotlar yanada boyiydi, to'ldiriladi.

SHaxsning turli tomonlarini o'rganishga qaratilgan mana shunday metodikalar bilan tanishib chiqamiz.

Motivatsiya psixodiagnostikasi.

SHaxs tuzilishida motivatsiya hal qiluvchi o'rnini egallaydi. Motivatsiya faoliyat, xulq-atvorning harakatlantiruvchi kuchlarini tushuntirishda foydalniladigan asosiy tushunchalardan biri hisoblanadi.

Motiv-anglangan ehtiyoj (Kovalev A.G.), ehtiyoj predmeti (Leont'ev A.G.) sifatida qaraladi yoki ehtiyoj bilan aynanlashtiriladi (Simonov P.V.) Motiv faoliyatga undovchi va unga yo'naltiruvchi ehtiyoj predmeti.

Motiv-tarkibida bir tomondan o'ziga xoslik, indiidual – takrorlanmaslik; konkret, muayyan vaziyat bilan belgilanishlik xos bulsa, boshqatomondan barqarorliikni ajratib kursatish mumkin. Bunday barkarorlik ehtiyoj predmetini emas, balki bu ehtiyojni his qiluvchi shaxsni ko'proq xarakterlaydi. S.L. Rubinshteynning fikricha, «xarakter xislatlari – oxir natijada tendentsiya, undash, motiv bo'lib, bir xil vaziyatlarda insonda qonun vujudga keladi», Bunda S.L. Rubinshteyn motivning aynan predmeti, umumlashgan mazmun – mohiyatini ko'zda tutgan. M. Madsen motivatsiya haqidagi turli tuman nazariyalarni tahlil qilar ekan, ba'zi psixologlar motivatsiyada dispozitsion va funktsional o'zgaruvchilarni aniq farqlashsa, boshqalar esa aynan bir xil

tushunchalardan foydalanishlarini ta'kidlaydi. Masalan, G. Myurrey fikricha, ehtiyojlar (yoki motivlar), bir-tomondan, barqaror motivatsion tuzilmasa sifatida namoyon bo'lsa, boshqa tomondan, shu tushunchalarning o'zi funktsional o'zgaruvchilar to'g'risida gapirganda ham qo'llaniladi. M. Madsen dispozitsion va funktsional o'zgaruvchilarni bir-biridan aniq farqlash lozim deb hisoblaydi.

Bu muammoni L. Kronbax ancha batafsil va keng hal qiladi. Umumiy psixologiyada 2 ta yo'nalishi farqlaydi: biri individual farqlarni baholashga, boshqasi xulq-atvor va hatti-harakat xususiyatlarini aniqlashga qaartiladi. J. Atkinsonning ta'kidlashicha, agar motitsiya shaxsiy determinantlar birligi, ya'ni shaxsning barkaror motivlari va bevosita vaziyatning birligi sifatida qaralsa, bu ikki karash o'rtasidagi uzilishi bartaraf qilinadi.

Umumlashgan hamda konkret motivlar farqlanadi. «Umumlashgan motivlar» shaxsning barqarorligiga mansublik rolda namoyon bo'ladi, biroq ular dinamik tuzilma bo'lib, bir holatdan, ya'ni latentlik holatidan, boshqa holatga, faollikka o'tishi mumkin. Motivning aktuallashtirishni muayyan harakat tendentsiyasiga ega. Bunday motivatsion munosabat jarayonida inon mavjud vaziyatni istalganicha qayta o'zgartiradi.

Ehtiyojlar motivlarda konkretlashtiriladi va ular orqali joriy qilinadi. Biroq bundan ehtiyojlar tizimi bilan motivlar tizimi o'rtasida o'zaro bir yoklama moslik mavjud degshan fikr kelib chiqmaydi. Ehtiyojlar ham, motivlar ham o'ziga xos xususiyatlarga egaki, ularni aynanlashtirish mumkin emas. Birinchidan, ayni bir ehtiyoj turli motivlar orqali, ayni motivning o'zi turli ehtiyojlar orqali amalga oshishi mumkin. SHunday qilib, ehtiyojlar butun motivlar sinfiga mos kelishi, motiv esa turli xil ehtiyojlar sinfiga kirishi mumkin. Motiv murakab ichki tuzilishga ega. M, «umumlashgan motivlar» bir qancha konkret motivlarda o'z aksini topadi. Ehtiyoj va motivlar o'rtasidagi munosabatlar nafaqat genetik, balki funktsional jihatdan qaralsa, u holda ehtiyolarning motivga aylanishi imkoniyatning ro'yobga chiqishi, umumiyning konkretga, genotikaning fenotipga qarab harakati sifatida namoyon bo'ladi.

Motivlar bilan ehtiyolarning diagnostikasi turlichadir. Motivlar diagnostikasi avvalo ehtiyolar diagnostikasi uchun zarur.

Har bir motiv o'zining «motivatsion og'irligiga» egaki, ular muayyan ehtiyolarni qondirilishiga o'z hissini qo'shadi. Boshqa tomondan, muayyan ehtiyoj bilan bog'liq bo'lgan motivlar – bu

oddiygina motivlar yig'indisi emas, balki o'z tuzilishiga ega bo'lgan tizim bo'lib, bunda ba'zi motivlar ustunlik qiladi.

Motivatsiya insonni faoliyatga undash bilan birga psixik faoliyatning barcha sohalariga kirib boradi.

Shaxs motivatsion sohasini o'rgninishning bevosita metodlari hamda proektiv metodikalar mavjud. SHunday metodikalardan biri yutuqqa erishish motivatsiyasini aniqlashga bag'ishlangan test-savolnomadir. Ushbu savolnoma – test A.Mexrabion tomonidan qayta o'zgartirilgan.

YUtuqqa erishish motivatsion aniqlash savolnomalar – testi shaxsning 2 xil umumlashgan barqaror motivlari: muvoffaqiyatga erishishga intilish hamda muvaffaqiyatsizlikdan qochish motivlarini diagnostika qilishga mo'ljallangan. Bu test yordamida ushbu motivlardan qaysi biri ustunlik qilishi baxolanadi.

Ushbu metodika tadqiqotchilik maqsadlarida yutuqqa erishish motivatsiyasini yuqori sinf o'quvchilari va talabalarda diagnostika qilish uchun qo'llaniladi.

Test ikki shaklda – erkak (A shakli) va ayollar (B shakli) ga mo'ljallab tuzilgan savollardan iborat. Test o'tkazish uchun dastlab sinaluvchilarga quyidagicha ko'rsatma beriladi: Test xarakterning alohida tomonlariga tegishli hamda muayyan hayotiy vaziyatlarga taaluqli bo'lgan fikr-mulohazali tuzilgan. O'zingizning shu fikrga qo'shilishimiz yoki qo'shilmassligingizni quyidagi javoblar orqali baholashingiz lozim:

- +3 to'liq qo'shilaman
- +2 qo'shilaman
- +1 menimcha qo'shilaman
- 0 betaraf, befarqman
- 1 menimcha qo'shilmayman
- 2 qo'shilmayman
- 3 to'liq qo'shilmayman

Testdagi mulohazalarni o'qib chiqib, unga qo'shilish yoki qo'shilmasslik darajangizni belgilang. Buning uchun o'z fikringizni aks ettiruvchi javobning sonini qo'ying. Miyangizga kelgan birinchi javobni berishga harakat qiling. aylab o'tirishga vaqt ketkazmang.

Natijalarni qayta ishlashda javoblar mazmuni tahlil qilinmaydi, balki to'plangan ballar muayyan tizim asosida hisoblab chiqiladi. Test

natijalari faqat ilmiy maqsadlarda ishlatiladi hamda ular ovoza qilinmasligiga to'liq kafolot beriladi.

Agar sizda qandaydir savollar tug'lsa testni bajarishga kirishishdan oldin ularni so'rab oling. «Endi ishga kirishishingiz mumkin!»

A shakli savolnomasi 32 ta, B shakli esa 30 ta mulohazadan iborat.

Savolnoma (A shakli)

1. Men yomon baho olishdan xavfsirashdan ko'ra, ko'proq yaxshi baho olish haqida o'ylayman.
2. Agar biror murakkab, menga notanish bo'lgan topshiriqni bajarish kerak bo'lsa, uni yolg'iz emas, balki kim bilandir bajarishni afzal ko'raman.
3. Ko'pincha men, hatto o'zimga ishonmasam ham murakkab vazifani bajarishga kirishaman.
4. Men omadsizlikka olib kelishi mumkin bo'lgan qiyin ishga nisbatan uni muvaffaqiyatli bajarishga amin bo'lgan osonroq ko'proq jalb qiladi.
5. Agar biror ish qo'limdan kelmayotgan bo'lsa uddasidan chiqa oladigan boshqa ishga o'tishdan ko'ra, bor kuchimni sarflab shu ishni oxiriga etkazishga harakat qilar edim.
6. Maoshi o'rtacha o'z rolimni o'zim belgilashim lozim bo'lgan ishga nisbatan vazifam aniq hamda maoshi o'rtadan yuqori bo'lgan ishni afzal ko'raman.
7. Badiiy adabiyot o'qishga nisbatan maxsus adabiyotni o'qishga ko'proq vaqt sarflayman.
8. Etarli darajada muhim, biroq unchalik murakkab bo'lmagan ishga nisbatan muhim, murakkab ishning muvaffaqiyatsizlik ehtimoli 50 foiz bo'lsa ham shu ishni tanlagan bo'lardim.
9. Men yuksak mahoratni talab qiluvchi va ko'pchilikka noma'lum bo'lgan, kamdan-kam uchraydigano'yinlarga nisbatan barchaga ma'lum bo'lgan ko'ngilochar o'yinlarni o'rgangan bo'lar edim.
10. Men uchun o'z ishimni, hattoki o'rtoqlarim bilan tortishuvgacha borsam ham iloji boricha yaxshi bajarishim muhimdir.
11. Agar karta o'ynashga kirishsam, chuqur o'ylashni talab qiluvchi murakkab o'yinga nisbatan engilroq o'yinni tanlagan bo'lardim.

12. Barcha ishtirokchilar kuch jihatidan deyarli teng bo'lgan joyga nisbatan boshqalardan kuchli ekanligimni bilgan erda musobaqalashishni afzal ko'raman.
13. Ishdan bo'sh vaqtimda dam olgandan ko'ra o'z malakalarimni rivojlantirish uchun biror o'yinni o'rganar edim.
14. Biror ishni boshqalar maslahati bilan emas, hattoki 50% yanglishishim ehtimoli bo'lsa ham o'z hoxishim bo'yicha bajarishni afzal ko'raman.
15. Agar menga 2 ta ish – maoshi 100 so'm bo'lgan, shu miqdor noaniq vaqt saqlanib qoladigan ish bilan oylik maoshi 80 so'm, biroq 5 yildan so'ng men 180 so'm oylik olishim kafolatlangan ish taklif qilishsa, men birinchi taklifni tanlagan bo'lardim.
16. Birga-bir musobaqalashgandan ko'ra komandada o'ynagan bo'lardim.
17. Men natija bilan to'liq qoniqish hosil qilmagunimcha o'z kuchimni ayamadan ishlagan bo'lardim.
18. Imtihonda o'z fikrini bildirish kerak bo'lgan savolga nisbatan aniutilgan mavzu berilgan savolni afzal ko'raman.
19. Natijalariga ko'ra hech qanday o'zgarishga olib kelmaydigan ishga nisbatan biroz muvaffaqiyatsizlik ehtimoli bor, lekin yutuqqa erishish imkoni mavjud bo'lgan ishni tanlagan bo'lar edim.
20. Imtihondagi muvaffaqiyatli javobimdan keyin yaxshi bahodan xursand bo'lishdan ko'ra engil nafas olgan bo'lar edim.
21. Oxiriga etkazilmagan 2 ish – og'ir va engil ishga qaytish mumkin bo'lsa, men murakkabini tanlar edim.
22. YOzma ishni bajarayotganimda men uni qanday qilib to'g'ri echish haqida emas, biror xato qilib qo'ymaslik haqida ko'proq qayg'uraman.
23. Agar biror ishdan natija chiqmayotgan bo'lsa yaxshisi yordam so'rab boshqalarga murojaat qilaman.
24. Muvaffaqiyatsizlikka uchrasam ishni davom ettirishga xoxish yo'qotmay, yanada g'ayratli va mulohazali bo'lib qolaman.
25. Agar biror ishda muvaffaqiyatsizlik ehtimoli mavjud bo'lsa, shu ishga kirishmay qo'ya qolaman.
26. Biror murakkab ishga kirishsam, uni muvaffaqiyatli bajarishga ishonchdan ko'ra uning uddasidan chika olmaslikdan qo'rqaman.

27. Men o'zim emas, balki boshqa bironing rahbarligi ostida samaraliroq ishlayman.
28. Tanish ishga nisbatan murakkab notanish topshiriqni bajarish menga ko'proq yoqadi.
29. Agar vazifani qanday bajarish haqida aniq ko'rsatma berishsa, uning ustida yaxshiroq ishlayman.
30. Agar biror ishni muvaffaqiyatli yakunlasam umuman boshqa turdagi topshiriqni bajarishdan ko'ra, shunga o'xshash ishni bajarishga bajaonudil kirishar edim.
31. Agar musobaqalashish kerak bo'lsa, tashvish va xavotirlanishdan ko'ra menda ko'proq qiziqish va ehtiros paydo bo'ladi.
32. Menimcha amalga oshirishga harakat qilishga nisbatan kelajak rejalarim haqida ko'proq orzu qilaman.

Savolnoma (B shakli)

1. Men yomon baho olishdan xavfsirashdan ko'ra, ko'proq yaxshi baho olish haqida o'ylayman.
2. Ko'pincha men hal qilishim aniq bo'lgan engil vazifaga emas, hal qila olishimga unchalik ishonch bo'lmagan murakkab ishga qo'l uraman.
3. Meni omadsizlikka olib kelishim mumkinbo'lgan qiyin ishga nisbatan uni muvaffaqiyatli bajarishimga amin bo'lgan engilroq ish ko'proq jalb qiladi.
4. Agar biror ish qo'limdan kelmayotgan bo'lsa, uddasidan chiqa olishim mumkin bo'lgan boshqa ishga o'tishdan ko'ra, bor kuchimni sarflab shu ishni oxiriga etkazishga harakat qilar edim.
5. Maoshi o'rtacha, o'z rolimni o'zim belgilashim lozim bo'lgan ishga nisbatan vazifam aniq hamda maoshi o'rtadan yuqori bo'lgan ishni afzal ko'raman.
6. Muvaffaqiyatga bo'lgan ishonchga nisbatan menda omadsizlikdan qo'rqish hissi kuchli kechinmalarni tug'diradi.
7. Ko'ngilochar janridagi adabiyotga nisbatan ilmiy0ommabop adabiyotni afzal ko'raman.
8. Etarli darajada muhim, biroq nchalik murakkab bo'lmagan ishga nisbatan muhim hamda murakkab ishni yoqtiraman, hatto uning muvaffaqiyatsizlik ehtimoli 50% bo'lsa ham.

9. Men yuksak mahoratni talab qiluvchi va ko'pchilikka noma'lum bo'lgan, kamdan-kam uchraydigan o'yinlarga nisbatan barchaga yaxshi ma'lum ko'ngilochar o'yinlarni o'zlashtirgan bo'lar edim.
10. Hatto o'rtoqlarim bilan tortishuvgacha borsamda, o'z ishimni iloji boricha yaxshiroq bajarishim muhimdir.
11. Imtihonda muvaffaqiyatli javob bergach, yaxshi baho olganimdan xursand bo'lishdan ko'ra engil nafas olishni ko'proq xush ko'radim.
12. Agar karta o'yinga kirishsam, chuqur o'ylashni talab qiluvchi murakkab o'yinga nisbatan engilroo'yinni tanlagan bo'lardim.
13. Barcha ishtirokchilar kuch jihatidan deyarli teng bo'lgan joyga nisbatan boshqalardan kuchli ekanligimni bilgan erda musobaqalashishni afzal ko'raman.
14. Muvaffaqiyatsizlikka uchraganimdan so'ng, ishni davom ettirishga hohish yo'qotmay yanada g'ayratli va mulohazali bo'lib qolaman.
15. Omad quvonch keltirishga qaraganda muvaffaqiyatsizlik meni hayotimni ko'proq zaharlaydi.
16. YAngi, noaniq vaziyatlarda qiziquvchanlikka nisbatan ko'proq tashvishlanish paydo bo'ladi.
17. Har doim mazali chiqadigan odatdagi taomni tayyorlashdan ko'ra yomon chiqishi ham mumkin bo'lgan yangi, qiziqarli taomni tayyorlashga harakat qilaman.
18. YOqimsiz ishga nisbatan yoqimliroq ish bilan shug'ullanishga intilaman.
19. Bir vaqtning o'zida 2-3 ta ishni tezda bajarishga nisbatan bitta ishni bajarishga shu vaqtni ketkazaman.
20. Agar kasal qolsam, o'z vaqtimni kitob o'qish biror ishga emas, balki dam olishga ishlataman.
21. Agar men bir xonada bir necha qizlar bilan yashasam va biz qandaydir kecha uyushtirmoqchi bo'lsak, bu ishni boshqa qizga topshirishdan ko'ra uni o'zim tashkil qilar edim.
22. Agar qilayotgan ishim chiqmasa, uni amalga oshirish yo'lini o'zim chiqmasa, uni amalga oshirish yo'lini o'zim qidirgandan ko'ra bohqalarga yordam so'rab murojaat qilaman.
23. Agar kim bilandir musobaqalashishim zarur bo'lsa, bu menda g'am tashvish emas, qiziqish uyg'otadi.

24. Biror murakkab ishga kirishsam, uni muvaffaqiyatli bajarishga ishonmasdan, uning uddasidan chiqa olmaslikdan cho'chiyman.
25. Men emas, balki boshqa birovning rahbarligi ostida samaraliroq ishlayman.
26. Tanish ishga nisbatan murakkab notanish topshiriqni bajarish menga ko'proq yoqadi.
27. Agar biror ishni muvaffaqiyatli yakunlasam, umuman boshqacha topshiriqqa o'tishdan ko'ra, shunga o'xshash ishni bajarishga bajonudil kirishar edim.
28. Menga topshiriqni qanday bajarish haqida aniq ko'rsatma bermay, uni umumiy tarzda bajarish vazifasini qo'ysalar samaraliroq ishlayman.
29. Biror muhim ishni bajarishda xatoga va xatoimni to'g'riman o'rniga ko'pincha o'zimni yo'qotib qo'yaman.
30. Kelgusi haqida rejalarimni amalga oshirishga harakat qilmay, ular haqida ko'proq orzu qilaman.

Ballarni hisoblash.

Ballar yig'indisi quyidagicha hisoblab chiqamiz. Agar kalitda «+» belgisi bo'lsa:

-3 -2 -1 0 1 2 3

1 2 3 4 5 6 7

Agar «-» belgisi bo'lsa:

-3 -2 -1 0 1 2 3

7 6 5 4 3 2 1

A shakl uchun kalit: +1, -2, +3,-4, +5, -6, +7, +8, -9, +10, -11, -12,+13, +14, -15,-16, +17, -18, +19, -20, +21, -22, -23, +24, -25, -26, -27, -30,+31, -32.

B shakl uchun kalit: +1, +2, -3,+4, -5, -6, +7, +8, -9, +10, -11, -9, +10, -11, -12, -13, +14, -15,-16,+17, -18,+19,-20, +21, -22, +23, --24, -25, +26, -27, +28, -29, -30,

Ballar yigindisi hisoblash asosida tekshiriluvchida qaysi motivatsiya ustunlik aniqlanadi.

Ushbu metodikadan tashqari M.SH. Mogomed. Eminov tomonidan qayta ishlangan A.Mexrabionning affilyatsiya motivatsiyasini aniqlash uchun savolnoma – test, YU.N. Orlov tomonidan ishlab chiqilgan yutuqqa erishish ehtiyojlarini aniqlash savolnoma – testidan foydalanib, shaxs motivatsiyalarini diagnostika qilish mumkin.

III. SHaxsning individual – psixologik xususiyatlari psixodiagnostikasi.

SHaxsning individual – psixologik xususiyatlari qatoriga qobiliyatlar, xarakter xislatlari, temperament xususiyatlari, irodaviy sifatlar va boshqalarni kiritish mumkin. Bu xususiyatlarni o'rganish uchun ko'plab psixodiagnostik testlar, so'provnomalar ishlab chiqilgan. Mana shunday metodikalarning ba'zilari bilan tanishib chiqamiz.

Ayzenkning so'rovnoma – testi.

Ushbu metodika A.G. SHmelev tomonidan moslashtirilgan. So'rovnoma – test G. Ayzenk tomonidan individuallikning asosiy ko'rsatkichlari deb qaralgan 2 xususiyat – «introversiya - ekstroversiya» hamda «neyrotizm – emotsinal barqarorlik» kabi xususiyatlarni aniqlashga qaratilgan.

So'rovnoma – test bir-biriga o'xshash bo'lgan 2 shakl – A va B shakllaridan iborat bir shakldagi savollardan har bittasi quyidagi 3 ta shkaladan biriga taaluqli hisoblanadi:

1. Introversiya – ekstroversiya (24 ta savol).
2. Neyrotizm – barqarorlik (24 ta savol).
3. YOlg'on – ochiqlik (9 ta savol).

Kalit bilan mos tushgan javoblar 1 ball bilan baholanadi. Savollarga «ha»yoki «yo'q» deb javob berish so'raladi. 12 baldan ortiq ko'rsatkich shaxsining ekstrovertligidan dalolat beradi, 12 baldan kam ko'rsatkich introvertlikni bildiradi. Neyrotizm shkalasi bo'yicha 12 baldan ortiq ko'rsatkich hissiy beqarorlikni aks ettiradi. YOlg'onchilikni shkalasi bo'yicha 4-5 ball tanqidiy ko'rsatkich bo'lib, sinaluvchining savollariga faqat «yaxshi» javob berishga moyilligidan dalolat beradi. Bu esa neyrotizm, ekstroversiya va introversiya shkalalar bo'yicha ko'rsatkichlarning ishonchliligiga ta'sir qiladi.

Tiniq ekstravert – boshqa odamlarga tez kirishib ketadigan inson, boshqa odamlar bilan muloqot qilishga, yangi ta'sirotlarga doimo intiluvchi odam. U ulfatlarni yoqtiradi, tanishlari va do'stlari ko'p.

Tajavuzkor, serjahl, ta'sirchan inson bo'lib, ko'pincha daqiqqa ta'sirida harakat qiladi. His – tuyg'ularini qattiq nazorat qila olmaydi, tanishish

uchun odatda birinchi so'z boshlaydi. YOlg'iz ishlashni va shug'ullanishni yoqtirmaydi.

Tipik – intravert – muloqotga qiyinchilik bilan kirishuvchi, uyatchan, og'ir, o'z ichki dunyosiga ko'milgan, o'z-o'zini kuzatadigan odam. Boshqa odamlardan ajralgan. U o'z harakatlarini oldindan rejalashtirib oladi, kutilmagan istaklarga ishonmaydi. U tartibni yoqtiradi, hayotda jiddiy, his-tuyg'ularini qattiq nazorat ostiga olgan, kamdan-kam jahli chiqadi, qizishib ketmaydi, muloqotdagi kelishmovchiliklarni jim turib to'xtatishga intiladi. U diqqatni kuchli bir joyga to'playdigan va kam harakat talab qiladigan faoliyat turlarini yoqtiradi.

Ayzenk savolnoma-testi bo'yicha tipik nevrotik qisman Freyd g'oyalari asosida ishlangan bo'lib, onglik va ongsizlik o'rtasida yorqin nizolarni xarakterlaydi, shuning uchun ham salbiy his-tuyg'ularini yomon boshqaradi. Hissiy beqarorlik odatda insonning gap ko'tara olmasligi bilan bog'langan bo'lib, u o'ziga ishonmaydi, boshqa odamlarning yordamiga yoki qo'llab quvvatlashiga doimiy muhtoj. Uning kayfiyati o'zgaruvchan. Ko'pincha u jiddiy sabab bo'lmasa ham o'zini baxtsiz, boshqalardan yomonroq his qiladi, ba'zida o'zini aybdor deb biladi. U ko'p orzu qiladi, har narsadan shubhlanadi, jizzaki, odatda u boshidan kechirgan ko'ngilsizlini uzoq vaqt eslab yuradi, muvaffaqiyatsizlikdan qo'rqadi. o'nga qaror qabul qilish qiyin, vaziyat shuni talab qilsada o'z niyatlaridan voz kecholmaydi.

Hissiy barqarorlikka ega bo'lgan inson o'z hissiy holatini boshqara oladi, odamlar bilan bir xil muloqotga kirishadi, uni muvozanatdan chiqarish qiyin. U boshqalar tomonidan doimiy qo'llab-quvvatlanishga muhtoj emas, og'ir-bosiq.

«YOlg'onchilik shkalasi bo'yicha samimiy emaslik – bu yolg'onchilik emas, bu o'ziga hos da'vogarlik bo'lib, o'z ijobiy xislatlarini ortiqcha baholash, o'zini yaxshi ko'rshga intilishdir».

Ta'kidlab o'tilgan shaxs xulq-atvori stereotiplari faqat tug'ma xislatlar natijasi emas, balki muhit ta'sirining ham natijasidir.

Ushbu metodikadan tashqari shaxs xislatlarini aniqlash uchun Kettellning so'rovnoma – testi hamda boshqa psixodiagnostik testlardan foydalaniladi.

IV. SHaxslararo munosabatlar psixodiagnostikasi.

SHaxslararo munosabatlar sohasi juda keng. U o'z ichiga insonning katta ijtimoiy guruhlardan (millat, ishlab chiqarish jamoasi) tortib intim, ikki yoqlama (ota-ona- bola, er-xotin o'rtasidagi) munosabatlarni ham oladi.

Hozirgi kunda psixologiyada shaxslararo munosabatlarni o'rganishning juda ko'p metodikalardan mavjud. SHaxslararo munosabatlar psixodiagnostikasi metodikalarni turli xil asos bo'yicha tasniflash mumkin:

1. ob'ektga qarab (guruhlar o'rtasidagi munosabatlar, guruh ichidagi jarayonlar, ikki yoqlama munosabatlar diagnostikasi);
2. tadqiqot qo'yadigan vazifalar asosida (guruh jipsligini moslikni aniqlash);
3. qo'llaniladigan metodikalarning tuzilish xususiyatlariga qarab (so'rovnomalar, proektiv metodikalar, sotsiometrik) va boshqalar.

SHaxslararo munosabatlarni o'rganish metodikalardan biri sotsiometriya metodidir. Birinchi bo'lib bu metod amerikalik psixolog Djon moreno tomonidan taklif qilingan (1934). Bu metodning mohiyati shundan iboratki, inson u yoki bu ko'rsatkich bo'yicha guruh a'zolarinitanlash lozim. Jilingan tanlashlar asosida kishining guruhdagi shaxslararo munosabatlar tuzimida tutgan o'rni haqida xulosa chiqarish mumkin.

Sotsiometriya metodi yordamida guruh a'zolari o'rtasidagi simpatiya yoki antipatiyani aniqlash mumkin. Sotsiometriya metodini operativ o'tkazish, uning natijalarini esa matematik qayta ishlash va grafik ravishda ifodalash mumkin.

Sotsiometriyani tadqiqot metodi sifatida tan olish bilan bir qatorda uning ba'zi kamchiliklarini ham ko'rsatib o'tish zarur. Asosiy kamchilik shundan iboratki sotsiometriya metodi mavjud munosabatlar sabablarini aniqlash imkonini bermaydi. SHuning uchun ham sotsiometriya olingan ma'lumotlar boshqa metodikalar natijalari bilan to'ldirilishi lozim.

Sotsiometriya metodidan guruh, jamoa a'zolari o'zaro bir-birlarini yaxshi bilgan holatlardagina foydalanish mumkin. Ushbu metod

yordamida shaxsning ish yuzasidan bo'ladigan va shaxsiy munosabatlardagi haqiqiy o'rnini aniqlash, birlamchi guruhlar mavjud yoki mavjud emasligini topish birlamchi guruhlarning paydo bo'lishi va tarqab ketishi sabalarini aniqlash mumkin.

Sotsiometriya metodi tekshiriluvchilarning birga qilinadigan ishlar yoki guruh a'zolarining boshqa ishlarni birgalikda bajarishga xoxishlari haqidagi savollarga beradigan javoblarini ko'zda tutadi. Beriladigan savollar tanlash ko'rsatkichlari deyiladi. Kuchli va kuchsiz ko'rsatkichlar farqlanadi. Kuchsizlari chuc barqaror munosabatlarni, kuchsizlari-beqaror va yuzaki munosabatlarni aniqlashga imkon yaratadi: kuchli va kuchsiz ko'rsatkichlar mazmun jihatidan turli xil bo'lishi mumkin, lekin ulardagi umumiy narsa-ya'ni sherik tanlashdir.

Tanlashlar soni cheksiz bo'lishi mumkin, biroq amaliyotning ko'rsatishicha, kishining guruhdagi holati va o'zaro munosabatlarini aniqlash uchun 3 ta kishini tanlash kifoya. Bunda tekshiriluvchidan birinchi navbatda kimni tanlashi, agar birinchi bilan imkon bo'lmasa ikkinchi navbatda kimni tanlashi hamda ikkinchisini tanlash imkoni bo'lmasa, uchinchi navbatda kimni tanlashi haqida so'raladi.

Guruh, jamoadagi o'zaro munosabatlar grafik ravishda zanjir, uchburchak, yulduzcha shaklida ifodalanishi mumkin. Bunday ifodalash a'zosi unchalik ko'lmagan guruhlarda mumkin. Agar guru o'p sonli bo'lsa, aylana shaklidagi sxemadan foydalanish lozim. Buning uchun 4 ta aylana chiziladi. 1-yoki markaziy aylanaga eng ko'p tanlangan guruha'zosining shartli belgisi qo'yiladi. Markazdan keyingi, ya'ni 2-aylanaga uch marta tanlangan kishining nomeri yoziladi. Uchinchi aylana ichiga 1-2 ta tanlash olgan guruh a'zosi, 4-aylanaga tanlamagan guruh a'zosining shartli belgisi hamda aylanadan tashqariga rad etilgan guruh a'zosining nomeri qo'yiladi.

Bunda aylana ikki qismga ajratiladi va chap tomonga qizlar, o'ng tomonga o'g'il bolalarning shartli belgilari joylashtirib chiqiladi. Jizlar doira, o'g'il bolalar esa uchburchak bilan ifodalanadi. Aylana va uchburchaklar kim kimni tanlashiga qarab strelkali chiziqlar bilan birlashtiriladi. Bu-sotsiogramma deb ataladi.

Agarda guruhda 20 dan ortiq a'zo bo'lsa, sotsiogramma tuzish qiyinroq. SHuning uchun bunday hollarda matritsadan foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi. matritsa quyidagicha tuziladi. To'rtburchak yoki kvadrat chizilib, guruh a'zolarining soniga qarab katakchalarga

bo'linadi. CHap tarafdin, yuqoridan pastga va yuqoridan o'ng tomonga guruh a'zolarining shartli belgilari qo'yib chiqiladi. Guruh a'zolarining shartli belgilari tekshiriluvchilarning familiyasi yoki uning bali harfi, ularning tartib nomeri ham o'lishi mumkin. Gorizantal chiziq bo'yicha qatorga tanlayotgan guruh a'zosi, vertikaliga esa katakcha ichiga kimni tanlayotgani haqdagi ma'lumotlar yoziladi. Ijobiy tanlash «+» belgisi bilan, o'zaro bir-birini tanlash esa «+» belgisi bilan ifodalanadi.

Ma'lumki, kichik guruh yoki jamoalarda birlamchi guruh mavjud bo'lishi mumkin. Bu birlamchi guruhlar esa boshqa matritsada belgilanadi. Buning uchun yuqorida ko'rsatilganidek to'rtburchak yoki kvadrat chizilib, matritsaning chap burchagidan pastdagi o'ng burchagiga qaratib, diagonal chizig'i o'tkaziladi. Bu chiziq kvadratning shu diagonal chizig'ga to'g'ri kelgan kataklari ustidan o'tadi. 1-matritsadan o'zaro tanlanishga ega bo'lgan istagan bir kishi tanlab olinadi. Uning tartib nomerini va familiyasini matritsaning 1-qatoriga o'tkaziladi. Xuddi ana shu nomerni yuqoridagi 1-katakka qo'yiladi. So'ngra 1-matritsadan 1-qatorga yozilgan o'zaro tanlanishda bo'lgan shaxslarni tanlab olinadi. Uning tartib va familiyasi 2-qatorga yoziladi. Xuddi ana shu nomerni yuqoridan 2-ustunga yoziladi. Matritsaning shunga muvofiq keladigan kataklariga + belgisi yozib qo'yiladi. Matritsa 1-qatoridagi kishi bilan o'zaro tanlanishda bo'lgan guruhning navbatdagi a'zosini uning 1-matritsadagi nomerini saqlagan holda 3-qatorga yoziladi. SHu nomerni 3-ustunning yuqori qismiga ham qo'yiladi. Tegishli katakka plyus (+) belgisi qo'yiladi. SHu tariqa 1-matritsadan tanlab olinadigan familiyalarni navbatdagi qatorga yoziladigan o'zaro tanlanishda bo'lgan birorta ham kishi qolmagunicha davom ettirish kerak. Boshqacha qilib aytganda, o'zaro tanlanishda bo'lgan kishilar doirasi yakunlanishi lozim. «zaro bir-birini tanlamagan kishilar matritsaning oxiriga yoziladi. Mikrogrup, ya'ni birlamchi guruh 2-5 kishidan iborat bo'lishi mumkin. SHunday qilib, sotsiometriya metodi ob'ektiv va aniq ma'lumotlar, ya'ni shaxsning guruhdagi yoki jamoadagi haqiqiy holatini aks ettiruvchi ma'lumotlar maqsadlarda foydalanishi mumkin.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Inson va shaxs tushunchalari o'rtasidagi tafovutlar.

2. Motiv va motivatsiya tushunchalarining mazmuni.
3. Shaxs motivatsiyasini tadqiq qilish metodlari.
4. Shaxsning individual-psixologik xususiyatlari.
5. Shaxs xususiyatlarini aniqlash uchun qo'llaniladigan metodikalar.
6. Shaxslararo munosabatlarning mohiyati.
7. Shaxslararo munosabatlarni diagnostika qilish usullari.
8. Sotsiometriya metodning mazmuni va qo'llanilishi.

ILOVALAR

TAFAKKUR VA UNING INDIVIDUAL HUSUSIYATLARI

Tafakkur ijtimoiy hayot sharoitida shakllanadigan jarayon bo'lib, u dastavval keng predmetli /amaliy/ faoliyat tarzida namoyon bo'ladi. Keyinchalik u "aqliy" xatti-harakat xarakterini oluvchi shaklga aylanadi.

Tafakkur odamni bilish faoliyatining oliy shakli sifatida atrof olamni /voqelikni/ umumlashtirgan holda, vositali aks etish imkoniyatini beradi, narsalar bilan hodisapar o'rtasida aloqa va munosabatlarni tashkil qiladi.

Inson tafakkurini hayvon tafakkuridan farqlab turuvchi muhim jihati - bu nutq va shu bilan birga qo'llaniladigan belgilar tizimidir. Aynan shuning uchun inson tafakkuri atrof olamni umumlashtirilgan va vositali holda aks ettirish imkoniyatini beradi.

Tafakkur - yangilikni qidirish va ochishdan iborat psixik jarayondir. Bu yangilik sub'ektiv bo'lishi mumkin, ya'ni uni kimlardir qachonlardir topgan bo'lishi mumkin. Lekin sub'ekt tafakkur jarayoni yordamida uni o'zi uchun yangitdan kashf etadi, aks holda biz ko'proq xotira, o'tgan tajriba-larimizni qayta tiklagan bo'lamiz. Bolalarni o'qitishda tafakkurning shu muhim xarakteristikasini asos qilib olish lozim. Pedagoglarni bolalar bilan muammoli darslar o'tishga doimiy intilishlarining asosida ham tafakkurning aynan shu xarakteristikasi yotadi. Agar biz tafakkurni, uning individual xususiyatlarini rivojlan-

tirishni xoxlasak, unda dars davomida imkon qadar ko'p muammoli vaziyat yaratishimiz lozim bo'ladi. O'quvchilar faqat xotira jarayonlari /o'tmish tajribasini qayta tiklash/ bilangina kifoyalanib qolmay, balki o'ylanishga, nimanidir yangitdan yaratishga /sub'ektiv bo'lsada/ harakat qilishlari lozim.

Yuqorida aytib o'tilgandek, tafakkurning muhim xarakteristikasi bu tafakkur va nutqning yaqin hamda o'zaro bog'liqligidir. U yoki bu fikr qanchalik o'ylangan bo'lsa, u so'zlarda, yuzaki va yozma nutqda shunchalik aniq va yaxshi ifodalanadi. Va aksincha, qandaydir bir fikrning so'zlar yordamida shakllanishi qanchalik takomillashtirilgan bo'lsa, shu fikrning o'zi shunchalik aniqlashadi va tushunarli bo'lib boradi. Fikr so'zlarda shakllanganligi, mustahkamlanganligi /muhurlanganligi/ tufayli yuzaga kelishi bilan yo'qolib, so'nib ketmaydi. Tafakkurning shu xarakteristikasi tufayli, agar biz o'quvchilar tafakkurini rivojlantirishni xoxlasak - unda o'quvchilar nutqini rivojlantirishimiz, ularni o'z nuqtai nazarlarini himoya qilishga o'rgatishimiz, ularni asoslab bera olishlikka, boshqacha nuqtai nazarni eshita bilishga, unda o'zining "o'rinli" hissasini ko'shishga, o'rinli tanqid qila bilishga, tortishuvlarga o'rgatishimiz kerak. Bularning hammasiga o'qituvchilar tomondan dars davomida beriladigan so'roklarning to'uri ko'yilganligi xizmat qiladi.

Odatda, o'qituvchi so'rash vaqtida aniq o'quvchining bilimini tekshiradi va baholaydi. Lekin so'rov funksiyasini yanada chukurroq qarab chiqishimiz mumkin va shunda o'quvchining go'yoki biz bilgan, lekin qaysidir ong osti darajasida bo'lgan ko'plab funksiyalari yuzaga chiqadi. Tafakkur va uning mustaqilligining rivojlanishiga aniq ko'mak bera oladigan bu funksiyalar haqida keyingi paragrafda batafsil to'xtalib o'tamiz.

Tafakkurning muhim tavsifi shundan iboratki, tafakkur hissiy bilishning amaliy faoliyati asosida /sezgi va idrok/ va uning chegarasidan tashqarida yuzaga keladi. Demak, tafakkur yordamida sezgi, idrokka berilmagan va umuman kuzatish imkoniyati bo'lmagan hodisalarni hal qilishi mumkin. Agarda hissiy bilish bosqichida /sezgi va idrok darajasida/ tashqi qo'zuatuvchilar bevosita bizning ongimizda mos obrazlarni yuzaga keltirsa, tafakkur jarayoni esa murakkab holda amalga oshadi.

Tafakkur jarayoni bizni o'rab turgan olamni fikriy operatsiyalar: analiz, sintez, taqqoslash, abstraktsiyalash, umumlashtirish,

sistemalashtirish, klassifikatsiyalash yordamida aks ettiradi. Ushbu operatsiyalar ko'magida inson idrokdan yashiringan narsalarni bilish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Alohida kuzatishda analiz va sintez orqali, o'tgan tajriba natijalariga suyangan holda inson tafakkur jarayonida alohida ob'ektlarning umumiy tomonlarini topadi. Umumiylikni abstraktsiyalash bu ob'ektlarni turli sistemalarga birlashtirishga imkoniyat berib, inson uchun tevarak atrofdagi voqelikningumumlashtirilgan holda aks ettirishga imkoniyat yaratadi.

Inson tafakkur yordamida nafaqat hodisalarni, balki ularning mazmunini ham bilib oladi. Tafakkur orqali inson turli aloqa va munosabatlarni tiklashga va shu bilan ob'ektiv qonunlarni topish va ochish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Inson tafakkuri doimo aniq maqsadga yo'naltirilgan ixtiyoriy xarakterga ega, chunki tafakkurning har qanday akti bizning ongimizda yuzaga kelgan fikriy vazifani /muammoni/ hal etishga, savolga javob topishga qaratiladi.

Inson bilimi qanchalik keng va chukur bo'lsa, uning aqliy faoliyatining tajribasi shunchalik mukammalikka ega, u shunchalik ko'p hal etilmagan muammoni ko'ra oladi, ongidan shunchalik tez-tez echimini talab etuvchi fikriy vazifalar yuzaga keladi, va aksincha, sodda, past darajadagi bilim egasi uchun qoidaga ko'ra hal etilmagan savollar yuzaga kelmaydi.

Tafakkur o'z tabiati bilan dialogikdir. Albatta, har birimiz oldimizda turgan muammoga diqqat e'tiborimizni qaratar ekanmiz, biz muammoni biror kishi bilan yoki o'z-o'zimiz bilan muhokama qilib ko'rishga harakat qilamiz. Bu vaqtda biz tashqi yoki ichki dialogga ega bo'lamiz.

Uzoq vaqggacha inson tafakkuri psixologiyada individual jarayon sifatida tadqiq etib kelindi. Bunda tafakkur fikriy vazifalarni hal etuvchi jarayon sifatida e'tirof etildi va fikriy aktda uchta muhim bo'linma ajratildi:

- 1) sub'ekt fikriy vazifani o'zlashtiradi /qabul qiladi/;
- 2) sub'ekt javob axtaradi va natijaga erishadi;
- 3) sub'ekt qarorning/echimning/ to'uriligini tekshiradi.

Muammoga ushbu yondoshuvdan kelib chiqqan holda, yosh bola va kattalar tafakkurini ta'lim amaliyotida mashq qilish va vazifani hal

etishining usul va yo'llarini o'rgatish orqali rivojlantirish mumkin deb hisoblanardi. Boshqacha aytganda, sub'ekt fikriy vazifalarni qanchalik ko'p hal etsa, vazifa echimini topishning qanchalik ko'p usul va yo'llarini egallab olsa, uning tafakkuri shunchalik yaxshi rivojlanadi.

Tafakkurni dialog sifatida qarash bilan tafakkurda yangi bo'limni ajratish imkoniyati tuuiladi, bunda aynan fikriy jarayon boshlanadi. Bu bo'lim "o'z-o'zining oldiga qo'yilgan" muammo /ichki dialog/ yoki boshqa ishtirokchi tafakkurining oldiga ko'yilgan muammo, xudtsi boshqa kishining oldiga ko'yilgan vazifa /tashqi dialog/da ifodalanadi.

Ma'lumki, u yoki bu muammo yuzasidan dars jarayonida o'quvchilar bilan muloqotda yoki individual suhbatda o'qituvchi o'quvchi tafakkurini oldiga siljiganligi haqida, shu bo'yicha o'quvchilar qaysi savol va muammolar bilan qiziqadilar, o'qituvchiga qanday savollar beradilar, o'quvchi

mustaqil holda muammoni ishlashga qurbi eta oladimi /masalan: referat yozishda/degan xulosaga keladi.

Individual tafakkurdagi yakuniy psixologik bo'linma javobni topishdan iboratdir. Tafakkurni dialogik printsip orqali tadqiqetilar va shakllantirilar ekan, bunda topilgan echimni boshqa kimsaga hamma shakllarini namoyon etish juda muhimdir: bayon etish, namoyitsl etish, isbotlash. Bu shakllar fikrlash aktining strukturaviy bo'linmalarini tashkil etadi. Ushbu bo'linmaparda o'zining shaxsiy topgan qarorini tushunib etish /anglash/ amalga oshadi. Haqiqatda ham, siz o'zingiz topgan javobni himoya qilishda, boshqalarga o'z qarashingizni isbot qilishga harakat qilayotganingizda o'zingizning javobingizning to'uriligini yanada chukurroq anglab borasiz. SHuninguchun ham yuqorida aytib o'tilgan formalarning boshqa kishining topgan javobini namoyish etishi o'quvchilar tafakkurining mustaqilligi uchun muhim ahamiyatga ega.

Demak, tafakkurga dialog sifatida qarash, dialogdagi sheriklarning bilish faolligining rivojlanishiga katta imkoniyatlar yaratadi /masalan: o'quvchi va o'qituvchi/, o'qituvchi va o'quvchining o'zaro faolligi uchun zaruriy psixologik sharoit sifatida taklif etiladi. Agarda o'qituvchi tafakkuri va o'quvchi tafakkuri monolog sifatida amalga ohsa, tafakkur yuqori formalarining yuzaga kelishi va bilish faolligining real rivojlanishi sodir bo'lmaydi.

O'qituvchining pedagogik qobiliyatlaridan biri, bu uning tafakkurining dialogligidir, shuningdek, o'z o'quvchilarini birgalikda

dialogik o'ylashga o'rgata olish, o'quviga ega bo'lishdir. Boshqacha aytganda, o'qituvchi o'quvchiga u yoki bu materialni tushuntirib, material muhokamasi uchun o'quvchi bilan dialog boshlashga harakat qilishi va ayni paytda o'qituvchi o'quvchiga material haqida axborot berib, uni muhokama etishga, diskussiya, analiz qilishga o'rgatishi lozim.

Tafakkur va uning mustaqilligini faqat so'zlab berish, monolog - ma'ruza orqali rivojlantirish mumkin emas.

Lekin hamkorlikdagi bilish faolligi muvaffaqiyatli amalga oshishi uchun, sheriklar muhokama etilayotgan muammo, hal etilayotgan vazifa yuzasidan tengxolda ma'lumotga ega bo'lishi lozim. Muhokama etilayotgan muammo yuzasidan sheriklarning teng holda ma'lumotga ega bo'lishi bilan hamkorlikdagi tafakkur, diskussiya ishtirokchilarining har biri faol harakat qilish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Demak, fikriy aktning to'liq strukturasi quyidagicha:

- 1) muammoning yuzaga kelishi va fikriy vazifaning shakllanishi;
- 2) vazifa javobini izlash va javobni topish;
- 3) ushbu topilgan javobni sub'ektiv yangilikni ochilishi sifatida idrok etish;
- 4) erishilgan javobning to'uriligini isbotlash, uni boshqa kishiga asoslab berish, tushuntirish.

Har bir bo'linmada o'ziga xos spetsifik bilish faolligi rivojlanadi:

- a) muammoni axtarish;
- b) uning javobini axtarish;
- v) javobning asosini axtarish.

Tafakkurga bunday yondashuv unumli bo'lib, ijodiy, mustaqil tafakkurning rivojlanishi uchun keng imkoniyatlar ochib beradi.

Tafakkur haqida so'zlar ekanmiz, biz albatta uning individual psixologik hususiyatlarini, ya'ni bir kishining, tafakkuridan farq qiluvchi hususiyatlari haqida to'xtalib, o'tishimiz lozim.

Bular qaysi hususiyatlar?

Bu-birinchi navbatda tafakkurning mustaqilligidir, qaysikim o'z ijtimoiy tajribasidan unumli va ijodiy foydalanadi, atrofdagilar fikridan tashqari mustaqil o'z shaxsiy fikriga ega bo'lishda, yangi muammoni ko'ra olish va uni hal eta bilish qobiliyatiga ega bo'lishda ifodalanadi.

Bu-tafakkurning tanqidiyligi, qaysikim boshqalarga, o'ziga, belgilangan materiallarga nisbatan taxminiy ob'ektiv baholar beradi.

Bu-tafakkurning chukurligi - qaysikim ob'ekt mazmunini topishda analiz qilish, taqqoslashda tavsiflanadi. Tafakkur ixchamligi - vazifani hal etishda optimal javoblar, variantlarini topishda, keraksiz yo'lni o'zgartirish o'quvchiga ega bo'lishda tavsiflanadi. Fikr tezligi - insonning qisqa vaqt ichida kerakli optimal qarorini qabul qila olish qobiliyatidir. Tafakkur rivojlanishining muhim ko'rinishi - muhim tomonlarni ajrata bilish o'quvi, barcha yangi umumlashtirishlarni mustaqil amalga oshira olishidir.

Tafakkurning yuqorida ta'kidlangan individul hususiyatlarining barchasini ta'lim amaliyotida hisobga olmoq zarur. Bu o'quvchilarga shaxsiy individual yondoshuvni amalga oshirishga imkoniyat berib, ularning tafakkurini maqsadga muvofiq rivojlantirish va korrektsiya /tuzatish/ga ko'mak beradi.

2. MUSTAQIL TAFAKKUR QANDAY RIVOJLANTIRILADI?

Mustaqil, mantiqiy, ixcham tafakkurni va uning boshqa hususiyatlarini rivojlantirish mumkinmi?

Psixologlar bu savolga ijobiy holda tasdiq javobini beradilar. Albatta aklning bu sifatlarini rivojlantirishda tuuma intellektual, irsiyat orqali o'tgan layoqat /mayl/ muhim ahamiyatga ega. Lekin, bu erda shuni alohida ta'kidlash lozimki, tugma layoqatlarning rivojlanishida, yaxshi qobiliyatning rivojlanishida tirishqoqlik, o'z ustida ishlash, mehnat katta ro'lyo'ynaydi. Bu paytda o'z intellektual imkoniyatlarini yuzaga chiqarish, uni rivojlantirish uchun katta mehnat sarf qilgan kishi kam tuuma layoqatga ega bo'lsada, lekin mehnatsevarligi tufayli katta tuuma intellektual qobiliyatga ega bo'lib, dangasalik xususiyatiga ega bo'lgan kishilarga qaraganda katta muvaffaqiyatga erishadilar. Albatta kishida tuuma layoqat bilan birga mehnatsevarlik, maqsadga intiluvchanlik, tartiblilik bo'lishi eng yaxshi /ideal/ vaziyatdir.

Yuqorida ta'kidlab o'tilganlarning barchasi yana bir bor sistemali mehnat va ta'limning tafakkur va aqlning turli sifatlarini rivojlantirishda qanchalik muhim ahamiyatga ega ekanligini e'tirof etishimizga imkoniyat beradi.

O'qituvchilar, har kuni yangi /metodikalar/ usullarini qo'llash orqali mehnat va ta'lim berish jarayonida, ba'zan o'z o'quvchilarida aql sifatleri ancha yaxshi rivojlanganligini unutib ham qo'yishlari mumkin.

SHuni ham alohida ta'kidlash joizki, ta'lim xarakteri tafakkur tiplarini shakllantirishga ham ta'sir ko'rsatadi. Quyida berilgan jadvaldan ko'rishimiz mumkinki, turli xarakterdagi ta'lim tafakkurning turli tiplarini shakllantiradi. Agarda siz mustaqil ijodiy tafakkurni / faol tafakkurni/ rivojlantirmoqchi bo'lsangiz, dars jarayonida izlanuvchi muammoli ta'limdan foydalanishingiz zarur.

TA'LIM XARAKTERIGA BOG'LIQ BO'LGAN TAFAKKUR TIPLARINI SHAKLLANISH SXEMASI TASVIRI.

Qachonki bilishga tegishli bo'lgan elementlarning tushunchalari mustaqil sintez qilingan vaqtdagina faol aqliy operatsiyalarni shakllantirish imkoniyati yaratiladi. Belgilangan algoritmik yoki tasvirlash-tushuntirish ta'limi ko'p holda mustaqil bo'lmagan yoki ko'proq xotiraga yarim reproduksiyaga tayanuvchi yarim mustaqil tafakkurni shakllantiradi

YUqorida ta'kidlab o'tganimizdek, o'qituvchilar dars jarayonida so'roq funksiyasini oxirigacha amalga oshirmaydilar. Darsda so'roqyordamida katta muvoffaqiyatlarga erishish mumkin:

1) o'quvchilarni savodxon holda so'zga chiqishga o'rgatish /o'z nuqtai nazarini asoslash, uni himoya qilish/;

2) boshqa o'quvchilarni so'zlovchini diqqat bilan eshitishga va amaliy fikr, taklif, qo'shimchalar qilishni o'rgatish;

3) munozara va bahslarga savodxon holda ishtirok etishga o'rgatish.

SHunday qilib, materialni tushuntirishdek, uni so'rashni ham muammoli, dialogli tarzda tashkil etish mumkin.

Bir qator psixologlar e'tirof etganlaridek, bu dialogik xarakterga ega bo'lgan tafakkur tabiatiga mos keladi.

Dialogik kurilgan tafakkur, odatda ko'proqsermahsuldir.

Bu vaziyatda vazifani hal etishda eng yaxshi yordamchi bu-opponent bo'lishi mumkin, u qarama-qarshi holda o'tirib, savollar beradi, e'tiroz bildiradi.

Eksperimentator /sinaluvchi/ opponentning barcha ko'rsatmalarini bajarishni va uni amalga oshirishni yokiasosli ravishda inkor etishini kuzatadi. Sinaluvchining opponent bilan bunday "dialog" sinaluvchining ongida ham o'zining, ham boshqalarning fikrini "sovuqqonlik" bilan muhokama qilishga va bu savolni shu kabi ko'p tomonlama qarab

chiqish uning foydasiga hal bo'lganligiga ishonch hosil qiladi. Opponent sinaluvchiga biron-bir fikrni chetlab o'tishga, ularning birontasiga "to'xtab" qolmasligiga imkon bermaydi. Vaqt o'tishi bilan sinaluvchida "ichki opponent" tuuladi. Taffakur tartiblashadi. Vazifa shartini engil-elpi o'rganish, tartibsiz sinab ko'rishlar, o'ylovsiz farazlarning tuulishi, ularni mas'uliyatsiz ravishda tekshirish yo'qoladi. To'satdan va yorqin, lekin noto'uri "fikir" kamtarin, lekin juda asosli fikr bilan o'rin almashtiradi.

SHuni ham ta'kidlash joizki, ijodiy vazifalarni hal etishda, ular belgilangan "chaluituvchi"ga ega ekanligini nazarda tutishimiz kerak. Biz bunday holatga tez-tez tushib qolamiz. Bizning asosiy xatoimiz birinchidan, vazifa sharti bilan chegaralanib qolishimiz va yoki masala shartini echishda bir hil qolipdagi usuldan foydalanishimizdir. Keyingi bo'limda qator ijodiy vazifalar berilgan, ushbu vazifalarni hal etish uchun bajarilgan mashqlar, ularni bajarishga to'siqlik qilayotgan ko'plab sub'ektiv omilni bartaraf etishga imkoniyat beradi, shuningdek tafakkurning mustaqilligini va ijodiylikni rivojlantiradi.

Shuni ham ta'kidlash kerakki, tafakkurning mustaqilligi, uning ijodiylikni maktab ta'limining norasmiy muhitiga, uning boy materiallarini berishga, tarbiyada dastursiz usulga ko'mak beradi.

Shuningdek, mustaqil tafakkurni shakllantirishda quyidagi psixologik usul - miqdoriy eslatib turish ham muhim rol o'ynaydi. Quyidagi vaziyatni ko'rib chiqamiz: o'quvchi qiyin vazifaning javobini axtaryapti, ma'lumki u masalaning javobini xali bilmaydi, u javobni fikriy jarayoning yakunidagina topishi mumkin. Javobni bilgan o'qituvchi o'quvchiga yordam bera boshlaydi. Tajribali o'qituvchi javobni darhol aytib bermaydi, balki o'quvchiga asta-sekinlik bilan, zurruriyatga qarab kichik-kichik ma'lumotlarni aytib turadiki, bunda asosiy ishni o'quvchining o'zi bajaradi. Agarda o'quvchiga darhol javob haqida ma'lumot berilsa, bu o'quvchi tafakkurining rivojlanishi uchun faqat to'siq bo'ladi. YUqorida ta'kidlab o'tganimizdek, taffakur - bu yangilikni izlanish, va ochish uchun amalga oshadigan texnik jarayon /sub'ektiv yangilik bo'lsa ham/. SHuning uchun ham o'qituvchilar buni doimo yodda tutgan xolda o'quvchilarga yangilikni ochish uchun kulay sharoit yaratishlari lozim. Vazifani hal etishning boshlanuich bosqichidayoq o'quvchiga vazifaning echimi haqida ma'lumot berilsa, ularning tafakkurⁱ yoki umumman ishlamaydi, yoki past darajada

ishlaydi. O'quvchilar doimo o'qituvchining malakali yordamiga muhtoj, lekin bu yordam oldindan berilgan tayyor natija jarayoni bilan almashib, ularning tafakkurini chegaralab qo'ymasligi lozim.

SHuni ta'kidlash lozimki, qator o'zbek psixologlari ham tafakkur va uning mustaqilligi muammosi ustida ish olib borganlar.

Ushbu sohada o'zbek psixologlaridan E.R.Roziev ishlarini batafsil qarab chiqamiz. Uning tadqiqotlarida aqlning eng muhim sifatlaridan - tafakkurning mustaqilligi ajratiladi. Muallif tafakkurning bu muhim sifatini quyidagicha belgilaydi: "Tafakkurning mustaqilligi deganda, kishining shaxsiy tashabbusi bilan o'z oldiga konkret maqsad, ya'ni vazifalar qo'ya bilishi, ular yuzasidan amaliy va ilmiy xarakterdagi farz (gipoteza)lar qilish, natijani ko'z oldiga keltira olishi, qo'yilgan vazifani hech kimning ko'magisiz ko'rsatmasiz, o'zining aqliy izlanishi tufayli turli yo'l, usul va vositalar topib mustaqil ravishda hal qilishdan iborat aqpiy qobiliyatni tushunish kerak".

3. TAFAKKURNI RIVOJLANTIRUVCHI O'YINLAR, MASHQLAR VA METODIKALAR

1. Tafakkurning rigidligi

Ushbu metodika tafakkurning fleksibilligini aniqlash va rivojlantirishga mo'ljallangan bo'lib, unga qarama-qarshi bo'lgan hususiyat - tafakkurning rigidligidir. Uni o'tkazish uchun sekundomer va bir necha mashqlar kerak.

O'quvchilariga echish uchun 10 ta oddiy arifmetik misol beriladi.

Misollar nomeri	Misol sharti	Idishdagi suyuqlik litr		Zarur bo'lgan suyuqlik
0	-	29	3	20
1	14	59	10	25
2	14	163	25	99
3	28	43	10	5
4	31	61	4	22
5	18	59	7	27
6	23	49	3	20
7	15	39	3	18

8	28	76	3	25
9	28	48	4	12
10	14	36	8	6

O'quvchilarga quyidagi yo'riqnoma beriladi: "Berilayotgan misollarda uch xil kattalikdagi idishlarda zarur bo'lgan suyuqlikni o'lchash zarur. Misollarni ketma-ketlikda eching, har bir misolga 2 minut vaqt beriladi. Agar 2 minut ichida echa olmasangiz, keyingi misolga o'tib ketavering. Keling, misol uchun 1 misolni echib ko'ramiz: 14, 59, 10l kattalikda idishlar bor. Siz 25l suyuqlikni o'lchashingiz lozim. Idishda hech qanday o'lchamni ko'rsatuvchi belgilar mavjud emas. Demak, 25l suyuqlikni o'lchash uchun 59 litrli idishdan 2 marta 10 litrdan va 1 marta 14 litr suyuqlik ko'shib olamiz:
 $59-10-10-14=25l$.

Bolalar! Ushbu misollarni echayotganingizda siz obrazli qilib ushbu suyuqliklarni qanday o'lchashingizni ko'z oldingizga keltirishingiz lozim. Sizga berilgan idishlar yordamida esa siz tejamkorlik bilan misolni echishingiz mumkin".

Ushbu metodikani echish jarayoni ikki qismdan: 1-5 misollar - yo'nalish beruvchi va 6-10 masalalar inqirozli bo'lib, ularning inqirozli deb atalishining sababi esa oson va murakkabusulda echilishidir.

Masalan: 6-misol. Murakkab: $49-23-3-3=20$; $23-3=20$ esa oddiy usul. Va nihoyat, 8-masalada bitta oddiy echim mavjud bo'lib u indikator masala deb ataladi. U esa lakmus qouoziday o'quvchilarning tafakkurini rigidligini namoyon qiladi. 6-7 masalani murakkab yo'l bilan echish o'quvchilarni berilgan yo'llanmaga tez beriluvchanligini namoyon qilsa, 9-10 masalalarni murakkab yo'l bilan echish esa yo'llanmani mustahkamligidan dalolat berib, 8 masalaning echilish yoki echilmasligi tafakkurning indikator bo'lib xizmat qiladi.

Ushbu masalalar echilgach, echilgan masalalar tahlili o'tkazilib, murakkab va oddiy yo'l bilan echilgan masalalar hisoblanadi. Masalan, o'quvchi 6 dan 10 masalagacha 6, 7 masalani murakkab yo'l bilan echgan bo'lsa, qolganini esa oddiy yo'l bilan echgan. Biz o'quvchining tafakkurining rigidligi 40% teng ekanligini aniqlaymiz.

Bunda:

6- murakkab

7- murakkab

8-oddiy -100%

9- oddiy

10-oddiy

tashkil etadi. (%hisobida rigidlikni aniqlash biz tomoni-mizdan kiritilgan U.E.) Kitobda ushbu metodikaga boshqacharoq ishlov beriladi, ya'ni 8-masalani echgan o'quvchilar fleksibil tafakkurga va echmaganlar rigidlik guruhiga kiradilar.

2. Ijodiy tafakkur

O'quvchilarda ijodiy tafakkurni shakllantirishda ijodiy vazifalar yoki masalalarni berish bilan birga yordamchi topshiriqni ham berish yaxshi samara beradi. Quyida keltirilgan metodikamizda ijodiy masalalarni echishda yordamchi topshiriqlarning ahamiyatini ko'rishimiz mumkin.

Topshiriqni bajarish jarayonida o'quvchilar kontrol va tajriba guruxlariga bo'linadilar. Tajriba guruhlaridagi o'quvchilar 6 ta gugurt chopidan 4 ta bir hil kattalikdagi , uchburchaklarni yasashlari lozim. Kontrol guruh o'quvchilariga esa ma'lum mikdordagi gugurt yoki sigaret qutichalarini ma'lum bir maydonga taxlash topshiriqi beriladi. Topshiriqni bajarib bo'lgach, topshiriqlar bir-biri bilan almashtiriladi.

"Tajriba guruhining o'quvchilari gugurt cho'plari bilan etar^li darajada bosh qotirishgach, ularda topshiriqni to'uri yoki shogo'gri echishgani bo'yicha shubha tuilishi mumkin bo'lib turgan paytda ularga gugurt qutichalari bilan echiladigan topofiq topshiriladi. Ikkinchi topshiriq echilgach, yana biripnchi topshiriqqa qaytiladi. Bu metodika o'z o'rnida berilgan to'uri yo'llanmaning roli nihoyatda katta ekanlpgini ko'rsatadi.

M-YA.Ponomarev tadqiqotlaridan olingan natijalar shunsh ko'rsatadiki, avval muvaffaqiyatsiz bo'lgan topshiriq qo'shshmcha, mustahkamlovchi topshiriqni qiziqish tugamasdan avvall berilishi bilan echimi muvaffaqiyatli topilayotgan topi^iriqni echish mumkinligini ko'rsatgan. Olingan nati9K1parni qayta ishlashda u yoki bu topshiriqqa ketgan vaqt zhisobga olinadi. Bunda tajriba guruhidagi o'quvchilarni birshshi topshiriqni ko'makchi topshirikdan avval echish uchun ketgaan vak^ va ikkinchi topshiriqdan so'ng qayta birinchi topshmriqqa ketgan vaqq hisobga olinadi.

Olingan natijalarni kuyidagi jadvalga joylashtirish mumk:ii:

Ushbu metodika intuitsiyani rivojlanishga, hamda asosni topshb, murakkab muammolarni echish hususiyatini rivojpaktirish imkoniyatini beradi.

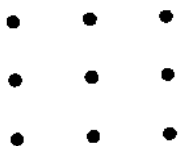
Guruhlar	Tajribada ishtirok etuvchilar	Ijodiy topshiriw vaqti		Ko'makchi topshiriq vaqti		Solishtirish natijalari
		Jami	% hisobida	Jami	% hisobida	
Tajriba guruhi						
Nazorat guruh						

3. "9 ta nuqta" masalasi

Kundalik hayotimizda murakkab vazifa yoki topshiriq-largga duch kelganimizdatopshirikda berilmagan ko'rsatmalar haqida fif yuritib hem ko'p xollarda muammolarga duch kelib qolamiz.

Kuyida keltirilgan masala o'quvchilarni sun'iy to'siy^arni yuzaga keltirmaslikni o'rgatadi. Buning uchun esa berilgan topshiriq instruktsiyasini diqqat bilan eshitish lozim. O'quvchilarga kuyidagi topshiriq beriladi:

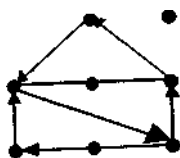
"Ushbu

1-rasm

9 ta nuqtani shunday 4 ta chiziq bilan birlashtiringki, birlashtirish jarayonida ko'lingiz uzilmasin, ikkinchi bor chizikdan chizilmasin."

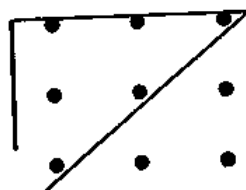
Tahminan bu 2-rasmdagi ochiq konvertda ifodalanganday bo'lishi mumkin.

2-rasm

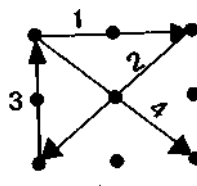
Undan so'ng o'quvchilarga oldindan tayyorlab ko'yilgan 20 ta blank beriladi. Unda 9 ta nuqqa ifodalangan bo'lib, protokolda har bir urinishning vak[^]i qayd qilib boriladi.

Tekshiriluvchi 15 minut vakt ichida belgilangan tartib-dagi urinishlarni qilgach, masalani echa olmasa, unga qo'shimcha yordam beriladi; ya'ni kvadratdan chetga chiqish tavsiya etiladi. Bu erdamda qaysi chiziq chetga chiqishi kerakligi aniq ko'rsatilmaydi. Agar bu yordam ham masalani echishga ko'mak bermasa, ikkinchi yordamga kirishiladi va "3-rasmdagiga o'xshash javob topishga harakat qushing" deyiladi.

3 - rasm

Berilgan 5 minutdan sung masala uz echimini topadi /4-rasm/
Echim:

4. Tafakkur jarayonida tasavvurlarning , ahamiyati

Ba'zi bir masalalarni echishda tasavvurlarning roli juda katta bo'ladi. Zero, ba'zan bir masalani echishda tasavurning ahamiyati katta bo'lsa, boshqa holatlarda verbap nutqiy-mantiqiy xulosa chiqarishda tasavvurlarga to'uri suyanish yaxshi samaralarni beradi. Quyida biz ikkitta masalani keltiramiz.

1 -masala:

Kitob javonida bir avtorning 2 tomlik kitobi turibdi. Birinchi tom - 300 bet va ikkinchi tom 200 betdan iboratdir. SHkafda kitob qurti paydo bo'lib, birinchi tomning birinchi betidan ikkinchi tomning oxirgi

betigacha teshib qo'ygan. Kitob qurti kitoblarning nechta betini teshib qo'ygan?

2-masala:

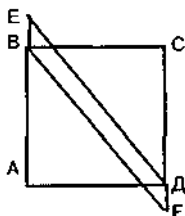
A shahardan B shahargacha 120 km. A shahardan B shaharga 300 km/s tezlik bilan poezd yo'lga chikdi. B shahardan A shaharga esa bir vaktning o'zida qaldiruoch 60 km/s tezlik bilan uchib chiqdi. U poezdgacha uchib borib, yana shaharga qaytib keldi. Qaldirgoch B shaharga etib borib, yana poezd tomonga qaytib uchib ketdi va yana bir bor shaharga qaytib va yana poezd tomonga uchib borgan. Poezd B shaharga etib borguncha qaldiruoch bir necha bor A va B shaharning o'rtasida uchib o'tgan. Qaldirgoch necha km yo'lni uchib o'tgan?

Birinchi masalani echishda tasavvur muhim ahamiyatga ega. Bu masalani kitoblarni javonda qanday turganini aniq tasavvur qilgan holda echish mumkin.

Ykkinchi masalani echish uchun verbal - mantiqiy xulosa chiqarishning o'zi etarli /agar o'quvchilar qaldiruochni A shahardan B shaharga uchib o'tishlarini tasavvur qiladigan bo'lsalar, masalani umuman echa olmasliklari mumkin/.

5. Tafakkur va nutq orasidagi bogliqlik

Turli masalalarni echishda ularni ousaki nutkda to'uri berilishi katta ahamiyatga egadir. Zero, tafakkur va nutq o'zaro bir-biriga bouliq bo'lib, masala echish jarayonida uni qayta formulirovka qilish masalaga boshqacha yondoshish va tez echishga yordam beradi. Quyida biz ana shunday metodikalardan birini taedim etamiz. Vazifani echish jarayonida o'quvchilarga geometrik masalani echish takdim etiladi. AVSD kvadrat va VEDR, $AV=a$, $AE=v$ parallelogramm berilgan.

5-rasm

Bunda bir gurux o'quvchilarga "VEDR parallelogramm va AVSD kvadratining maydonlari nimaga teng ekanligini toping", - degan topshiriq beriladi.

Ikkinchi guruh o'quvchilariga: "AED va VSR uchburchaklar qanday figurani tashkil etadi vaularning maydonlarining yigindisi nimaga teng" degan topshiriq beriladi.

Olingan javoblarni qayta ishlash natijasida u yoki bu topshiriqni to'uri echgan o'quvchilar hisoblab chiqiladi. Berilgan formulirovkaga bo'ysunmay masalani echgan o'quvchilarning echimlari alohida tahlil qilinib, tafakkurning mustaqilligi, o'ziga hosligi, egiluvchanligi kabi xususiyatlarga e'tibor qaratiladi.

6. Maslalani echishda tafakkurdagi shablonlarni engish

Mustaqil fikrlash, tafakkurni rivojlantirish, shablonlarni engishdagi kuyidagiga o'xshash masalalarni echish juda foydalidir.

1. Ikkita kishi, yoshlikda do'st bo'lgan insonlar uchrashib qolishdi va ularning orasida kuyidagi dialog bo'lib o'tdi:

- Sizni ko'rmaganimga ham ancha bo'lib ketdi. Siz haqingizda hech narsa bilmayman ham.

- Mening qizim bor!
- Ismi nima?
- O'ysisining ismini qo'yganmiz.
- Laylo necha yoshga to'ldi?

Suhbatdosh do'stining qizini nomini qaerdan bildi?

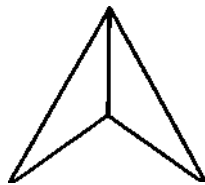
Javob: "Ikkita kishi, yoshligidan do'st bo'lgan" iborasining o'zi erkaklar uchrashganidan dalolat beradi. Aslida esa erkak va ayol uchrashgan bo'lib, ayol Layloning onasidir.

2. Ikki kishi daryo yoqasiga keldi. Daryo bo'yida qayiq turgan bo'lib, unga faqat bir kishi siuadi. Kishilarning ikkisi ham daryodan qayikda suzib o'tib, o'z yo'llarida davom etdilar. Buni ular qanday amalga oshirdilar?

Javob: Yo'lovchilar ikkita qarama-qarshi daryo yoqasiga bir vaqtda kelishgan. Biri qayikda u yoqqa o'tgach, boshqasi qaytgan. Masalani echishga esa "Ikki kishi daryo yoqasiga keldi" degan gap xalaqit beradi, go'yoki ular daryoning bir tomonidan turganday.

3. Oltita gugurt cho'pidan to'rtta bir xil uchburchak yasang.

Javob: Ushbu masalani echishdagi qiyinchilik shundan iboratki, bir masalani bir tekislikda echishga o'rganganmiz. Ushbu masalada esa o'lchovdagi tekislikka chiqish lozim, ya'ni gugurt cho'plarini tetraedr shaklida qo'yish lozim.

6-rasm

4. Polkovnikning otasini o'uli polkovnikning o'ulining otasi bilan gaplashdi. Polkovnik bu suhbatda bo'lmasa, kim bilan kim suhbatlashgan?

Javob: Ushbu masalani echishda bizga polkovnik erkak kishi bo'lsa kerak degan shablon halaqit beradi. Ushbu holatda esa polkovnik - ayol kishi. Polkovnikning akasi uning eri bilan gaplashgan.

7. Masalalarni echishda tajribaning ahamiyati

Kundalik hayotimizda o'tmishdagi tajriba ko'p muammo-larimizni echishga yordam beradi. Lekin tafakkur bilan bouliq bo'lgan masalalarni echishda o'tmish tajribasi to'siq ham bo'lib qolishi mumkin.

Qator ijodiy masalalar o'tmish tajribasiga emas, balki latent holatlariga mo'ljallangan bo'lib, ular amaliy ahamiyatga ega bo'ladi.

SHuning uchun ko'p holatlarda echish mushkulroq. Masalan, L.Sekey tajribasida, yonayotganida ouirligini yo'qotayotgan shauam misol qilib olingan bo'lib, ushbu misolni echishdagi qiyinchilik shundan iborat ediki, kundalik hayotda bu shauamning ouirligini yo'qotishdan ko'ra nur sochishini ahamiyatli deb bilamiz. YOnish jarayonida ouirligini yo'qotish esa latent bo'lib qolgan.

Quyida o'tmish tajribasini masalani echishdagi ahamiyatiga bouliq metodika keltiriladi. Tekshiriluvchiga masalani echish uchun ishlatish jarayonida ouirligini yo'qotadigan predmetlarni o'lchash vazifasi beriladi. Buning uchun: qalam, o'chiruich, paxta, tuz, gugurt, qum, plastilin va albatta shauam tavsiya etiladi. /Agar yuqoridagi predmetlarning o'zi bo'lmasa, rasmi ham tavsiya etilsa bo'laveradi/.

Javob: Ushbu masalani echishda yonib ouirligini yo'qotadigan shauam tajribaga asos qilib olinadi. Tajriba jarayonida tekshiriluvchiga har bir fjrni ovoz chiqarib asoslash talab qilinadi, chunki u tekshiriluvchining fikrlarini bilishga imkon beradi va predmetlarning yashirin /latent/ hususiyatlarini topishga o'rgatadi. «

8. Masalalarni echishda qonuniyatlarni aniqlash

Echim qonuniyatini aniqlash - masalani echishgajuda katta yordam beradi. Bu hususiyatni shakllantirish uchun turli mashqlardan foydalanish mumkin.

1. Pedagogika institutining talabalari estrada kvartetini tuzishdi. Maqsud gitara chaladi. Pianinochi fizika fakul'tetida o'qiydi. Udarnik chaladigan bolaning ismi Vali emas, geografiya fakul'teti talabasining ismi Laziz emas. Maqsud tarix fakul'tetida o'qimaydi. Abror pianist ham, biolog ham emas. Vali fizika fakul'tetida o'qimaydi, udarnikchi esa tarix fakul'tetida o'qimaydi. Laziz kontrabassda o'ynamaydi. Vali qanday cholu asbobini chaladi va qaysi fakul'tetda o'qiydi?

Javob: Ushbu masalani echishda quyidagicha fikrlash lozim: "Talabalarning ismlarini bosh harflar bilan belgilaylik: M, L, A, V; choluularni ularning bosh harflari bilan: G, P, U, K; fakul'tetlarning bosh harflari: F, G, T, B. SHunda quyidagi variantni keltirish mumkin:

M G FGB
L UP FTB
A KU FGT
V PK GTB

Javob: Pianinoda chalib, fizika fakul'tetida o'qiydigan talabaning ismi Laziz, Abror udarnik chaladi va u geografiya fakul'tetida o'qiydi. Biologiya fakul'tetining talabasi Maqsud bo'lib, Vali kontrabassda chaladi va tarix fakul'tetida o'qiydi.

2. Sonlarning ketma-ketlik qonuniyatini toping va etishmayotgan sonni qo'ying:

a) 7 9 15 11
4 15 12 7
13 8 11 ?

Javob: Etishmayotgan son - 10. Kolonkadagi ikki son yuindisi va uchinchi son ayirmasi to'rtinchi sonning natijasini yuzaga keltiradi.

Masalan: $7+9=16-5=11$ vahakozo.

B) 174 171 57 54 18 15 X?

Javob: Bu son 5. Birinchi sondan 3 ni ayiramiz va ikkinchi sonni 3 ga bo'lamiz, uchinchidan 3 ni ayirib, to'rtinchisini 3 ga bo'lamiz, beshinchida 3 ni ayirib, oltinchisini 3 ga bo'lamiz va natijada 5 hosil bo'ladi.

Quyida turli variantli sonlar qatori keltirilib, ular sonlar qonuniyatini mashq qilish orqali topishga yordam beradi:

V) 54	19	18	14	6	9	natija soni - 2
301	294	49	44	11	8	- 4
92	46	44	22	20	10	- 8
256	37	64	31	16	25	- 4

Qonuniyatlarni topish mashklari tafakkurni egiluvchan, mustaqil va tejamkor bo'lishiga yordam beradi. V.V.Davidov qonuniyatlarga asoslangan tafakkurni nazariy tafakkur deb atab, empirik tafakkurdan farqli o'laroq uni "proba va xatolar" metodiga kurilganini ta'kidlaydi.

Quyida keltirilgan mashq, nazariy tafakkurni shakllantirishga yordam beradi.

Anagrammalar

Tajriba jarayonida o'quvchilarga o'rni o'zgartirilgan so'zlar berilib, o'quvchilar ularni joyiga joylashtirib adashtirilgan so'zni topishlari lozim.

- 1) lbko 3) rkdeti 5) okamdnri
2) r a y a i 4) adartx 6) etelivozr

Ushbu anagrammalarni echishda 2 ta usul ko'llanishi mumkin:

- 1) har bir so'zni yangi yo'l bilan;
- 2) bir necha so'zni topgach, o'quvchi umumiy qonuniyatni aniqlaydi, ya'ni bunda xarflarni juftliklarda olish lozim:

lbko - lb + k~~o~~ → bl + ~~o~~k → blok

Ushbu qonuniyatni anglagan o'quvchi qolgan so'zlarni ham tezda ochib tashlaydi.

4. MUSTAQIL TAFAKKURNI RIVOJLANTIRISH BO'YICHA KO'RSATMALAR

1. Tafakkur va uning mustaqilligini rivojlantirish uchun asosiy muhim mavzu yuzasidan sistemali tarzda muammoli darslarni tashkil etish lozim, qaysikim o'quvchi tafakkurini stimullashtiradi, xotirada mavjud bilimlar bilan cheklanib qolmaydi. Bilish ehtiyojlari va qiziqishlari - tafakkur uchun muhim sharoit ekanligini nazarda tutgan holda darslarni tashkil etish lozim.

2. Dars jarayonida o'quvchilardan so'roqni to'uri tashkil qilish va alohida e'tibor berish lozim. So'roq eshitish o'quvini rivojlantirishga, javob berishga /auditoriya oldida chiqa olish/, o'z nuktai nazarini

himoya qila olishga ko'mak berish lozim. Nutqning rivojlanishiga katta e'tibor bermoq lozimki, chunki nutq va tafakkur bir-biriga boulikdir.

3. O'quvchilarning monologik ta'limiga dialogik ta'limni qarama-qarshi holda qo'ymoq kerak. Amalda tafakkur faqatgina dialogli xolda rivojlanadi. Bunda albatta, sheriklar muhokama qilinayotgan muammo yuzasidan to'liq ma'lumotga ega bo'lishi u yoki bu munozarada to'liq muhokama qilish uchun imkoniyat yaratishini yodda saqlamoq kerak.

4. Ta'lim amaliyotiga yanada kulay vaziyatlarni, javobni ko'rib chiqishni, sharoitni boshqarishni taklif etuvchi ta'lim metodikalarini joriy etish lozim. Aks xolda tafakkurning rigidligi, predmetlarning "latentligi" hususiyatiga, qarma-qarshiliklarga e'tiborsizlik, mustaqil ravishda aniq xulosa va umumlashmalar chiqara olmaslik kabi tafakkurning samarasiz usul va belgilari shakllanish xavfi bor. O'qituvchi yangi mavzuni tushuntirishda o'quvchilar bilan birgalikda qanchalik ko'p turli vaziyatlarni ko'rib chiqsa, o'quvchi tomonidan ushbu mavzu shunchalik yaxshi o'zlashtiriladi.

5. O'quvchilarda empirik emas, balki nazariy tafakkurni rivojlantirish lozim. Buning uchun o'qituvchi ta'lim amaliyotida ko'r-ko'rona "sinash va xato" usulini qo'llamasdan, balki o'quvchilarning turli qonuniyatlar izlashiga diqqat e'tiborlarini qaratish lozim.

6. Darslarni tashkil etishda asosiy diqqat-e'tiborni ularning tashqi ko'rinishiga qarab emas, balki darslarning mazmuniga va jozibadorligiga, ularning bajarilishiga qaratish lozim. Bunda shuni yodda tutish kerakki, erkin va mustaqil shaxsgina erkin va mustaqil fikirlay oladi. SHuning uchun dars jarayonida o'qituvchi o'quvchilarning muvaffaqiyatlariga va erishgan yutuqlariga ko'proqe'tibor berishlari kerak.

7. O'quvchilarga ko'proq ijodiy vazifalar berish, turli "chaluituvchi" materiallar bilan ularning malakalarini rivojlantirish lozim. Buning uchun ko'plab psixologik-korreksion /tuzatish/ mashqlari va vazifalar borki, ular o'quvchilarning malakalarini rivojlanishiga imkon beradilar.

8. Pedagog dars mobaynida o'quvchilarga murakkab vazifalar bajarish jarayonida mohirlik bilan "mikdoriy" ko'rsatmalar berishlari lozimki, bu ko'rsatmalar o'quvchilar tafakkurini chegaralab ko'ymasligi lozim. Ana shundagina o'quvchilar tafakkuri mustaqil faoliyat ko'rsata boshlaydi.

TALABA SHAXSINING OB'JEKTIV IJTIMOY- PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARINI TEKSHIRISH METODIKASI

Ushbu ilmiy-tadqiqot ishida talabalar ekspert sifatida qatnashadi. Bu sa'y-harakatning asosiy maqsadi talaba shaxsining ob'ektiv ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini aniqlashdan iboratdir. Buning uchun quyidagi topshiriqlar bajariladi:

1. Talaba shaxsining besh guruhdan iborat fazilati, sifat, xislatlarini ahamiyatliligiga qarab birin-ketin joylashtiring.

1-jadval

Tushunchalarning nomi	Tartib nomeri
SHaxsning uoyaviy-siyosiy sifatlari	
Professional-mutaxassislik fazilatlari	
Axloqiy-etik xislatlari	
Tarbiyaviy-pedagogik sifatlari	
Tashkiliy-ishchanlik fazilatlari	

2. Har bir guruhga kiritilgan sifatlarni o'zingizcha muhim bo'lmagan deb hisoblasangiz, u holda uni o'chirib tashlang va o'rniga yoqtirganingizni yozib qo'ying. Boshqa jadvallarda ham shunday qiling.

3. Har bir gurhdagi alohida shaxs fazilatlarini ahamiyatliligiga qarab besh balli shkala bilan baholang.

- «5» - talaba shaxsining tizimida bu sifat mutlaqo zarur;
- «4» - talaba shaxsining tizimida bu sifat qatnashishi shart;
- «3» - mazkur sifat ishtirok etsa, ko'ngildagidek ish bo'lar edi;
- «2» - ushbu sifatning mavjudligi zaruriyatdan tashqari;
- «1» - ushbu sifatni e'tiborsiz qoldirsa bo'ladi.

Ta'kidlab o'tilgan qoidalar ilmiy izlanishlarning tamoyili vazifasini bajarib, bunga sinaluvchilarning barchasi rioya qilishlari shart, aks holda tadqiqotning ilmiylik darajasi tushib ketadi.

2-jadval. SHaxsning uoyaviy-siyosiy sifatlari

Nº	Tushunchalarning mohiyati	Ball
1.	Printsipiiallik	
2.	Siyosiy savodxonlik	
3.	Uoyaviy e'tiqod	
4.	Jamoat ishlarida faol qatnashish	
5.	O'z ijtimoiy burchini anglash	

6.	Tarbiya muammosini muhimligini tushunish	
7.	Ijtimoiy-siyosiy masalalar bo'yicha mulohaza	
8.	yuritishga uquvchanlik	
9.	Tashkilotchilik qobiliyati	

3-jadval. Professional-mutaxassislik sifatleri

Nº	Tushunchalarning mohiyati	Ball
1.	Ilmiy ish bilan mashuul bo'lishlik	
2.	Professional etiklik	
3.	O'qishga ijodiy faollik	
4.	Mustaqillik	
5.	Eruditsiya	
6.	Aqlning tanqidiyligi	
7.	Axborotlarni yiuish va tahlil qilish uquvi	
8.	O'z fikrini ifodalay oliy uquvchanligi	
9.	Ilmiy-tekshirish o'tkazish qobiliyati	
10.	Luuat boyligi	

4-jadval. Axloqiy-etik sifatleri.

Nº	Tushunchalarning mohiyati	Ball
1.	O'ziga talabchanlik	
2.	O'zgalarga hurmat	
3.	Kamtarlik	
4.	O'ziga ishonch	
5.	Ibolilik	
6.	Halollik	
7.	Adolatlilik	
8.	Samimiylik	
9.	Beuarazlik	
10.	Ichki madaniyatlilik	
11.	Hamdardlik qobiliyati	
12.	Vijdon hissi	
13.	Jamoa mehnatiga qo'shgan hissasini ortiqcha baholamaslik qobiliyati	
14.	YUmor hissi	
15.	Dilkashlik	
16.	O'z-o'zini takomillashtirishga intilish uquvi	
17.	Gumanitar bilimlarga chanqoqlik	
18.	Zamonaviy inson bo'lishlik	

19.	O'z-o'zini qo'lga olish uquvchanligi	
20.	O'z-o'zini nazorat qilish	
21.	SHAqsiy qiziqishlarini hamma narsadan yuqori qo'ymaslik	
22.	Xulq qoidalariga rioya qilish uquvi	

5-jadval. Tashkiliy ishchanlik sifatleri

Nº	Tushunchalarning mohiyati	Ball
1.	O'qishda va ilmiy faoliyatda zarur natijalarni qo'lga kiritish uquvi	
2.	Bo'sh vaqtni to'uri tashkil qilish uquvchanligi	
3.	Uquv faoliyatini tashkil qila olish uquvi	
4.	YONDosh kasb-hunar ilmiga qiziqish ko'nikmasi	
5.	Bosh maqsadni qolgan maqsadlardan tezkor-likda ajratish qobiliyati	
6.	Jamoda ijodiy holat yoki intilishni saqlab turish qobiliyati	
7.	O'z hamkasblariga uamxo'rlik qilish tuyuusi	
8.	Mustaqil qaror qabul qilish qobiliyati	
9.	Tanqidni qabul qila olish qobiliyati	
10.	O'z xatosini tuzata bilish qobiliyati	
11.	YOqtirgan sohasiga butunlay berilib ketish qobiliyati (odati)	
12.	Vaqtdan tejab-tergab foydalanish uquvchan-ligi	

6-jadval. Tarbiyaviy-pedagogik sifatleri

Nº	Tushunchalarning mohiyati	Ball
1.	Boshqalar bilan o'z bilim va tajribasini o'rtoqlashish	
2.	O'zlashtirmovchilarga, o'zlashtirishda orqada qoluvchilarga ko'maklashish	
3.	Haqiqatni dalillash va uni tan olish uquvi; haqiqat oldida tiz cho'kish odati	
4.	O'zga kishilarni ishontirish qobiliyati	
5.	Kursdoshlari takliflaridan oqil jihatla-rini topa bilish (tanlay bilish) uquvchanligi	
6.	Jamoa a'zolarining ruhini ko'tarish va kay-fiyatini barqarorlashtirish topqirligi	

Yuqoridagi metodika bo'yicha to'plangan tajriba natijalari muayyan tartibga keltirilib, so'ng statistik formulalarga asosanib tahlil

qilinadi. Bu jarayon bir necha bosqichda amalga oshiriladi, ma'lum qoidalarga rioya qilingan holda matematik statistika metodlaridan foydalaniladi. Buning uchun dastavval to'plangan miqdorlar, qiymatlar, ballar tartibga solinadi, ularning modasi, medianasi, o'rtacha arifmetik qiymati, protsenti, siumasi, dispersiyasi va ular o'rtasidagi korrelyatsiya koeffitsienti hisoblab chiqiladi. Ana shu jarayonlar bajarilib bo'lgandan so'ng empirik materiallarning ishonchlik darajasi, metodikaning valentiligi, reprezentativligi aniqlanadi. Statistik miqdor va psixologik sifat tahlillari o'tkazilgandan keyingina metodikaning samaradorligi ma'lum bo'ladi.

O'QITUVCHILARNING O'ZINI-O'ZI BAHOLASH SHKALASI

Familiya va ism

Vazifaning boshlaish vaqti

Vazifa: Quyida keltirilgan gaplarni diqqat bilan o'qib chiqing; faoliyatingizning tarkibiy qismlari to'urisida qanday fikrdasiz – shunga qarab o'ng tomondagi raqamlarning tegishlisi tagiga chizib qo'ying. Savollarga tez va aniq javob qaytaring.

№	Javoblar	Hech qachon	Ba'zan	Tez-tez	Hamma
1	2	3	4	5	6
1.	M'ruza, seminar va amaliy mashuulotlarni risoladagi-dek olib boraman.	1	2	3	4
2.	Men ularni muayyan izchil-likda tuzaman	1	2	3	4
3.	O'z faoliyatimni hozirgi za-mon talablariga javob bera oladi deb hisoblayman	1	2	3	4
4.	Ma'ruza, seminar va amaliy mashuulotlar rejasiga hami-sha rioya qilaman.	1	2	3	4
5.	Ularning printsiplari va ishlamalari to'urisida aniq tushunchaga egaman	1	2	3	4
6.	Mashuulotlarni uyushtirish, nazorat qilish va baholash diqqat	1	2	3	4
7.	markazimda turadi. Talabalar bilimini baho-lashda reyting besh balli tizimiga	1	2	3	4

8.	asoslanaman Auditoriyaning boshqarishdan ba'zan qoniqmayman	1	2	3	4
1	2	3	4	5	6
9.	Ekspertlarning mulohaza-lari va baholariga munosa-batim	1	2	3	4
10.	samimiy Auditoriya ehtiyoji va imko- niyatini hisobga olib o'z rejamni	1	2	3	4
11.	o'zgartiraman Hamkasblarimning maslahat- laridan va ijodiy tajriba-laridan	1	2	3	4
12.	foydalanaman Ma'ruza, seminar va amaliy mashuulotlarimni talabalar baholashlariga befarq muno- sabatdaman	1	2	3	4
13.	Reyting tizimining mashuulot- sifatiga ta'siri bo'lsa kerak	1	2	3	4
14.	Mashuulotlarimda o'qituvchi bilan talabalar va talabalar ning o'zaro	1	2	3	4
15.	hamkorligi mavjud Ma'ruza, seminar va amaliy mashuulotlarning yangi tur- laridan foydalanaman	1	2	3	4
16.	Mashuulotlarning sifati ta- labalar faolligi, intizom, o'zaro hurmatga	1	2	3	4
17.	bouliq Ma'ruza, seminar va amaliy mashuulotlarga tayyorlanishga	1	2	3	4
18.	alohida e'tibor beraman Ba'zan tayyorlanish darajasi hissiy kechinmalar va ijodiy fikrlash	1	2	3	4
19.	xususiyatiga bouliq Har bir mashuulotda yangilik elementi va mahsuldor usul	1	2	3	4
20.	qo'llashga odatlanganman Stimul-mahorat, ijodiy yondashishning turkisi	1	2	3	4

Bu savol-javob varaqasi o'qituvchining o'quv faoliyati tarkibiy qismiga munosabatini baholashda yordam beradi. Olingan natijalarni qisqacha sharhlash mana bunday tarzda o'tkaziladi.

O'zini o'zi baholash shkalasi shartli ravishda ikki qismga ajratiladi. Ularning birinchi qismi shaxsning oqilona fikrlashini bildiradi, ikkinchisi esa undan biroz uzoqlashishni (chetlashishni) anglatadi.

Siz quyidagi savollarning nomerlariga e'tibor berib, yuindini hisoblang: 1, 2, 5, 7, 10, 11, 13, 14, 16, 19, 20. So'ngra mana bu savollardagi nomerlar yuindisini toping: 3, 4, 8, 9, 15, 17, 18. Har ikkala yuindi orasidagi tafovut 30 ball bo'lsa, o'zini-o'zi baholash pasaytma darajada ekanligini bildiradi, 30 balldan 45 ballgacha bo'lsa, oqilona (adekvat), agarda 45 balldan ortiq bo'lsa, o'zini-o'zi baholash orttirma darajada ekanligidan dalolat beradi.

SHAXSNING TASHKILOTCHILIK QOBILIYATINI O'RGANISH METODIKASI

(Umanskiy tavsifi asosida)

1. Psixologik tanlovchanlik qobiliyati

№	Tushunchalarning nomi	Ball bilan baholash
1	2	3
1.	Boshqa odamlarning psixologik xususiyatlari va holatini tezda payqash qobiliyati	
2.	Hamdardlik, qayuukashlik qobiliyati (shaxsning emotsional sinxronologi)	
3.	Adabiyot va san'at asarlari bo'yicha odamlar-ning psixik xususiyatlarini izohlash qobiliyati	
4.	Odamlarga mohirona tavsiya bildira olish qobiliyati	
5.	Hamkorlik faoliyati qatnashchilariga yuksak e'tibor va qiziqish bilan qaray olish uquvchaligi	
6.	Boshqa odamlarning muhim psixik xususiyatlarini ko'ra olish uquvi	
7.	Insonlarning xulq atvori, hatti-harakatla-rini tahlil qila olish mayli va qobiliyati	
8.	Jamoaning imkoniyati, kuch-quvvatiga chuqur ishonch tuyuusiga egalik qobiliyati	
9.	Boshqa odamlar tomonidan kechirilayotgan ruhiy	

	vaziyatga fikran o'zini qo'yib ko'rish qobiliyati	
--	---	--

2. Psixologik tanlovchanlik qobiliyati

1	2	3
1.	Odamlarning yakkahol ruhiy xususiyatlarini hisobga olib, ijtimoiy topshiriq va majburiyatlarni taqsimlash qobiliyati	
2.	Odamlar bilan o'zaro munosabatlarda tezkorlik bilan moslashish qobiliyati	
3.	Yakkahol hayotiy vaziyatda kishilarning ruhiy holatini inobatga olish uquvchanligi	
4.	Odamlarni qiziqtirish, ularni qiziqtirish-ning ma'naviy va moddiy raubatlantirish vositalarini topa olish qobiliyati	
5.	Umumiy topshiriqlarni bajarishda, odamlarni guruhlarga ajratishda ularni o'zaro hurmat qilish, o'zaro shaxsiy munosabatlarini e'ti-borga olish qobiliyati	
6.	Tashkilotchilik ilmiga, malakalari va ko'nik-malariga o'rgatish qobiliyati:	
7.	a) tez; b) puxta, mustahkam	
8.	Iqtidorli tashkilotchilarga tajribasini tez va oson o'zlashtirish hamda egallashga nisbatan qobiliyati	
9.	Bajaruvchilar imkoniyati va salohiyati bilan amaliy topshiriqlar o'rtasidagi munosabatni oqilona payqash, ularni o'zaro qiyoslash qobiliyati	
	Odamlar imkoniyatini amaliy masalalar yuzasidan qaror qabul qilishda birinchi o'ringa qo'yish uquvi	

3. Psixologik takt (odob)

1	2	3
1.	Odamlar bilan o'zaro munosabatlar jarayonida ulardagi o'ta qo'zualuvchanlik, uazablanish, ko'tarinkilik, xushchaqchaqlik holatlarida o'zini ko'ra olish (tutish) qobiliyati	
2.	Boshqa shaxsda qo'zualish holati kechganda, unga to'uri ton (ta'sir) topa olish qobiliyati	
3.	Har xil vaziyatlarda, holatlarda turli shaxs-lar bilan	

4.	umumiy til topish qobiliyati Kishilarning ruhiy yakkahol xususiyatlariga bouliq ravishda yakkahol yondashishni amalga	
1	2	3
5.	oshirish qobiliyati Ularning muvaqqat holatlariga bouliq ravish-da yakkahol yondashishni amalga oshirish qobiliyati	
6.	Odamlarning muomalasiga ta'sir etuvchi ho-latlarga bouliqlikni hisobga olib, ularga yakkahol yondashishni qo'llay olish	
7.	Odamlarga yordam qo'lini cho'zishga tayyorlik, uamxo'rlik, e'tiborlilik orqali ular bilan muomala qilish namunasini namoyish qilish qobiliyati	
8.	Odamlar bilan o'zaro munosabatga kirishishda tabiiylik, o'z xulqida qat'iylik namunasini ko'rsatish va tashqi ta'sirga berilmaslik qobiliyati	
9.	Boshqa odamlar bilan muloqotga kirishishda adolatlilik tuyuusini ifodalay olish qobiliyati	

4. Ijtimoiy g'ayratlilik

1	2	3
1.	Boshqa odamlarga so'z bilan ta'sir o'tkazish va ularni harakatchanlikka undash qobiliyati	
2.	O'zgalarga irodaviy ta'sir o'tkazish qobiliyati	
3.	O'z kuch-quvvati va uayrati bilan boshqalarni o'ziga ergashtirish qobiliyati	
4.	Ishga, hodisalarga, odamlarga oqilona munosa-bati bilan o'ziga boshqalarni hamfikir qilish qobiliyati	
5.	O'z fikrining teranligi, isbotlanganligi, mantiqiyliigi bilan boshqalarga ta'sir o'tka-zish qobiliyati	
6.	O'z xulq-odobi va his-tuyuusini boshqalarga yuqtirish hamda ta'sirlantirish qobiliyati	
7.	O'z shaxsiy faoliyati, hatti-harakati, kiri-shuvchanligi bilan boshqalarga ta'sir o'tkazish qobiliyati	
8.	Ishda guruh yutuuiga uning a'zolarida ishonch tuyuusini vujudga keltirish qobiliyati	
9.	Ta'sir o'tkazish kezida eng qulay va ahamiyatli lahzalarni tanlay olish qobiliyati	

5. O'zgalarga talabchanlik

1	2	3
1.	Tezkorlik ehtiyoji taqozo etayotgan qaror qabul qilish qobiliyati	
2.	Talab va ehtiyoj taqozosiga nisbatan qat'iylik	
3.	Talabalarga mustaqillik ko'rsatish	
4.	Talabalarga nisbatan moslanuvchanlik	
5.	Talabaga nisbatan qat'iyatlilik	
6.	Talabni har xil buyruq, hazil shakllarida ifodalash qobiliyati	
7.	Tashkilotchining yakkahol xususiyatiga ko'ra talab qo'yishning eng muhim vositasini topish qobiliyati	

6. Tanqidiylik

1	2	3
1.	Ijobiy va salbiy jihatlar negizidan odamlar uchun muhim xususiyatlarni ko'ra olish va ajratish qobiliyati	
2.	Odamlarning ijobiy xislatlarini va nuqsonlarini baholashda mustaqillik	
3.	Odamlarning ijobiy xususiyatlarini va nuq-sonlarini tezkor tahlil qilish qobiliyati	
4.	Injiqlikdan xoli tanqiddagi to'urilik, haqi-qiylik va dadillik	
5.	Tanqidiy e'tirozlarda mantiqiylik va nis-batanlik	
6.	Tanqidiy e'tirozlarning muhimligi va chuqur-ligi	
7.	Tanqidiylikda doimiylik va barqarorlik	
8.	Tanqidda samimiylik va beuarazlik	

7. Tashkilotchilik qobiliyatiga moyillik

1	2	3
---	---	---

1.	Tashkilotchilik faoliyati bilan shuuullanish ehtiyoji	
2.	Tashkilotchilik faoliyatiga moyillik motivla-rida beuarazlik	
3.	Tashkilotchilik faoliyatiga kirishishda mustaqillik	
4.	Boshqalar uchun mas'ul tashkilotchi rolini qabul qilishga tayyorgarlik va dadillik	
5.	Tashkilotchilik faoliyatida toliqmaslik	
6.	Tashkilotchilik faoliyatidan qoniqish hissi	
7.	Tashkilotchilik faoliyatini boshqarishda erkinlik va engillik	
8.	Tashkilotchilik faoliyatidan tashqarida kay-fiyatning pasayishi	

8. SHaxsning tashkilotchilik qobiliyatidagi yakkahol farqlar

1	2	3
1.	Qator faoliyatlarda bir tekis tashkilotchilik qobiliyatini ko'rsatish	
2.	Ayrim faoliyatdagi tashkilotchilik qobiliyatini namoyish qilish	
3.	Tengdoshlari va o'zidan kichik shaxslar faoliyatini uyushtirishdagi uquvchanlik	
4.	Aksariyat hollarda tengdoshlari faoliyatini uyushtirishda o'z qobiliyatini ko'rsata olish	
5.	O'zidan kichik odamlar faoliyatini yuqori saviyada uyushtirishdagi uddaburonlik	
6.	Faoliyat qatnashchilariga ta'sir o'tkazishning etakchi shakllari: <ul style="list-style-type: none"> a) ta'sir o'tkazishning so'z mantiqiyligi, dalillarga boyligi; b) ta'sir o'tkazishning amaliyligi, faolligi, namunaviyligi; v) ta'sir o'tkazishning his-tuyuuliligi 	
7.	Tashkilotchilik faoliyatida o'zini ko'rsatish: <ul style="list-style-type: none"> a) faollik, qat'iylik, kuch-quvvatini aya-may intilishlik; b) tezkorlikda tashkilotchilik shakllarini o'zgartirish; v) faoliyatining kuchli va kuchsiz lahzala- 	

	rida, umidsizlik va olqishlarga berilganda tashkilotchilikda ouishmaslik; g) tashkilotchilikda sezgirlik va ijodiy izlanuvchanlik	
--	--	--

Mustaqiltavsifnomani umumlashtirish jarayonida odamlar bir ko'rsatkich bo'yicha turlicha, ya'ni 2 yoki undan ortiq ballga farqlanuvchi (masalan, bittasi «5» ball, boshqasi «-3» yoki «-2» - «0», «0» - «-2» yoxud «5» - «-1», «+2» - «-2») baho bergan bo'lsa, o'rtacha arifmetik baho bir tekis chiqmaydi. Agarda shunday holat ro'y bersa, mazkur ko'rsatkichlar yuzasidan qo'shimcha umumlashtirish o'tkazish kerak.

NATIJALARNING UMUMMIQDORIY JADVALI

Maktab o'quvchisining tashkilotchilik qobiliyatlarining tavsifi

Har qaysi ko'rsatkichning tartibi	A	B	V	G	D	U	J
	Psixologik tanlovchanlik	Amaliy psixologik aqlzakovat	Psixologik takt (odob)	Ijtimoiy uayratlilik	O'zgalarga talabchanlik	Tanqidlilik	Tashkilotchilik qobiliyatiga moyillik
	HAR BIR KO'RSATKICHNI BALL BILAN BAHOLASH						
1							
2							
3							
4							
5							
6							
7							
8							
9							
Natijalar yig'indisi O'rtacha ball							

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Anastazi A. Psixologicheskie testirovanie. M., 1982.g
2. Bleyxer V.M. , Burlachuk L.F. Psixologicheskaya diagnostika intellekta i lichnosti. K., 1978.
3. Diagnostika psixicheskogo razvitiya. Praga, 1978.
4. Xudik V.A. psixologicheskaya diagnostikadetskogo razvitiya. K, 1992.
6. Praktikum po obshey psixologii. M, 1990.
7. **B.SH.KARIMOV. Sotsiologik tadqiqot metodlari va texnikasi. o'quv-uslubiy qo'llanma. Buxoro – 2006 yil.**
8. Bekmurodov M.B. Sotsiologiya asoslari. T.: 1994.
9. Bekmurodov M.B. O'zbekistonda jamoatchilik fikri. T.: Fan. 1999.
10. Giddens E. Sotsiologiya. – T.: SHarq, 2002. - 758-760 b.
11. Gofman A.B. Sem leksiyy po istorii sotsiologii. – M.: Universitet knijniy dom, 1997. - S 5-15.
12. Dyurkgeym E. O razdelenii obshestvennogo truda. Metod sotsiologii. M., 1991. S - 405, 412-413.
13. Dyurkgeym E. Sotsiologiya i sotsialnie nauki // Dyurkgeym E. Sotsiologiya. Eyo predmet, metod, prednaznachenie. M., 1995.
14. Dyurkgeym E. O razdelenii obshestvennogo truda. Metod sotsiologii. M., 1991.
15. Elsukov A.N. Sotsiologiya. Uchebnoe posobiya dlya studentov Vuzov. - Mn.: Tetra Sistems, 1998. - S 440-452.
16. Ibrohimov A., Sul'tonov X., Jo'raev N. Vatan tuyg'usi. – T.: O'zbekiston, 1996. - 285-287 b.
17. Kapitonov E.A. Sotsiologiya XX veka. Istoriya i texnologiya / dlya studentov Vuzov.- Rostov-na-Donu.: 1996. - S 434-438.
18. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya va ijtimoiy amaliyot. – T.: Universitet, 1999. - 14-15 b.
19. Mustaqillik izohli ilmiy-ommabop lug'at. – T.: SHarq, 2000.

20. Nyuman L.V. Sotsial – ilmiy metodlar: sifat va miqdoriy yondoshuvlar. - Boston.: 1991.
21. Ubaydullaeva R.A. (va boshqalar) Sotsiologik tadqiqotlar amaliyoti. T.: Ijtimoiy fikr markazi. 2001. 124 b.
22. Sotsiologicheskiy slovar. // Otv. Red.: A.N.Elsunov, K.V.SHulga i dr. - Mn.: Universitetskoe, 1991. - S 509-513.
23. Tatarova G.G. Metodologiya analiza dannix v sotsiologii. // Uchebnik dlya VUZov. 2-e izdanie, ispravlennoe NOTA BENE. – M.: 1999. - S 43-110.
24. Tolstova YU.N. Izmerenie v sotsiologii. // Kurs lektsiy. – M.: Infra-m, 1998. - S 9-27, 40-53.
25. Xarcheva V. Osnovi sotsiologii. – M.: Logos, 1999 - S 277-281.
26. Xolbekov A., Idirov U., Sotsiologiya. // Izohli lug'at-ma'lumotnoma. – T.: Abu Ali ibn Sino, 1999.
27. Yadoev V.A. Strategiya sotsiologicheskogo issledovaniya. – M.: Dobrosvet, 1998.

MUNDARIJA

Kirish	5
1-Mavzu: Eksperimental psixologiya tarixi	7
2-mavzu: Eksperimental–psixologik tadqiqotlarni tashkil qilish, o'tkazish va olingan natijalarni qayta ishlash.	11
3-mavzu. Bilish jarayonlarining eksperimental psixologiyada o'rganilishi.	75
4-m a v z u. Shaxs psixodiagnostikasi.	99
Ilovalar	112
Adabiyotlar ro'yxati	137

Вводная часть	5
История экспериментальной психологии.	7
Организация, проведение и обработка полученных данных в экспериментально психологических исследованиях.	11
Изучения процессии знание в экспериментальной психологии	75
Психодиагностика личности.	99
Список литературы.	137

Contents

Preface	5
---------------	----------

The history eksperimental psychology-----	7
Organization and study of results in eksperimental psychological researchs-----	11
The study of psychological process in eksperimental psychology-----	75
Personality psychodiagnosis-----	99
Literature-----	137

Fayl eks psix yangi

